

RECEP TAYYIP
ERDOĞAN
ÜNİVERSİTESİ

14
2018

e-ISSN 2147-2823

■ SAYI 14 ■ YIL 2018

RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

İÇİNDEKİLER | CONTENTS | تايوتحملا

Editörden | Editorial

Muhammet Enes VURAL – İrfan KARADENİZ ..... 9.

Hakemli Araştırma Makaleleri | Peer-Review Research Articles

1980-2017 Arası Telif ve Tercüme Matbu Türkçe

Kur'ân Meâlleri Bibliyografyası

The Bibliography of Written Turkish Qur'anic

Translations that were Published between 1980 and 2017

Hikmet KOÇYİĞİT ..... 11-40.

Sülasi Mücerred Fiil Vezinleri ve Anlamları

The Forms of Triliteral Verbs and Their Meanings in Quran

İbrahim SULAIMAN ..... 41-78.

Gayr-i Munsarif İsimlerde Kıyasın Rolü

The Role Of Qiyas (Analogy) in Ġayr Munşarif (Diptosis) Nouns

Abdulkadir KİŞMİR ..... 79-102.

Yayın Değerlendirmeleri | Book Reviews

Engellilik ve Dinler

Şeyma TURAN ..... 104-108.

<https://independent.academia.edu/rteuifd>

[facebook.com/rteuifd](https://www.facebook.com/rteuifd)

twitter.com/rteuifd

RECEP TAYYIP
ERDOĞAN
ÜNİVERSİTESİ

JOURNAL OF DIVINITY FACULTY

OF RECEP TAYYIP ERDOĞAN UNIVERSITY

مجلة كلية الإلهيات

بجامعة رجب طيب أردوغان

RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

14

2018

Sayı | Issue | العدد | 14

JOURNAL OF DIVINITY FACULTY OF RECEP TAYYIP ERDOGAN UNIVERSITY
مجلة كلية الإلهيات
بجامعة رجب طيب أردوغان

Rize 2018

RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
JOURNAL OF DIVINITY FACULTY OF RECEP TAYYIP ERDOGAN UNIVERSITY
مجلة كلية الإلهيات بجامعة رجب طيب أردوغان

14

2018

Rize, Türkiye

ناشر | Publisher | Yayıncı

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 53100, Rize, Türkiye
Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty, 53100, Rize, Turkey

مالك | Owner | Sahibi

Prof. Dr. Salih Sabri YAVUZ, s.sabri.yavuz@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty, Rize, Turkey
Dekan | Dean | عميد

رئيس التحرير | Responsible Manager | Yazı İşleri Müdürü

Arş. Gör. M. Enes VURAL, muhammet.vural@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty, Rize, Turkey

محرير | Editors | Editörler

Arş. Gör. M. Enes VURAL, muhammet.vural@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty, Rize, Turkey

Arş. Gör. İrfan KARADENİZ, irfan.karadeniz@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty, Rize, Turkey

مجال محرير | Field Editors | Alan Editörleri

الأساسية العلوم الإسلامية | Foundations of Islamic Sciences | Temel İslam Bilimleri
Arş. Gör. Zehra Betül USTAOĞLU, zehrabetul.ustaoglu@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty, Rize, Turkey

تاريخ الإسلام وفنونه | Islamic History and Arts | İslam Tarihi ve Sanatları

Arş. Gör. Yaşar Emrah KOŞDAŞ, yasaremrah.kosdas@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty, Rize, Turkey

العربية | Arabic | Arapça

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin Yağcı, mehmet.yagci@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty, Rize, Turkey

الإنجليزية | English | İngilizce

Öğr. Gör. Mustafa Kemal ŞEN, senmkemal@gmail.com
Kutahya Dumlupınar University, School of Foreign Languages, Kutahya, Turkey

Editörler Kurulu | Editorial Board | هيئة التحرير

Prof. Dr. Ahmet KOÇ

ahmet.koc@marmara.edu.tr

Marmara University, Faculty of Theology,
İstanbul, Turkey

Prof. Dr. Ahmet İshak DEMİR

ahmetishak@gmail.com

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Prof. Dr. Ali AYTEN

ali.ayten@marmara.edu.tr

Marmara University, Faculty of Theology,
İstanbul, Turkey

Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ

ofyavuz@cumhuriyet.edu.tr

Cumhuriyet University, Faculty of Theology,
Sivas, Turkey

Prof. Dr. Sinan ÖGE

sinanoge@hotmail.com

Ataturk University, Faculty of Theology,
Erzurum, Turkey

Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

temelyesilyurt@erciyes.edu.tr

Erciyes University, Faculty of Theology,
Kayseri, Turkey

Prof. Dr. Cengiz BATUK

cengiz.batuk@omu.edu.tr

Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity,
Samsun, Turkey

Doç. Dr. Ali KUMAŞ

ali.kumas@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Doç. Dr. Faruk SANCAR

faruksancar@gmail.com

Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity,
Samsun, Turkey

Doç. Dr. Süleyman TURAN

suleyman.turan@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Dr. Öğr. Üyesi Adem GÜNEŞ

adem.gunes@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Dr. Öğr. Üyesi Halil İbrahim TURHAN

halil.turhan@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Şamil BAŞ

mehmetsamil.bas@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Dr. Öğr. Üyesi Emine BATTAL

emine.battal@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

**Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer KALKAN
YORULMAZ,**

nilufer.yorulmaz@istanbul.edu.tr

Istanbul University, Faculty of Theology,
Istanbul, Turkey

Dr. Öğr. Üyesi Hümeysra ÖZTURAN

humeysrakaragozoglu@gmail.com

Marmara University, Faculty of Theology,
İstanbul, Turkey

Dr. Öğr. Üyesi Tuba ERKOÇ BAYDAR

tubaerkoc@gmail.com

Ibn Haldun University, School of Islamic Studies,
İstanbul, Turkey

Dr. Öğr. Üyesi Hilal LİVAOĞLU MENKÜÇ

hilal.menkuc@istanbul.edu.tr

Istanbul University, Faculty of Theology,
Istanbul, Turkey

Arş. Gör. Muhammet Enes VURAL

muhannet.vural@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Arş. Gör. İrfan KARADENİZ

irfan.karadeniz@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
JOURNAL OF DIVINITY FACULTY OF RECEP TAYYIP ERDOGAN UNIVERSITY
مجلة كلية الإلهيات بجامعة رجب طيب أردوغان

Son Okuma | Final Reading | القراءة النهائية

Arş. Gör. Enver ŞAHİN

enver.sahin@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Arş. Gör. Muhammed Nurullah TURAN

muhammed.turan@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Arş. Gör. Mustafa YÜCE

mustafa.yuce@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Arş. Gör. Süleyman Nuri YAĞCI

suleymannuri.yagci@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Arş. Gör. Zeynep BAKTEMUR

zeynep.baktemur@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Sayfa Düzenleme | Page Design | تخطيط الصفحة

Arş. Gör. İbrahim Emre ŞAMLIOĞLU

ibrahimemre.samlioglu@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Arş. Gör. Ömer Faruk KARAKÖSE

omerfaruk.karakose@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Kapak Tasarım | Cover Design | تصميم الغلاف

Arş. Gör. Gökçe ARİFOĞLU

gokce.arifoglu@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Education,
Rize, Turkey

İletişim | Contact | المراسلة

Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Tel: +90 464 214 11 21 - (4704 / 4740)

Fax: +90 464 214 11 24

Mail: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr

Web Sayfası | Web Page | صفحة ويب

<http://dergipark.gov.tr/rteuifd>

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (RTEÜİFD), yılda iki kez yayımlanan hakemli bilimsel bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar, yazarlarının yeniden yayımlama hakkı hariç, yayıncı kuruluşun izni olmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayımlanamaz.

Danışma Kurulu | Advisory Board | هيئة الإستشارة

Prof. Dr. Abdurrahman HAÇKALI,
abdurrahman.hackali@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Prof. Dr. Abdurrahman KURT,
k.abdurrahman@hotmail.com
Uludağ University, Faculty of Theology,
Bursa, Turkey

Prof. Dr. Adem EFE,
ademefe@sdu.edu.tr
Suleyman Demirel University, Faculty of Theology,
Isparta, Turkey

Prof. Dr. Adnan Bülent BALOĞLU,
bulent_baloglu@hotmail.com
Diyanet İşleri Başkanlığı
Ankara, Turkey

Prof. Dr. Ahmet Hakkı TURABİ,
ahturabi@yahoo.com
Marmara University, Faculty of Theology,
Istanbul, Turkey

Prof. Dr. Ali AKDOĞAN
ali.akdogan@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey

Prof. Dr. Alim YILDIZ,
ayildiz@cumhuriyet.edu.tr
Cumhuriyet University, Faculty of Theology,
Sivas, Turkey

Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ,
bkemikli@hotmail.com
Uludağ University, Faculty of Theology,
Bursa, Turkey

Prof. Dr. Faruk BOZGÖZ,
faruk.bozgoz@medeniyyet.edu.tr
Medeniyyet University, Faculty of Arts and Humanities
Istanbul, Turkey

Prof. Dr. Halil İbrahim BULUT,
hibulut@istanbul.edu.tr
Istanbul University, Faculty of Theology,
Istanbul, Turkey

Prof. Dr. Halil İbrahim KAÇAR,
hikacar@marmara.edu.tr
Marmara University, Faculty of Theology,
Istanbul, Turkey

Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK,
halilibrahimsimsek@hitit.edu.tr
Hitit University, Faculty of Divinity,
Çorum, Turkey

Prof. Dr. Hasan Ali ESİR,
hasan.esir@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdogan University,
The Faculty of Arts and Sciences,
Rize, Turkey

Prof. Dr. İbrahim Hilmi KARSLI,
ihkarсли@diyanet.gov.tr
Presidency of Religious Affairs
Ankara, Turkey

Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK,
lozturk@sakarya.edu.tr
Sakarya University, Faculty of Theology,
Sakarya, Turkey

Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR,
ozdemirmetin@hotmail.com
Yıldırım Beyazıt Ü. Faculty of Islamic Sciences
Ankara, Turkey

Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ,
makgunduz@harran.edu.tr
Harran University, Faculty of Theology,
Sanlıurfa, Turkey

Prof. Dr. Mustafa ALICI,
mustafaalici@hotmail.com
Binli Yıldırım University, Faculty of Theology,
Erzincan, Turkey

Prof. Dr. Mustafa KARA,
mkara@uludag.edu.tr
Uludağ University, Faculty of Theology,
Bursa, Turkey

Prof. Dr. Müfit Selim SARUHAN,
saruhan@ankara.edu.tr
Ankara University, Faculty of Divinity
Ankara, Turkey

Prof. Dr. Nihat DALGIN,

ndalgin@sinop.edu.tr

*Sinop University, Faculty of Theology,
Sinop, Turkey*

Prof. Dr. Sadık Kemal SANDIKÇI,

*Retired, Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,
Rize, Turkey*

Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN,

hhibircan@konya.edu.tr

*Necmettin Erbakan University, Faculty of Social Sciences
and Humanities,
Konya, Turkey*

Prof. Dr. Ahmet ÇAKIR,

ahmet@omu.edu.tr

*Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity,
Samsun, Turkey*

Prof. Dr. Mostafa Ibrahim Mohamed AL DABAA,

meeldabaa@iau.edu.sa

*Imam Abdurrahman Bin Faysal University, College of Arts
Dammam, Saudi Arabia*

Doç. Dr. Ahmet ALBAYRAK,

ahmetalbayrak1@gmail.com

*Uludag University, Faculty of Theology,
Bursa, Turkey*

Doç. Dr. İmad Abdul-Latif,

emad.abdullatif@qu.edu.qa

*Katar University, College of Arts and Sciences
Doha, Katar*

Sayı Hakemleri | Referees on This Issue | محكمو العدد

Prof. Dr. Ahmet Yüksel, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.*

Prof. Dr. Mehmet Ali ŞİMŞEK, *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.*

Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.*

Doç. Dr. Erdinç AHATLI, *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.*

Doç. Dr. Muhammed ABAY, *Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.*

Doç. Dr. Muhammet YILMAZ, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.*

Doç. Dr. Murat SULA, *Karadeniz Teknik Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.*

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAPLAN, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.*

Dr. Öğr. Üyesi Aladdin GÜLTEKİN, *Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.*

Dr. Öğr. Üyesi Cahid KARA, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.*

Dr. Öğr. Üyesi Emine BATTAL, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.*

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer KALKAN YORULMAZ, *İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.*

Dr. Öğr. Üyesi Recep ERKOCAASLAN, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.*

Yayın İlkeleri

1. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (RTEÜİFD), sosyal bilimler alanında yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir.
2. RTEÜİFD'nin yayın dili Türkçe'dir. Ayrıca Arapça ve İngilizce bilimsel çalışmalar da yayımlanır. Diğer dillerdeki çalışmalara Yayın Kurulu karar verir.
3. RTEÜİFD'de telif ve tercüme makale, makale değerlendirmesi, sadeleştirme, edisyon kritik, kitap ve sempozyum değerlendirmeleri ve doktora tez özetleri yayımlanır.
4. Dergiye gönderilen çalışmalar, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır.
5. Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.
6. RTEÜİFD'de yayımlanmak üzere gönderilen telif makaleler, Yayın Kurulu tarafından incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakeme gönderilir ve rapor çoğunluğuna göre yayımlanır.
7. Çeviri ve sadeleştirme yazılarında gönderiye metninin orijinalinin bir kopyası bilgisayar ortamına aktarılacak suretiyle eklenmelidir.
8. Tercümelerde yazardan izin alındığına dair belge "izin belgesi" adıyla sisteme yüklenmelidir.
9. Telif ve tercüme makalelere; en az 50 kelime arasında Türkçe, Arapça ve İngilizce özet ve başlık ile anahtar kelimeler de eklenmelidir.
10. Bir sayıda aynı yazara ait (telif veya çeviri) en fazla iki çalışma yayımlanabilir.
11. Yayımlanan yazılar için telif ücreti ödenmez.
12. Yayımlanmayan yazıların dergi arşivinde saklanma hakkı mahfuzdur.
13. Yazar, RTEÜİFD'de yayımlanmış yazılarını, daha sonra başka platformlarda da yayımlayabilir.
14. Dergi yazım ilkelerine uyulmadan dergiye gönderilen yazılar, hakeme sevk edilmeden düzeltilmesi için yazara iade edilir.
15. Burada belirtilmeyen hususlarda karar vermeye Yayın Kurulu yetkilidir.

Yazım İlkeleri

1. Yazılar, Ms. Word dosyası olarak yazar ismi olmaksızın gönderilmelidir.
2. Son aşamaya gelen makalenin başlığının hemen altında makale yazarının unvanı, adı-soyadı, kurumu, branşı, e-posta adresi ve orcid bilgisi yer almalıdır.
3. Yazıların sonuna kaynakça büyük harflerle bold olarak yazılmış şekilde eklenmelidir.
4. Biçim: Metin kısmı Palatino Linotype Style yazı tipi, 10 punto, başlıklar bold olarak ve otomatik numaralandırılmamış; metnin tamamı 1,2 satır aralıkla, önce ve sonra 6nk; dipnotlar ise tek satır aralıkla, önce ve sonra 0 nk ve 8 punto, her iki tarafa yaslı yazılmalıdır.
5. Gönderilen yazılar; kâğıdın kenar boşlukları üst ve sol 2, 5; alt ve sağ 2 cm; kâğıt genişliği 17,6 cm; yüksekliği 25 cm; üst ve altbilgi ölçüleri 1,1 cm olmalıdır.
6. Dergimizde Chicago ve APA sitilleri kaynak gösterim sistemi olarak kullanılmaktadır.

NOT: Örnek kullanımlar için dergi web sayfasına bakınız.

<http://dergipark.gov.tr/rteuifd>

Yayın Takvimi

Haziran ve Aralık ayları içinde yayımlanan dergiye senenin her günü müracaatta bulunulabilir. Yazı, inceleme ve raporlama işleminin yetiştiği sayıda yayımlanır.

İÇİNDEKİLER | CONTENTS | المحتويات

Editörden | Editorial

Muhammet Enes VURAL – İrfan KARADENİZ.....9.

Hakemli Araştırma Makaleleri | Peer-Review Research Articles

1980-2017 Arası Telif ve Tercüme Matbu Türkçe

Kur'ân Meâlleri Bibliyografyası

The Bibliography of Written Turkish Qur'anic

Translations that were Published between 1980 and 2017

Hikmet KOÇYİĞİT ..... 11-40.

Sülasi Mücerred Fiil Vezinleri ve Anlamları

The Forms of Triliteral Verbs and Their Meanings in Quran

İbrahim SULAIMAN ..... 41-78.

Gayr-i Munsarif İsimlerde Kıyasın Rolü

The Role Of Qiyas (Analogy) in Gayr Munşarif (Diptosis) Nouns

Abdulkadir KİŞMİR ..... 79-102.

Yayın Değerlendirmeleri | Book Reviews

Engellilik ve Dinler

Şeyma TURAN ..... 104-108.

RTEÜİFD YENİ SAYI: SAYI 14 (2018)

2012 yılında yayın hayatına başlayan ve altı yıllık bir birikime sahip olan *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (RTEÜİFD)* DergiPark aracılığıyla sunulan hizmetlerden faydalanarak bu platformda dördüncü sayısını çıkarmış bulunmaktadır.¹ Doçentlik kriterlerini sağlayan TR Dizin başvuru süreci tamamlanmış olan *RTEÜİFD* ulusal ve uluslararası birçok indekste dizinlenmeye başlamıştır. Ayrıca dergimizde yayınlanan her bir makalenin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamak için yeni indekslerle görüşmelerimiz devam etmektedir. Bu sayımızda okuyucularımıza güzel bir haberimiz var. Bir önceki sayımızdan sonra görüşmelere başladığımız, internet ortamında yayınlanan içeriğe kolay erişimi sağlayan numaralandırma sistemi Digital Object Identifier (DOI) başvurumuz olumlu neticelendi. 14. Sayımız itibarıyla da dergimizde yayınlanan her bir makaleye DOI numarası vermeye başladık.

Bu sayımıza ait yeni ve önemli bir gelişme daha var. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayın Kurulu'nun aldığı karar neticesinde dergimiz bundan sonra sadece dijital ortamda yayınlanacak. Dergimizin matbu yayınına son verdiğimizizi üzülererek dile getirmek istiyoruz. Ancak dijital ortamdaki içeriğimizi, daha nitelikli ve özgün hale getirmek için çabalamaya devam edeceğiz.

RTEÜİFD olarak 2018 yılı 14. Sayımızda 3 araştırma makalesi ve 1 kitap değerlendirmesi ile okuyucu karşısına çıkıyoruz. Anabilim dallarına göre makaleler tasnif edildiğinde Tefsir alanından bir ve Arap Dili ve Belagati alanından iki makale yer almaktadır. Ayrıca Dinler Tarihi alanına ait bir kitap değerlendirmesi bulunmaktadır.

Yeni sayımıza katkı yapan tüm ekibimize, işini ciddiyetle yapan hakemlerimize, dergimize katkıda bulunan yazarlarımıza ve dergimizi takip eden okurlarımıza şükranlarımızı arz ediyoruz. 14. sayımızın ilim dünyasına katkı sağlamasını ve yeni çalışmalara ışık tutmasını temenni ediyoruz. TR Dizin'de dizinlenmeyi umduğumuz 15. sayımızda buluşmak ümidiyle...

20 Aralık 2018

Editörler / Editors

Arş. Gör. Muhammet Enes Vural²

Arş. Gör. İrfan Karadeniz³

¹ <http://dergipark.gov.tr/rteuifd>

² RTEÜ., İlahiyat Fak., Felsefe ve Din Bil. Böl. muhammet.vural@erdogan.edu.tr

³ RTEÜ., İlahiyat Fak., Felsefe ve Din Bil. Böl. irfan.karadeniz@erdogan.edu.tr

HAKEMLİ
ARAŞTIRMA MAKALELERİ

---

*PEER-REVIEWED
RESEARCH ARTICLES*

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2018, (14): 11-40

1980-2017 Arası Telif Ve Tercüme Matbu Türkçe Kur'ân Meâlleri Bibliyografyası

Bibliography of Written and Translated Turkish Qur'anic Translations That
Published in the Years Between 1980-2017

Hikmet Koçyiğit

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı İlahiyat Fakültesi,

Tefsir Anabilim Dalı

Assoc. Prof., Ankara Hacı Bayram Veli University Polatlı Divinity Faculty,

Department of Tafsir

Ankara/Turkey

hikmet0216@gmail.com

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0001-9428-462X

Atıf: Koçyiğit, Hikmet. "1980-2017 Arası Telif Ve Tercüme Matbu Türkçe Kur'ân Meâlleri Bibliyografyası". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2018): 11-40. **Doi:** <https://doi.org/10.32950/rteuifd.470468>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 15 Ekim / October 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 29 Kasım / November 2018

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Sayı / Issue: 14 Sayfa / Pages: 11-40

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/rteuifd>

1980-2017 Arası Telif Ve Tercüme Matbu Türkçe Kur'ân Meâlleri Bibliyografyası

Öz: Türkiye’de 1980-2017 yılları arasında çok sayıda ve muhtelif özellikte meâl yazılmıştır. Meâl satışlarına ve meâllerin sayısal çokluğuna bakıldığında Türkiye’de Kur’ân meâllerine karşı büyük bir ilginin olduğu söylenebilir. 1980’den sonra meâl sayısının artış kaydetmesinde çeşitli sebeplerden bahsetmek mümkündür. Söz konusu sebepler arasında; hazırlanan meâllerdeki yetersizlikler, Türkçe’nin sürekli değişimi, meâllere yönelik çeşitli tenkitler ile meâller vasıtasıyla Kur’ân’ı anlama arzusu gibi hususlar sayılabilir. Meâl yazarlarının profiline bakıldığında ilahiyatçı akademisyenlerin meâl yazımında daha başarılı oldukları iddia edilebilir. Meâl kitaplarının isimlerine “tefsirli”, “izahlı”, “gerekçeli”, “açıklamalı” gibi ifadelerin eklenmesi dikkat çekicidir. Bu tür ifadelerin eklenmesi bir bakıma salt Kur’ân tercümelerinin kifayetsizliğine işaret etmektedir. Bu makalede meâl literatürüne bir katkı olarak, 1980-2017 yılları arasında telif ve tercüme matbu Türkçe Kur’ân meâlleri listelenmeye çalışılmıştır. Bibliyografyada yer alan eserler, yazım tarzlarına ve müelliflerin isimlerine göre alfabetik olarak kategorize edilmiş, açıklama ihtiyacı hissedilen yerlerde gerekli bilgiler dipnot şeklinde verilmiştir. Ayrıca meâl bibliyografyası hazırlamanın bazı problemlerine değinilmiş ve bu problemlerin aşılmasına yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur’ân, Meâl, Türkçe, Yazar, Bibliyografya.

Bibliography of Written and Translated Turkish Qur’anic Translations That Published in the Years Between 1980-2017

Abstract: In Turkey, a number of Qur’anic translations with various features were written between 1980&2017. Considering the sales of Qur’anic translations and the number of the translations, it can be said that there is a great interest in the Qur’anic translations in Turkey. There are various reasons for the increase in the number of Qur’anic translations after 1980. The inadequacies in the prepared Qur’anic translation, the continuous change of Turkish, the various criticisms towards the Qur’anic translations and the desire to understand the Qur’an by means of Qur’anic translations are some of these reasons. When we look at the profile of the writers of Qur’anic translations, it can be claimed that the theologian academics were more successful in writing them. The addition of expressions such as “interpretative” “explanatory”, “reasoned”, “annotated” to the names of the books of Qur’anic translations draws attention. The addition of such expressions shows the inadequacy of the Qur’an’s direct translations. In this article, as a contribution to the literature of the Qur’anic translation, it was attempted to list the written and translated Qur’anic translations that were published in Turkey between 1980 and 2017. The works in the bibliography were categorized alphabetically according to the styles of writing and names of authors. Other information is given in the form of footnotes if necessary. In addition, some problems of preparation of Qur’anic translation bibliography were addressed and possible suggestions for these problems were made.

Keywords: Tafsir, Qur’an, Qur’anic Translation, Turkish, Author, Bibliography.

ببليو غرافيا في ترجمات القرآن الكريم المطبوعة باللغة التركية تأليفاً و نقلاً من لغات الأخرى بين سنين 1980-2017

ملخص: في الفترة ما بين 1980-2017 في تركيا، قد تمّ تأليف العديد من ترجمات القرآن الكريم ذات الخصائص المختلفة. ويمكن القول بأنّ الاهتمام الكبير بترجمات القرآن الكريم في تركيا يعود إلى الزيادة في مبيعات ترجمات القرآن. ومن الممكن أن نتحدث عن أسباب متنوعة لزيادة عدد الترجمات بعد سنة 1980؛ ومنها على سبيل المثال: عدم كفاية الترجمات التي تم إعدادها، وأيضاً إلى التغيرات المستمرة في اللغة التركية، وكذلك الانتقادات المختلفة لهذه الترجمات، علاوة على الرغبة في فهم القرآن بواسطتها. ويمكن الزعم بأنّ الأكاديميين الذين يعملون في كليات الإلهيات أصبحوا أكثر نجاحاً عند مقارنتهم بمؤلفي الترجمات الأخرى. ومن اللافت للنظر تنبيل كتب الترجمات ببعض التعبيرات مثل: (مذيل الحواشي – محقق – مفسر). وورود هذه التعبيرات تشير إلى أن الترجمات الصرفة للقرآن غير كافية. ولقد سعينا في هذه المقالة إلى الاهتمام بترتيب ترجمات القرآن الكريم المطبوعة باللغة التركية تأليفاً ونقلاً عن اللغات الأخرى في الفترة ما بين 1980-2017؛ كمساهمة في مدونات ترجمات القرآن، وأضفنا بعض الشروح في المواضيع التي تحتاج إلى إيضاح بوضع الحواشي، وكذلك صنّفنا الكتب المذكورة في ببليو غرافيا الجديدة حسب ترتيب أسلوب التأليف وأسماء المؤلفين أبجدياً. وبالإضافة إلى هذا عدّنا بعض المشاكل التي واجهتنا في إعداد قائمة ببليو غرافية لترجمة القرآن وتم تقديم اقتراحات لحلّ هذه المشاكل.

الكلمات المفتاحية: التفسير، القرآن، ترجمة، اللغة التركية، مؤلف، ببليو غرافيا.

GİRİŞ

Kur'ân'ın Arapça olarak nazil olmasına karşın Arapça konuşmayan çok sayıda Müslüman milletin bulunması, Kur'ân'ın başka dillere çevirisini gündeme getirmiş ve bu minvalde meâl ortaya çıkmıştır. Ulus devletlerin kurulmasıyla birlikte çeşitli dillerde meâllerin yazılması daha farklı bir mecra evrilmiştir. Zira halkın Kur'ân'ı anlamada meâllerden çeşitli beklentileri olmuştur. Türkiye'de II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte meâle karşı bir ilgi oluşmuş, 1980'lere gelindiğinde bu ilgi başlı başına bir harekete dönüşmüştür. Meâl yazımının bir ihtiyaç olarak belirmesinin çeşitli sebepleri vardır. Bu sebepler arasında ilk olarak; "hiçbir mealin 'bu iş tamamdır' dedirtmemiş olması, her meâl yazarının diğer meâlleri eksik görmesi ve kendisinin bu boşluğu dolduracağına inanması" gibi hususları zikretmek mümkündür. İkinci olarak Türkçenin sürekli değişmesi de bu kemiyeti doğurmaktadır. Üçüncüsü Türkiye'de tefsir alanında büyük bir birikim oluşmaktadır. İlahiyat Fakültelerinde pek çok tefsir akademisyeni vardır. Bunlar doğal olarak sahip oldukları birikimi halka yansıtmak isteyecek, bunu da meâl veya tefsir yoluyla yapacaklardır. Son dönemlerde akademisyenlerce yazılan meâl sayısının artması da, ileride bu sayının daha da çoğalacağına işaret etmektedir."¹

Yine bazı yazarlar çeşitli ayetleri farklı anlayıp yorumladıkları içindir ki, bu kişiler ilgili ayeti bu doğrultuda tercüme edip halka sunmak istemişler bu durum meâl yazımına tesir etmiştir. Mesela Nisâ Sûresi 34. ayetinin tercümesi bu kabildendir.²

Bir yandan meâllerin sayısında artış olurken bir o kadar da mevcut meâllerle ilgili tenkit ve değerlendirme çalışmaları yapılmıştır. Meâllere yönelik bu tenkitlerin

¹ Muhammet Abay, "Müzakere", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru Tefsir ve Toplum*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 205 vd.

² Salih Akdemir (ö.1435/2014) bu ayeti "Allah'ın [insanlardan] bir kısmını diğerlerine üstün kılmasından ve erkeklerin de mallarından harcamalarından dolayı, erkekler kadınların yöneticisidirler. Bundan dolayı, iyi kadınlar, itaatkar olanlar ve -Allah'ın kendilerini korumalarına karşılık- gizliyi koruyanlardır. Dik kafalık ve şirretlik etmelerinden korktuğunuz kadınlara gelince; onlara önce öğüt verin, [yararı olmazsa], onları yataklarda yalnız bırakın, [bununla da düzelmezlerse], [iz bırakmayacak şekilde, hafifçe] vurun! Ancak size itaat ederlerse, artık onlara karşı başka bir yol aramayın! Kuşkusuz ki, Allah çok yüce, çok büyük olandır" şeklinde tercüme ederken, Bk. Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*, 3. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 83; Mustafa İslamoğlu ise "Erkekler kadınların koruyup gözeticisidirler; çünkü Allah erkeklerle kadınları farklı alanlarda üstün yeteneklerle donatmıştır; bir de erkekler servetlerinden harcama yapmaktadırlar. Dürüst ve erdemli kadınlar hem (Allah'a) itaat eden, hem de Allah'ın koruduğu (iffetli eşlerin) yokluğunda da koruyan kadınlardır. Sadakatsizlik etmelerinden çekindiğiniz kadınlara gelince: onlara önce öğüt verin, sonra yataklarında yalnız bırakın, nihayet (geçici bir süre) ayırın! Daha sonra size itaat ederlerse, aşırı giderek onlar aleyhine bir yol benimsemeyin! Allah, gerçekten yücedir, büyüktür" şeklinde tercüme etmiştir. Bk. Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitâbı Kur'an Gerekçeli Meâl-Tefsir*, 3. Baskı (İstanbul: Düşün Yayınılık, 2009), 157.

de meâl yazımına nispeten tesiri olmuştur. Ayrıca kimi çevrelerce Kur'ân'ı anlama ve yorumlamanın ulemanın tekelinde olmadığı, halkın da Kur'ân'ı yorumlayabileceği ifade edilmiştir. Bu çerçevede Arapçayı bilmemek meâller yoluyla aşılmaya çalışılmış böylece meâllere olan ilgi de artmıştır. Meâllere ilginin artmasında bazı yazarların ve muhitlerin, Kur'ân'ı anlamının meâl okumaktan geçtiğini vurgulamasının ve bu minvalde halkı meâl okumaya teşvik etmesinin ve hatta bir nevi meâl propagandası yapmasının da etkileri bulunmaktadır.

İslam âleminde öteden beri her eser, künyesi itibariyle ayrıca kayıt altına alınmıştır. Günümüzde de bu uygulama devam etmekte ve bibliyografyalar vasıtasıyla farklı ilim dallarındaki eserlerin tespiti yapılmaktadır. Biz de bu alana çok küçük de olsa bir katkıda bulunmak istediğimiz için 1980-2017 yılları arasında Türkçe telif ve tercüme olarak yayımlanmış meâlleri tespit etmeye çalıştık. Daha önce konuyla ilgili olarak genel manada Müjgân Cunbur (1926-2013)³, Muhammed Hamidullah (ö.1423/2002)⁴, Macit Yaşaroğlu (ö.1408/1988)⁵, Sadrettin Gümüş⁶, Hidayet Aydar⁷, Murat Sülün⁸ ve Muhammet Abay⁹, tarafından bibliyografya çalışması yapılmıştır. Öte yandan bibliyografik çalışmalara katkıda bulunan yazarlardan da söz etmek gerekir. Bunlar arasında Salih Akdemir¹⁰, Düccane Cündioğlu¹¹, Mustafa Öztürk¹², Zülfikar

³ "Türkçe Kur'an Tefsiri ve Çevirileri Bibliyografyası (Basılmış eserler)", *Yeni Yayınlar Aylık Bibliyografya Dergisi* 4/ 4 (Nisan 1959); Müjgân Cunbur, "Kur'an-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Terceme ve Tefsirleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* (Ankara 1961): 123-141.

⁴ Aziz Kur'an, trc. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 129-142; Ayrıca bk. Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, trc. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 194-214.

⁵ *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991).

⁶ Sadrettin Gümüş, "Cumhuriyet Döneminde (1923-1960 Arası) Meal Çalışmaları", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 5, (2015): 290-329.

⁷ *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi* (İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2014), 170-175; Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/A Y7. G1 (1999): 159-235.

⁸ *Türk Toplumunun Kur'an Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 131-136.

⁹ Muhammet Abay, "Türkçedeki Kur'an Meallerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012): 231-301; Muhammet Abay, "Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012): 389-435.

¹⁰ *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleleri (Eleştirel Bir Yaklaşım)* (Ankara: Akid Yayıncılık, 1989).

¹¹ *Kur'an Çevirilerinin Dünyası* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011); Düccane Cündioğlu, "Matbu Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu", 2. *Kur'an Sempozyumu* (Ankara: Bilgi Vakfı, 1996), 157-237.

¹² "Türkçedeki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru Tefsir ve Toplum*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 149-201; Mustafa Öztürk, "II. Meşrutiyet'ten Günümüze Kur'an Mealleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011): 139-189; Mustafa Öztürk, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Meal ve Tefsirin Serencamı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012).

Durmuş¹³ ve İlhami Günay¹⁴ gibi yazarlar zikredilebilir. Bu çalışmaların her birisi bir sonraki çalışmayı önemli ölçüde beslemiş ve ona rehberlik etmiş böylece bazı eksiklerin tespitinde ve giderilmesinde katkılar sunmuştur.

Bibliyografya çalışmaları hem eserlerin tanıtılmasına vesile olmakta hem de ilgili sahada araştırma yapacaklar için bir kılavuzluk yapmaktadır. Yine bu tür çalışmalar nicelik bakımından bir fikir vermekte ve istatistiki verilere kaynak teşkil etmektedir. Diğer yandan bibliyografya çalışmaları herhangi bir ilmî sahadaki gelişmelerin tarihsel seyri hakkında ciddi veriler sunabilmekte, gözden kaçabilecek eserlerin nazar-ı dikkate alınmasına, bazı yanlış veya eksik bilgilerin düzeltilmesine sebep olmaktadır. Örneğin bir meâl çalışması, bir kaynaktan, “Okumuş, Mesut, *Nüzul Sırasına Göre Kur’ân-ı Kerim Meali*, Birleşik Dağıtım, Ankara” şeklinde¹⁵; diğer iki kaynaktan ise Okumuş, Mesut, *Nüzul Sırasına Göre Kur’ân-ı Kerim Meali*, Ankara 1994¹⁶ şeklinde anılmış ve okuyucu bu meâlin sahibinin Mesut Okumuş olduğunu zannetmiştir. Hâlbuki bu meâl Elmalılı’ya ait olup Mesut Okumuş, bu meâli nüzul sırasına göre tertip ederek hazırlamıştır. Bu karışıklık meâl bibliyografyası ile ilgili son çalışmalardan birisinde, Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), *Nüzul Sırasına Göre Kur’ân-ı Kerim Meali*, haz. Mesut Okumuş, Ankara: Birleşik Dağıtım, 1994, 463 s¹⁷ şeklinde düzeltilmiştir.

Bu makalemizde bibliyografyaya aldığımız eserleri, çeşitli özelliklerinden hareketle tasnifli bir şekilde listelemeye çalışacağız. Ancak bu durumda bir kısım zorluklarla karşı karşıya gelebilmekteyiz. Çünkü bazı meâller bir kaç özelliği bünyesinde barındırmaktadır. Söz gelimi Ömer Özsoy ve İlhami Güler’in birlikte hazırladığı ve tam ismi “*Konularına Göre Kur’an (Sistemik Kur’an Fihristi) Kur’an’ın Bütün Ayetleri Metin ve Meal Birarada Nüzul Sırasına Göre*” olan eser hem konulu hem kronolojik (nüzûl sırasına göre) meâl grubuna girecek özelliğe haizdir. Biz bu durumda eserin isminde ve bünyesinde baskın olan konulu özelliğini dikkate alacağız. Ayrıca bir müellif, eserini daha sonra farklı isimlerle yayımlamışsa mümkün merteye bunları da belirteceğiz. Öte yandan sadeleştirilmesi yapılan Elmalılı gibi âlimlerin meâllerine yer vermeyeceğimiz gibi, Âdem Uğur’un meâli gibi

¹³ *Kur’an’ın Türkçe Tercümelei* “Aziz Kur’an” ve “İnsanlığa Son Çağrı” Örneği (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007).

¹⁴ İlhami Günay, *Başlangıcından Bugüne Kur’ân’ın Türkçe Tefsir ve Tercümesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016).

¹⁵ Aydar, “Türklerde Kur’an Çalışmaları”, 234.

¹⁶ Halil Uysal, “Cumhuriyet Dönemi Kur’an Araştırmaları”, *Makâlât* 1,(1999): 245; Murat Sülün, *Türk Toplumunun Kur’an Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 134.

¹⁷ Abay, “Türkçedeki Kur’an Meallerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası”, 282.

elektronik ortamda bulunan ancak kitap olarak ulaşamadığımız meâllere de değinmeyeceğiz. Ancak matbu bir meâlin internet ortamında pdf hali mevcutsa ona da zaman zaman işaret etmeye çalışacağız.

1.Mushaf Tertibine Göre Meâller

A.Metin Saruhan, *Asr-ı Saadet Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali* (İstanbul: MY Kitap, 2010), 604 s.

Abdullah Akgül, *Rabbani Yaklaşım ve Anlayışımızla Yüce Kur'an'ın Manası ve Mesajı (Türkçe Meali Kerim)* (İstanbul: Furkan Yayınları, 2015). 608+23 s.¹⁸

Abdulvehhab Öztürk, *Kur'an-ı Kerim ve Meali* (Ankara: Emek Ofset, ts.).

Abdülkadir Şener-M.Cemal Sofuoğlu-Mustafa Yıldırım, *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu- Meâli* (İzmir: Yeni Zamanlar Dağıtım, 2009), 636 s.

Ahmed Davudoğlu, *Kur'ân-ı Kerîm ve İzahlı Meâli (Türkçe Anlamı)* (İstanbul: Çile Yayınları, 1981), 606+38 s.

Ahmed Hulûsi, *Allah İlminden Yansımalarla Kur'ân-ı Kerîm Çözümü*, 1. Baskı (İstanbul: Kitsan Basım Yayın, 2010), 752 s.

Ahmet Ağırakca-Beşir Eryarsoy, *Kur'an-ı Kerim ve Nüzûl Sebepli Türkçe Meali* (İstanbul: Fikir Yayınları, 1987), 604 s.

Ahmet Çelen, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâli* (Malatya: 2004), 11+10+499 s.

Ahmet Dursun Akdoğan, *Yeni Bir Anlayışla Kur'an-ı Kerîm Meali* (İstanbul: 2006), 604+10 s.¹⁹

Ahmet Tekin, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru* (İstanbul: Milliyet, 2001), 415+624 s.

Ahmet Tekin, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru Tefsîrî Meal* (İstanbul: Kelam Yayınları, 2004), 640 s.

Ahmet Varol, *Kur'an Meali* (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 1995), 480 s.

Ali Akın, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*, 1. Baskı (İstanbul: Ege Reklam Basım Sanatları San. Tic. Ltd. Şti., 2014), 808 s.

¹⁸ Mealin elektronik okumasına <http://www.mealikerim.com/> adresinden erişmek mümkündür. (21. 09. 2017).

¹⁹ Bir tür cümle meâlidir.

- Ali Arslan, *Kur'an-ı Kerim ve Meali* (İstanbul: Okusan, 1991), 608+35 s.
- Ali Bulaç, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı* (İstanbul: Bakış Yayınları, 2010), 640 s.
- Ali Bulaç, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meal ve Sözlük)* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), 674 s.
- Ali Kara, *Kur'ân-ı Kerîm Türkçe Meâli* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 600 s.
- Ali Küçük, *Fıkhî Hükümler ve İlmî Çözümler Açısından Kur'anı Kerim'in İzahlı Meali* (Ankara: Anıl Grup Matbaacılık, 2012), 2 cilt. 1. cilt. 1152 s. 2. cilt 1054 s.
- Ali Özek-Hayreddin Karaman-Ali Turgut-Mustafa Çağrı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadreddin Gümüş, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1982), 32+608 s.
- Ali Rıza Safa, *Kur'an-ı Kerim Gerçek*, 1. Baskı (İstanbul: İleri Yayınları, 2014), 768 s.
- Ali Rızâ Sağman, *Lafzan ve Meâlen Kur'ân-ı Hakîmin Tercemesi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1980), 847 s.
- Ali Ünal, *Allah Kelâmı Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali* (İstanbul: Define Yayınları, 2007), 1486+XIX s.
- Ali Ünal, *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli ve Özet Tefsiri* (İstanbul: Define Yayınları, 2015), 3 cilt. 2314 s.
- Anonim, *Kur'an-ı Kerim Arapçası Türkçe Okunuşu ve Anlamı* (İstanbul: Milliyet Gazetesi, 1982), 146 +309 s.
- Anonim, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı* (İstanbul: Güneş Gazetesi, 1984), 2 cilt. 1012 s.²⁰
- Anonim, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Anlamı* (İstanbul: Milliyet Gazetesi, 1980), 459 s.
- Arslan Dağdardan, *Kur'an-ı Kerim Meali Medine* (İstanbul: y.y, 2016), 605 s.
- Arslan Dağdardan, *Kur'an-ı Kerim Meali Mekke* (İstanbul: y.y, 2016), 605 s.

---

²⁰ Bu eser 1982 yılında Güneş Gazetesi tarafından 2 cilt halinde yayımlanmıştır. Meal hattı, hattat Ethem Çalışkan'a aittir. Söz konusu eser, Ramazan armağanı olarak 1984 ve 1985 yıllarında yine Güneş Gazetesi tarafından yayımlanmıştır. 1989 yılında ise Sabah gazetesi, okurları için Ramazan armağanı olarak bu eseri yayımlamıştır. (İstanbul: Sabah Gazetesi, 1989), 2 cilt. 986 s. Konuyla ilgili bir röportaj için bk. <http://blog.milliyet.com.tr/etem-caliskan-roportajim/Blog/?BlogNo=481737> (06. 09. 2017).

- Aydın Sevin, *Kur'an Meali ve Yorumu* (İstanbul: Can (Adil Ali Atalay) Yayınları, 2014), 832 s.
- Bahaeddin Sağlam, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (İstanbul: Tebliğ Yayınları, 1995), 619 s.
- Bahattin Uzunkaya, *Allah'ın Son Kitabı Kuran Orijinalinden Türkçe Çevirisi* (İstanbul: 1995), 513 + 14 s.
- Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Meâli* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007), 605 s.
- Bekir Sadak, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlatımı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1989), 604 s.
- Burhan Orhan, *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meâli* (İstanbul: Kitsan Basım Yayın, 2000), 606+30 s.
- Celal Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri* (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1982), 660 s.
- Celal Yıldırım, *Tefsirli Kur'ân-ı Kerim Meâli* (İzmir: Anadolu Yayınları, 2002), 2 cilt. 1213 s.
- Cemal Külünkoğlu, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (İstanbul: Asır Ajans, 2010), 619 s.
- Ebu Muaz el-Çubukabadi, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sahîh Meâl* (Ankara: Daru's-Sunne, 2017), 632 s.
- Edip Yüksel, *Kuran Çevirisi Mesaj* (19. Org Yayınları, 2000), 430 s.
- Edip Yüksel, *Mesaj Kuran Çevirisi* (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2000), 598 s.²¹
- Enver Baytan, *Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Tefsirli Meâl-i Âlîsi* (İstanbul: Baytan Kitabevi, 1987), 608 s.
- Erhan Aktaş, *Kerim Kur'an Türkçe Çeviri*, 1. Baskı (Ankara: Dumat Ofset, 2015), XXII+ 826 s.²²

²¹ Edip Yüksel'in hazırlamış olduğu meâl, *Mesaj Kuran Çevirisi* şeklinde yayımlanmaktadır. Ancak 19. Org Yayınları tarafından *Kuran Çevirisi Mesaj* şeklinde baskısı da bulunmaktadır. Burada *Mesaj* kelimesi son tarafa alınarak kitabın isminde küçük bir değişikliğe gidilmiştir.

²² Kitabın pdf haline <https://yadi.sk/i/pyXo2oeh3Gixcr> adresinden erişmek mümkündür. (06. 09. 2018)

- Gazi Özdemir, *Allah'ın Tek Dini İslâm'a Son Davet Kur'an Arapçasının Okunuşu, Akıcı Anlam Türkçesi ve Güncel Yorumu İle* (İstanbul: Şira Yayınları, 2013), 880 s.²³
- Hacı İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali* (İstanbul: Dua Yayıncılık, 2011), 352 s.
- Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 706+ LXII s.
- Hamdi Döndüren, *Evrensel Çağrı Kur'ân-ı Kerîm (Yüce Meâl ve Tefsiri)* (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2005), 1440+XLVII s.
- Hamdi Döndüren, *İnsanlığa Son Çağrı Kur'ân-ı Kerîm, Meal, Tefsir, Ansiklopedik İndeks* (İstanbul: Yeni Şafak Gazetesi, 2003), 2 cilt.
- Hasan Karakaya-Kadir Kabakçı-Mehmet Süslü-Kerim Aytekin-Kenan Seyithanoğlu, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâli* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1981), XXX+606 s.
- Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzu'l-Furkan Kur'ân Meâli* (İstanbul: Akit Yayınları, 2001), 605 s.²⁴
- Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzü'l-Furkan Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali İnsan Kullanım El Kitabı* (İstanbul: Server İletişim, 2005), 604+76 s.
- Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzü'l-Furkan Kur'an-ı Kerim ve Tefsirli Meali* (İstanbul: Server İletişim, 2015), 1296 s.²⁵
- Hasan Tahsin Feyizli, *Feyzü'l-Furkân Tefsirli Kur'ân-ı Kerîm Meali* (İstanbul: Server İletişim, 2017), 672 s.
- Hasip Usutay, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, 1. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), 624 s.

²³ 2016 yılında yapılan ikinci baskısında ise eserin tam ismi şöyledir: Allah'ın Tek Dini İslâm'a SON DAVET KUR'AN Akıcı Anlam Türkçesi ve Öğretici Güncel Yorumu İle. 776 s.

²⁴ Eserin birinci baskısı 1989 yılında yapılmıştır.

²⁵ Meâl, bu haliyle kısa ve öz bir tefsir niteliği taşımaktadır. Eserde secavendlerin açıklamasına yer verilmiş; ayetlerdeki mânânın açıklığa kavuşması için yer yer sebep-i nüzulüne, ihtiva ettiği mesaja ve delâlet ettiği mânâyâ uygun gerekli fikhî, itikâdî, tarihî ve sosyolojik açıklamalar yapılmıştır. Kırâat farklılıklarının mânâyâ etkisine zaman zaman işaret edilmiştir. Bugünkü Tevrat ve İncil'deki tahrif edilmiş yanlış inanç şekilleri, ilgili âyetlerin dipnotunda gerekli görüldükçe belirtilmiştir. Konuların bir bütün halinde anlaşılması ve Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsiri açısından ilgili âyetler arasında ilgi kurulmuş bazen hadislerle açıklama getirilmiş; iki âyet aynı konudan bahsediyorsa "bkz.", birbiriyle ilgili konularda ise "krş." şeklinde gösterilmiştir. Bu açıklamalarda Ehl-i sünnetin görüşü tercih edilmiştir. Bk. müellifin önsözü.

- Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrırcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Meâli*, 2. Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), XXXIII+609 s.
- Hüseyin Atay, *Kur'an Türkçe Çeviri* (Ankara: Atay ve Atay, 2007), 626 s.
- Hüseyin Peker, *Kur'an Meâli "Sade ve Akıcı Bir Üslup"* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015), 600 s.
- Hüseyin Peker, *Son İlahi Mesaj Kur'an ve Açıklamalı Meâli* (Samsun: Ceylan Ofset, 2009), 604 +16 s.
- İhsan Atasoy, *Kur'an-ı Kerim Türkçe Meâli* (İstanbul: Sebat Basın Yayım, 2008), 479 s.
- İhsan Atasoy-Ümit Şimşek-Mehmed Paksu-İsmail Mutlu-Şaban Döğen-Cemal Uşşak, *Kur'ân-ı Kerim'in Açıklamalı Türkçe Meâli* (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1989), 746 s.
- İskender Ali Mihr, *Kur'an-ı Kerim Meali* (İzmir: y.y., 2009), 631 s.
- İskender Ali Mihr, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali* (İzmir: Mihr Yayınları, 2011), 786 s.
- İsmail Dinçer, *Tevhîd-i Kur'ân Meâli* (İzmir: Sade Matbaacılık, 2016), 631 s.²⁶
- İsmail Hakkı Bursevi, *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*, hazırlayan: Nedim Yılmaz (İstanbul: Damla Yayınevi, 2002), 604+28 s.²⁷
- İsmail Mutlu-Şaban Döğen, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* (İstanbul: Acar Matbaacılık, 1991), 504+ XVII s.
- Kadri Çelik, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe "Açıklamalı Mealî" (Ehl-i Beyt -A.S- Öğretileri Esasınca)* (Nürnberg: Ehl-i Beyt Kültür Derneği, Ferec Yayınları, ts.), 604 s.²⁸
- Komisyon, *Kur'ân-ı Kerîm ve Karşılıklı Muhtasar Meâli* (Isparta: Hayrât Neşriyat, 2013), 604+73 s.²⁹

²⁶ Bu mealin "Arapça kelime açılımlı" şekli de vardır. İlgili esere <http://tevhidikuranmeali.com/> adresinden ulaşılabilir. (07. 09. 2017).

²⁷ Eserin aynı yayınevinden çıkan başka baskılarında kitabın ismi *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli* şeklinde geçmektedir.

²⁸ Kitabın elektronik ortamdaki baskısına <http://www.islamkutuphanesi.com/turkcekitap/online/kuran> adresinden ulaşılabilir. (07. 09. 2017).

²⁹ Eserde Ahmed Husrev hattı ile yazılmış Tevâfuklu Kur'ân metni yer almakta, bazı ayetler Risâle-i Nûr Külliyyâtı'ndan ve çeşitli tefsir kitaplarından alıntılarla dipnotlar halinde açıklanmaktadır.

- M. Ahmet Varol, *Kur'ân-ı Kerim Meâli* (İstanbul: Madve Yayınları, 1997), 700 s.
- M. Beşir Eryarsoy-Ahmed Ağırakca, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli* (İstanbul: Buruç Yayınları, 1997), 606 s.
- M. Kemal Çöllüoğlu, *Kur'ân-ı Kerim Türkçe Ne Diyor?* (İzmir: Mey Ofset, 1990), 531 s.
- Mahmud Ustaosmanoğlu, *Kur'ân-ı Mecid ve Tefsirli Meâl-i Âlisi* (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007), 702 s.
- Mahmut Kısa, *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali* (Konya: Armağan Kitaplar, 2009), 582 s.
- Mahmut Kısa, *Tefsirli Kur'an Meali Çağlar Üstü Hayat Rehberi*, 1. Baskı (Konya: Armağan Kitaplar), 3 cilt.
- Mahmut Özdemir, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali* (Ankara: Sarıyıldız Ofset, 2011), 607 s.³⁰
- Mahmut Toptaş, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2004), 620 s.
- Mahmut Toptaş, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı* (Ankara: Anadolu Gençlik, t.y.), 446 s.³¹
- Mehmet Akçay, *Yüce Kur'an Türkçe Çevirisi* (Ankara: Sim Matbaası, 1989), 634 s.
- Mehmet Çakır, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçesi* (İzmir: y.y., 2010), 606 s.
- Mehmet Emin Bayram, *Kur'an-ı Kerim Türkçe Çeviri*, 1. Baskı (Bursa: Alp Yayınları, 2015), 606 s.³²
- Mehmet Emin Düvenci, *Kur'an Mesajı-Renkli Türkçe Meal* (Erkam Matbaası, 2008), 560 s.
- Mehmet Nuri Yılmaz, *Kur'an-ı Kerîm ve Meâli*, 2. Baskı (Ankara: Moro Yayıncılık, 2000), 604+ 18 s.
- Mehmet Türk, *Allah'ın Kelamı (Meal-Tefsir)* (İstanbul: Edav Yayınları, 2008), 698 s.
- Mehmet Yaşar Kandemir-Halit Zavalı-Ümit Şimşek, *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 640 s.

---

³⁰ Eserin 2013 baskılı tarihinde kitabın adı *Kur'ân-ı Kerîm Türkçe Meâli* şeklindedir.

³¹ <http://ktp.isam.org.tr/>. (10. 09. 2018)

³² <http://katalog.istanbul.edu.tr/>. (11. 09. 2018)

- Mehmet Yaşar Kandemir-Halit Zavalsız-Ümit Şimşek, *Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 1. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2010), 2 cilt. 2150 s.³³
- Mesut Yılmaz, *Kuran'a Sor*, 1.Baskı (İstanbul: Destek Yayınları, 2017), 592 s.³⁴
- Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, 1. Baskı (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2012), XXVIII+746 s.
- Murtaza Turabi, *Kur'an-ı Kerim ve Meali* (İstanbul: Kevser Yayınları, 2009), 780 s.
- Mustafa Cemil Kılıç, *Anlamak için Türkçe Kur'an (Meal)* (İstanbul: Kamer Yayınları, 2013), 533 s.
- Mustafa Dinçer, *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çevirisinin Derlemesi)* (İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 2005), 650 s.
- Mustafa Hizmetli, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996), 432 s.
- Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitâbı Kur'ân Gerekçeli Meâl-Tefsir*, 1. Baskı (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2008), 1311 s.
- Mustafa Öztürk, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara: Otto, 2008), 641 s.
- Mustafa Varlı, *Kur'ân-ı Kerîm'in Açıklamalı Türkçe Anlamı*, 1. Baskı (İstanbul: Esmâ Yayınları, 2007), 638 s.
- Mustafa Yıldız, *Son Mesaj Kur'ân-ı Kerîm ve Gerekçeli Türkçe Meâli* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2008), 716 s.
- Mustafa Yıldız, *Son Mesaj Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meali* (İstanbul: İşrak Yayınları, 2007), 815 s.
- Mustafa Yıldız, *Son Mesaj Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali* (İstanbul: İşrak Yayınları, 2007), Metinsiz 469 s.

---

³³ Birinci baskısı 2010 yılında gerçekleştirilmiştir. Aynı müelliflerin hazırlamış oldukları *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli* adlı eser ise bu kitabın kısaltılmış hali olup 2014 yılında yayımlanmıştır.

³⁴ Bu eserde sayfanın sol kenarında bir ayetin tercümesi verilirken sayfanın sağ tarafında ise ayete yönelik soru sorularak ayette geçen bir ifadenin açıklaması yapılmakta veya ayetle alakası olan diğer ayetlere atıfta bulunulmaktadır.

- Nazmi (Nizami) Sakallıoğlu, *Ehlibeyt Muhiblerine Kelâm-ı Kadim Kur'an-ı Hakim ve Öz Türkçe Meali* (Ankara: Ayyıldız Yayınları, 1995), 604 s.³⁵
- Nusrettin Bolelli-Niyazi Beki, *Kur'an-ı Kerim ve Meal-i İcmali* (İstanbul: Tenvir Neşriyat, 2012), 604 s.
- O. Mevlevi-Orhan Kuntman, *Kur'an-ı Kerim Meali* (Konya: Şems Yayıncılık, 2007).
- Orhan Derviş Kuntman, *İbn Kesir, Razi ve Elmalılı'nın Yorumları Işığında KUR'AN Ayetler Arasındaki İlişkileri Belirten Açıklamalı Meal, İlaveli 2. Baskı* (Ankara: Zembil Basım Yayın, 2006), 646 s.
- Osman Keskiöğlu, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Açıklaması* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988), 632 s.
- Osman Zeki Soyuyiğit, *Kur'an-ı Kerim Meali Yüce Kur'ân'ın İnsanlığa Mesajı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2012), XLI+606 s.
- Ömer Dumlu-Hüseyin Elmalı, *Ayet Ayet Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meal)* (İstanbul: Yaradılış ve Yaşam Bilimleri Derneği, 2003), XXXII+656 s.
- Ömer Dumlu-Hüseyin Elmalı, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meal)* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2001), XXXII+576 s.
- Ömer Öngüt, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meal-i Âlisi* (İstanbul: Hakikat Yayıncılık, 1998), XXX+ 604 s.
- Ömer Sevinçgöl, *Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*, 1. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2005), 720 s.
- Ömer Sevinçgöl, *Gençler için Kur'an Meali* (İstanbul: Carpe Diem Kitap, 2013), 400 s.
- Recep İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'an Türkçe Meal/Tefsir* (İstanbul: İnşa Yayınları, 2007), 3 cilt. 1432 s.
- Sadık Türkmen (Editör), *Kur'an Türkçe Çeviri* (İstanbul: Güçlüler LTD. ŞTİ., 2006), XLVII+608 s.
- Said Alpsoy, *Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali Kur'ân Nuru* (İstanbul: Umran Yayınları, 2014), 667 s.

---

³⁵ Yazarın ismi Dabbetularz Profesör 1400 şeklinde de anılmaktadır.

- Salih Akdemir, *Son Çağrı Kur'an*, 1. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), s. XXV+ 621 s.³⁶
- Salih Parlak, *Bilgi Toplumuna Doğru Kur'ân-ı Kerim Meal-Tefsiri* (İstanbul: 2001 Yayınları, 2001), 1291 s.
- Sami Kocaoğlu, *Apaçık Kur'an ve Türkçe Hikmetli Meali* (İstanbul: Zafer Matbaası, 2009), 787 s.
- Sami Kocaoğlu, *Apaçık Kur'an ve Türkçe Meali*, 2. Baskı (İstanbul: Zafer Matbaası, 2010), 607+180 s.
- Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali* (İstanbul: Define Yayınları 1998), 606 s.
- Ş. Taha-M. Hizmetli-K. Çelik, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı* (Ankara: Birleşik Yayın-Dağıtım, 1995), 432 s.
- Şaban Döğen, *Kur'an-ı Kerim'in Açıklamalı Türkçe Meali* (İstanbul: Yeni Asya, 2006), 872 s.
- Şaban Piriş, *Kur'an-ı Kerim Türkçe Anlamı* (İstanbul: İlkbahar Yayınları, 2000), 397 s.
- Şeref Aziz Taha-Kemal Çelik, *Kur'an-ı Kerim Türkçe Çeviri*, 1. Baskı (Ankara: Araştırma Yayınları, 2004), 502 s.³⁷
- Şevket Gürel, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Yüce Meâli*, 1. Baskı (İstanbul: Sağlam Yayınları, 2002), 623 s.
- Talat Koçyiğit, *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Konya: Hüner Yayınevi, 2006), 348 s.
- Talat Koçyiğit, *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Meâli* (Ankara: Kılıç Kitabevi Yayın ve Dağıtım, 1992), 644 s.
- Ümit Şimşek, *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meâli* (İstanbul: Zafer Yayınları, 2005), 807 s.
- Ümit Şimşek, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli* (İstanbul: Zafer Yayınları, 2004), 604+XXIX s.

³⁶Eserin Aralık 2009 ikinci basımının pdf aktarımına <https://yadi.sk/i/FVxCpMI23M3Ko9> adresinden veya <https://ia800605.us.archive.org/26/items/SalihAkdemirMealSonaarKuran/Salih%20akdemir%20meal%20son%20%C3%A7a%C4%9Fr%C4%B1%20kuran.pdf> adresinden ulaşılabilir (12. 09. 2018)

³⁷ Kitabın pdf sine <https://yadi.sk/i/jj2PCAoS3IzMsK> adresinden ulaşılabilir (06. 09. 2018)

Veli Tahir Erdoğan, *Kur'ân Bana Ne Diyor? Açıklamalı Meal* (İstanbul: Bilgeoğuz, 2015), 687 s.

Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)* (İstanbul: Hürriyet Ofset, 1994), 623 s.

Yusuf Işıcık, *Kur'an Meâli* (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2008), 473 s.

Yüksel Mert, *Kur'an-ı Kerim'in İnsanca Çevirisi* (İstanbul: Ares Kitap, 2014), 320 s.³⁸

Zekeriya Beyaz, *Kur'an-ı Kerim Meali (Doğru anlamı ve yaşayan Türkçe ile)* (İstanbul: Sancak Yayınları, 2013), 604 s.³⁹

Listeye bakıldığında 1980-2017 yılları arasında mushaf tertibine göre 120 civarında Kur'ân meâlinin yazıldığı ve bireysel çalışmaların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Ancak bu meâllerin yaklaşık 20 tanesi değişik baskılarda aynı muhtevayla yahut muhtevayı genişletmek ya da kısaltmak suretiyle biraz isim değişikliği yapılarak okuyucuya sunulmuştur. Örneğin Hasan Tahsin Feyzli, hazırlamış olduğu meâli, zaman içerisinde ilavelerle meâl-tefsir boyutuna taşımıştır. Bu yüzden *Feyzu'l-Furkan Kur'ân Meâli* adlı eserini *Feyzü'l-Furkan Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali İnsan Kullanım El Kitabı*, *Feyzü'l-Furkan Kur'ân-ı Kerim ve Tefsirli Meali*, *Feyzü'l-Furkân Tefsirli Kur'ân-ı Kerim Meali* gibi değişik isimlerle yayımlamıştır. Mushaf tertibine göre yazılan meâllerin isimlerinde “meâl” kelimesi daha çok tercih edilmiştir. Bu çerçevede Kur'ân-ı Kerim'in “Türkçe Meâli”, “Açıklamalı Meâli”, “Öz Türkçe Meâli”, “Gerekçeli Meâli”, “Meâl-Tefsir” gibi isimler kullanılmıştır. Muhammed Esed'in (ö.1412/1992) *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir* adlı Kur'ân meâlinin 1996 yılında Türkçe tercümesinin yayımlanmasından sonra “mesaj” kelimesi Türkçe Kur'ân meâllerinin isimlerinde görülmeye başlamıştır. Bu dönemde Kur'ân çevirilerinde “Türkçe” vurgusuyla birlikte “Türkçe Anlamı”, “Türkçe Çeviri” gibi ifadeler de yaygındır. Yine Kur'ân-ı Kerim'in bazı özelliklerine dikkat çekme bağlamında “Son Mesaj”, “Son Çağrı”, “Apaçık Kur'an”, “Kur'ân-ı Hakîm” ifadelerine yer verilmiştir. Bazı yazarlar meâllerinin hedefini “Gençler İçin”, “Yaşayan Kur'an”, “Kur'an Bana Ne Diyor?” gibi ifadelerle yansıtmaya çalışmıştır. Öte yandan “Sahîh Meâl” veya “Kur'an-ı Kerim'in İnsanca Çevirisi” adıyla

³⁸ Kitabın tam ismi “insanı, insana, insanla, insanda, insanca anlatan Kur'an-ı Kerim'in İnsanca Çevirisi” şeklindedir.

³⁹ Kitabın word ve pdf haline <https://archive.org/details/ZekeriyaBeyazMeali> adresinden ulaşılabilir. (11. 09. 2018).

yayımlanan meâllerde, mevcut Türkçe Kur'ân meâllerine ilişkin eleştirel bir tutum takınıldığı sezilmektedir.

2. Nüzul Sırasına Göre Meâller

Abdullah Manaz, *Konularına ve Geliş Sırasına Göre Geliş Sebepleriyle Birlikte Kronolojik Türkçe Kur'an* (İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2008), 656 s.

Abdurrahman Abdullahoğlu, *Ayetlerin İniş Sırasına Göre Kuran Çevirisi* (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2006), 592 s.

Ali Bulaç, *Nüzul Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meal ve Sözlük)* (İstanbul: Birim Yayınları, 1994), 416 s.

Güngör Kızılbağ, *Okunan (KUR'AN) Türkçe Çeviri 1. Bölüm Mekki Sureler (Surelerin İniş Sırasına Göre)* (İzmir: Doğan Ofset, 2002), 459 s.⁴⁰

Hakkı Yılmaz, *Nüzul Sırasına Göre Necm, Necm Kur'ân'ın Türkçe Meâli* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2011), 680 s.

Hayri Yıldızlı, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe İfadesi*, 4. Baskı (Balıkesir: Bilgi&İletişim Yayınları, 2008), 676 s.⁴¹

İsmail Kazdal, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli (Kur'an Çevirilerinin Mealı) -Nüzul Sırasına Göre-* (İstanbul: Kur'an Okulu Yayınları)/ (İstanbul: Erguvan Yayınevi, 2008), 489 s.

Mehmet Türk, *Allah'ın Kelâmı Nüzûl Sıralı Meâl* (Konya: Kitap Dünyası, 2013), 502 s.

Mehmet Türk, *Allah'ın Kelâmı Nüzûl Sıralı Kur'ân'ı Kerim ve Meal-Tefsiri* (Konya: Kitap Dünyası, 2012), 698 s.

Muhammed Esed, *Nüzul Sırasına Göre Kur'an Mesajı meal-tefsir*, trc. Ahmet Ertürk-Cahit Koytak (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 1506 s.⁴²

⁴⁰ Kitap kapağının üst kısmında OKULLAR İÇİN DERS KİTABI ibaresi bulunmaktadır.

⁴¹ Eserde, Kur'ân'ın iniş seyri dört dönem üzerinden tasarlanmış olup bir nevi nüzul sıralaması dikkate alınmıştır. Kitabın Temmuz 2013 tarihli baskısının fotokopi aktarımına <https://yadi.sk/i/y69rqcXO3Fzo8G> adresinden ulaşılabilir. (07. 09. 2018).

⁴² Yayınevinden alınan bilgiye göre bu eser ilk defa 2017 yılında yayımlanmıştır.

- Mustafa Çevik, *Nüzul Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali (Maksadı ve Yorumu)* (İstanbul: Yüzleşme Yayınları, 2017), 672 s.
- Mustafa Durmuş, *Ayetlerin İniş Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali*, (Konya: 2016), 511 s.⁴³
- Mustafa İslamoğlu, *Nüzül Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur'an Gereçeli Meal-Tefsir* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2009), 1022+XXXII s. ⁴⁴
- Mustafa Öztürk, *Nüzul Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 1072 s.
- Mustafa Sağ, *Evrensel Çağrı İniş Sırasına Göre Kur'an Meâli* (İstanbul: Koçak Yayınları, 2008), 863 s.
- Niyazi Kahveci, *İniş Sırası ile Kur'an-ı Kerim Tercümesi* (Ankara: Sinemis Yayınları, 2012), XII+587 s.
- Niyazi Kahveci, *İniş Sırası ve Sebepleri ile Kur'an-ı Kerim Tercümesi* (Ankara: Sinemis Yayınları, 2011), 730 s.
- R. İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'an Nüzul Sırasına Göre Türkçe Meal-Tefsir*, 3. Baskı (İstanbul: İnşa Yayınları, 2011), 1048 s.⁴⁵
- Sadık Türkmen, *İniş Sırasına Göre Kur'an, Akıl ve Bilim Işığında Türkçe Çeviri* (İstanbul: Sadık Türkmen Yayınları, 2010), 784 s. (2 cilt bir arada)
- Sami Kocaoğlu, *İniş Sırasına Göre Apaçık Kur'an ve Türkçe Hikmetli Meali*, 4. Baskı (İstanbul: Zafer Matbaası, 2015), 1217 s.
- Serpil Yıldırım, *Nüzul Sırasına Göre Bilim, Akıl ve Uygulama Işığında Kurân-ı Kerim'in Türkçe Anlamı Meal ve Sözlük* (Şahıs Yayını, 2012), 559 s.
- Tuncer Namlı, *Kur'an Aydınlığı Kronolojik Kur'an Meali*, 3. Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), XXXVIII+1239 s.
- Yaşar Nuri Öztürk, *Surelerin İniş Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)* (İstanbul: Yeni Boyut, 1994), 624 s.

---

⁴³ Bu bilgi <https://www.nadirkitap.com/> adresinden alınmıştır. (12. 09. 2018).

⁴⁴ Kitabın 2010 tarihli ikinci baskısının pdf haline <https://yadi.sk/i/twCDTZVo3G7LcK> adresinden ulaşmak mümkündür. (12. 09. 2018)

⁴⁵ 1. Baskı 2007.

Nüzul sırasına göre yazılan Türkçe Kur'ân meâlleri 1994 yılından itibaren piyasada boy göstermiştir. Tespitlerimize göre 1980-2017 yılları arasında nüzul sırasına göre telif edilen Türkçe Kur'ân meâli yirmi civarındadır. Nüzul sırasına göre meâl yazan bazı yazarlar aynı zamanda mushaf tertibine göre meâl yazmış kişilerdir. Bu meâllerin bir kısmına ayetlerin sebebi nüzulü ve sözlük eklenerek zenginleştirilmeye çalışılmış bir kısmına ise tefsir/açıklama konulmuştur. 2000 yılından sonra nüzul sırasına göre Kur'ân meâli yayınının belli bir düzeye geldiği ve ilgi gördüğü anlaşılmaktadır. Mesela Yaşar Nuri Öztürk'ün (ö.1437/2016) *Surelerin İniş Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali* adlı eseri 2016 itibariyle seksen beşinci baskısına ulaşmıştır. Fakat bu sonucun ortaya çıkmasında müellifin şöhretinin önemli rol oynadığı göz ardı edilmemelidir. Mushaf tertibine göre yazılmış bazı meâller de şöhretine istinaden nüzul sırasına göre tertip edilerek piyasaya sunulmuştur. Bunun tipik bir örneği Muhammed Esed'in, *Kur'an Mesajı meal-tefsir*, adlı eserinin *Nüzul Sırasına Göre Kur'an Mesajı meal-tefsir* adıyla yayımlanmasıdır.

3. Manzum Meâller

A.Adnan Sütmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Meâlen Manzum Açıklaması* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1984), 428 s.

Ali Adil Atalay Vaktidolu, *Alevilik'te Ehl-i Beyt Sevgisi ve Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Beyt Sureleri* (İstanbul: Can (Adil Ali Atalay) Yayınları, 2011), 224 s.

Ali Adil Atalay Vaktidolu, *Kur'an-ı Kerîm Manzum Meali ve Tefsir Özeti*, 2. Baskı (İstanbul: Can Yayınları, 2010), 864 s. ⁴⁶

Bedri Noyan Dedebeba, *Kur'ân-ı Kerîm (Manzum Meâl)* (İstanbul: Ardıç Yayınları, İstanbul 2007), 703 s.⁴⁷

Mehmet Ziya Örmeci, *Tefsirlerden Anladığım Manzum Kur'an Açıklaması* (İstanbul: Sena Matbaası, 1983), 525 s.

Mevlüt Akça, *Kur'an-ı Kerim Mealinin Manzum İfadesi* (Erzurum: Taner Ofset Matbaacılık, 2005), 381 s.

⁴⁶ 1. Baskı Şubat 2007, 864 s.

⁴⁷ Yazar, eserinin yazımını Türkiye Cumhuriyeti'nin Ellinci Yılı'nın idrak edildiği günlerde bitirdiğini ve Büyük Atatürk'ün Hakk'a göçüşünün elli sekizinci yılında, yeniden gözden geçirerek okuyucuya sunduğunu ifade etmektedir. Bk. Dedebeba, *Kur'ân-ı Kerîm (Manzum Meâl)*, 6. Buna göre eserin yazımı 1973 yılında tamamlanmıştır.

Musa Uzunkaya, *Amme Cüz'ü ve Namaz Duaları Manzum Meali*, (Ankara: Karamete Tanıtım Tasarım, 2013), 147 s.

Nusret Çam, *Şiir Diliyle Kur'an-ı Kerim Meali* (Ankara: Se-Ba Ofset, 2002), 597 s.

Rıza Çiloğlu, *Tanrı Buyruğu OKU Kur'an Nazım Çeviri* (İstanbul: Oku Yayınevi, 1987), 723 s.

Manzum, “şiir biçiminde yazılmış”⁴⁸ demektir. 1980-2017 yılları arasında Kur'an'ın tamamının manzum olarak tercüme edilip yayımlandığı görülmektedir. Tam Türkçe manzum meâllerin sayısı yedidir. İki manzum meâl ise kısmî özelliktedir. Meâl çeşitliliği açısından manzum meâllerin sayısı düşük durumdadır. Ayrıca manzum meâllerin satış rakamları da yüksek değildir. Bazı manzum meâllerin Kur'an metniyle hiçbir ilgisinin olmadığı ve ilmî bir değerinin bulunmadığı ileri sürülmektedir. Bir değerlendirmeye göre Rıza Çiloğlu'nun, *Tanrı Buyruğu OKU Kur'an Nazım Çeviri* adlı eserinin Kur'an metniyle hiçbir ilgisi yoktur. Bu itibarla söz konusu manzum tercümeyle Kur'an-ı Kerim'in açıklaması olarak tavsif etmek mümkün değildir. Bu tercüme, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun da haklı olarak ifade ettiği gibi, ilmî ve edebî hiçbir özellik arz etmemektedir.⁴⁹ Çiloğlu'nun manzum meâlinde Yunus, Hud, Yusuf, İbrahim, Meryem vb. özel isimler dışında, surelerin adları ekseriyetle Türkçe karşılıklarıyla verilmiştir. Mesela Bakara sığır, Maide sofrası, En'am hayvanlar, A'raf doruk, Enfal ganimetler, Enbiya yalvaçlar, Furkan ayırım, Kasas hikâyeler, Ahzab ayrılıkçılar, Duhan kuraklık, Casiye diz çökenler, Ahkaf kumullar şeklinde çevrilmiştir. Diğer meâllerle karşılaştırıldığında manzum meâllerde öz Türkçe kelimelere, unutulmaya yüz tutan ve hatta bazen mahalli dilde kullanılan kelimelere geniş yer verildiği görülmektedir. Mesela Nusret Çam'ın manzum meâli bunun güzel bir örneği sayılabilir.

4. Tercüme Meâller

Abdulhalim Uveys el-Mısri-Ali Abdulmuhsin Cebr el-Mısri, *Kur'an-ı Kerim'in Kısa Açıklamalı Türkçe Meâli*, trc. M. Beşir Eryarsoy, 1.Baskı (İstanbul: Karınca Polen, İstanbul 2014), 783 s.

⁴⁸ *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, 10. Baskı (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005), 1344.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Akdemir, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleleri (Eleştirel Bir Yaklaşım)*, 74-75.

Abdulhalim Uveys el-Mısri-Ali Abdulmuhsin Cebr el-Mısri, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli ve Tefsîri*, trc. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Karınca Polen, 2014), 1303 s.

Komasyon, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali*, trc. Muhammed Celal Şems (İslamabad: Islam International Publications, 2011), 81+1245 s.⁵⁰

Mevlana Muhammed Ali, *Kur'ân-ı Kerim (Arapça Metinli Türkçe Tercüme ve Tefsir)*, trc. Ender Gürol (Dublin: Ahmediyya Anjuman Isha'at Islam Lahore, 2008), 1316 s.

Mevlana Seyyid Ebu'l-A'la Mevdudi, *Kur'ân-ı Kerim Türkçe Anlamı*, trc. Durmuş Bulgur (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 317 s.

Muhammad Muhsin Han, *İngilizce ve Türkçe Olarak Kur'ân-ı Kerim'in Meali ve Tefsiri*, (Darüssalam Yayınevi, 2004), 1033 s.

Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı meal-tefsir*, trc. Ahmet Ertürk-Cahit Koytak (İstanbul: İşaret Yayınları, 1996), 3 cilt. 1385 s.

Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur'an Çeviri ve Açıklama*, trc. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 768 s.

Seyyid Ebu'l-Alâ Mevdûdî, *Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli Tercümânü'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Han Kayani (İstanbul: İnkılâb Basım Yayım, 2004), 712 s.

Batı ve doğu dillerinden çeşitli meâller Türkçe'ye kazandırılmıştır. 1980'den sonra tercüme meâllerin sayısında bariz bir artış görülmektedir. Bu meâller içerisinde 1980-2017 yılları arasında telif edilen Türkçe Kur'ân çevirilerini en çok etkileyen tercüme meâl, orijinal metni İngilizce olan Muhammed Esed'in *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir* adlı eseridir. Bu eser, Türkçe meâllerde serbest çevirinin dikkate alınmasında rol oynamıştır. Bununla birlikte tercüme meâller içerisinde en fazla tenkit ve değerlendirme yapılan meâl de yine bu meâl olmuştur. Hatta bu meâlin Mevlana (Maulvi) Muhammed Ali Lâhûrî'nin (1874-1951) *The Holy Qur'an* adlı

⁵⁰Kitabın pdf'sine <https://www.alislam.org/quran/Holy-Quran-Turkish.pdf> adresinden ulaşılabilir. (05.09.2017). Bu eser, Ahmediye Cemaati mensupları tarafından hazırlanmıştır. Muhammed Celal Şems'in, meâlin tanıtımıyla ilgili verdiği bilgilere göre bu meâlin hazırlanmasında Mirza Beşirüddin Mahmud Ahmed'in "Tefsir-i Sağır" (Kısa Tefsir) adlı Urduca meâli ile Mirza Tahir Ahmed'in Urdu dilindeki bir Kur'ân-ı Kerim meâlinde faydalanılmıştır. Ayrıca Mevlana Sher Ali'nin ve Malik Gulam Ferid'in yazdıkları İngilizce meâllerden de istifade edilmiştir. Emine Çakmak Sahi, Mehmet Önder ve Osman Şeker bilfiil projenin tamamında yer almışlardır. Bk. 7-8.

İngilizce meâl- tefsirinden intihal olduğu öne sürülmüştür.⁵¹ Bazı tercüme meâller ise Türkçe çevirisi bakımından bir takım eleştirilere medar olmuştur. Mesela Muhammed Hamidullah'ın, *Aziz Kur'an* adlı eserinin Türkçe çevirisi bunlardan birisidir. Bu eserin Türkçe tercümesine yönelik tenkitlerden birisi, genç kuşaklara anlama kolaylığı sağlamayı hedefleyen mütercimlerin, Türkçe'mizde pek alışık olmadığımız, çok garip ifadelere yer vermiş olmalarıdır. Örneğin Bakara, 2/88 ve Nisa, 4/155: "Kulübüna ğulf" cümlesi "Kalplerimiz sünnetsizdir"; Hac, 22/7: "ve en ne' s-Saate atiyetün la raybe fiha" ayeti "Evet, ve Saat yoldadır -onda kuşku yok-..." şeklinde çevrilmiştir.⁵² Tercüme meâllerin aktarımında mütercimlerin ciddi sorumlulukları ve zaman zaman da eksikleri olmakla birlikte bu tarz meâller farklı coğrafyalardaki Müslümanların Kur'ân'a bakışlarını en kestirme yoldan aksettirmesi itibariyle önem arz etmektedir.

5. Kısmî Meâller

A.Kasım Fidan, *Mealli Yâsîn-i Şerîf Kur'ân-ı Kerîm'den Sûreler*, (İstanbul: Semerkand, 2012), 112 s.

Abdulaziz Bayındır, *Ayetlerin Ayetler İle Açıklandığı Fıtrat Kitabı Kur'an-ı Kerim Meali 30. Cüz/Namaz Sureleri* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2010), 80 s.

Abdulaziz Bayındır, *Bakara Sûresi Kur'an-ı Kerim Türkçe Meal Serisi-1* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2015), 139 s.

Abdulaziz Bayındır, *Kur'an-ı Kerim Meali 30. Cüz Yâsin ve Tebareke Sureleri İlaveli Namaz Duaları*, 1.Baskı (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2013), 136 s.

Hasan Ertuğrul, *Yasin-i Şerif, (Metin ve Meâli) Namaz Sureleri ve Sorulu Cevaplı Namaz Hocası* (Samsun: Kardeşler Matbaası, 1986), 47 s.

Haydar Yıldırım, *Mealli Yâsîn-i Şerîf Sureler ve Namaz Duaları*, 2.Baskı (İstanbul: Define Yayınları, 2016), 80 s.

⁵¹ Geniş bir değerlendirme için Bk. Mustafa Öztürk, *Meal Kültürümüz*, 2. Baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 106.

⁵²Zülfikar Durmuş, "Muhammed Hamidullah'ın *Aziz Kur'an* Adlı Meali Üzerine Tetkikler", *Kur'an Mealleri Sempozyumu-II*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2007), 78.

- Hilal Kaba, *Kur'ân-ı Kerîm'deki Rabbenâ Dua Ayetleri Türkçe Okunuşu ve Meâlî* (Denizli: Denizli Basımevi, 2011), 48 s.
- Mahmut Kısa, *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali Kısa Sureler* (Sivas: Es Form ofset, 2011: 187 s.
- Mehmet Âkif Ersoy, *Kur'an Meali*, Yayına Hazırlayanlar: Recep Şentürk-Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2012), XXII+426 s.⁵³
- Mehmet Selim Yılmaz, *Fatiha-Bakara Âl-i İmran ve Nisa Surelerinin Tam Açıklamalı Mealleri*, (Ankara: Kalkan Mat. San. ve Tic. Ltd. Şti., 2010), 480 s.
- Muhammed Recep Akkemik, *Fikhî Hükümlü İniş Sebepli Kelime Manalı Kur'an Meali Amme Cüzü* (Faruk Yayınları, 1995), 260 s.
- Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an Kısa Sûreler Gerekçeli Meal-Tefsir* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 290 s.
- Necla Yasdıman, *Kur'ân Tahlili Arapça Gramer Işığında Sözlük-Meal-Tefsir* (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 2006), 2 cilt.
- R. İhsan Eliaçık, *Yaşayan Kur'an İlk Mesajlar Nüzul Sırasına Göre İlk 37 Surenin Meal-Tefsiri* (İstanbul: İnşa Yayınları, 2011), 304 s.
- Ramazan Altay, *Kısa Sureler ve Günlük Dualar*, 1. Baskı (İstanbul: Işık Yayınları, 2013), 144 s.
- Semine Demirci-Senai Demirci, *Dua Ayetleri Meal/Açıklama/Esma-i Hüsnâ Yorumları* (İstanbul: Kızkulesi Yayıncılık, 2005), 576 s.
- Seyfi Yıldırım, *Yasin-i Şerif (Türkçe Açıklaması ve Meali)* (Ankara: Yücel Ofset, ts.), 104 s.
- Talât Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsiri*, 3. Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1990) 2 cilt.⁵⁴
- Tekin Mihçı, *Namazda Okunacak Dua ve Zikirler Arapça Metni, Türkçe Okunuşu ve Türkçe Meali* (Konya: Kitapmatik Yayınları, 2014), 168 s.

⁵³ İç kapakta Kur'an Meali Fatiha Suresi-Berâe Süresi şeklinde yazmaktadır.

⁵⁴ Kitabın 1984 tarihli baskısının iç kapağında yer alan bilgiye göre "Din İşleri Yüksek Kurulunun 20. 1. 1983 tarih ve 9 sayılı kararıyla ilk defa 10 bin adet basılmıştır". Bu eserin ilk baskısı 1984 yılında gerçekleştirilmiştir. İsmail Cerrahoğlu'nun adı sadece 1. ciltte yer almaktadır. Söz konusu eser daha sonra Talât Koçyiğit (ö.1432/2011) tarafından tamamlanarak yedi cilt halinde yayımlanmıştır. Bk. Talât Koçyiğit, *Kur'an-ı Kerim Meâl ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 7 cilt. 4225 s.

Kur'ân'ın tamamını değil de belli başlı kısımlarını ihtiva eden meâller vardır. Bunlara kısmî meâl adını verebiliriz. 1928-1950 yılları arasında sıklıkla karşılaştığımız kısmî meâller, günümüzde tam meâllere kıyasla büyük bir yekûn tutmamakla birlikte okuyucu bulabilmektedir. Bu meâllerde sadece tercüme değil kimisinde açıklama/tefsir, kimisinde fikhî bilgiler, kimisinde Kur'ân'ı asıl metninden okumakta zorluk çekenlere yardımcı olmak için Türkçe okunuş yer almaktadır. Kısmî meâller, genel olarak namazlarda okunan dua ve surelerle Yasin, Mülk, Nebe gibi belli başlı surelerin tercümelerini ihtiva etmektedir. Birkaç meâl yazarı istisna edilecek olursa, kısmî meâller genel itibariyle tercüme tekniği açısından ileri seviyede değildir. Bu meâllerin hazırlanmasındaki temel saik; halkın, ibadetlerini daha bilinçli yapmasına katkıda bulunmaktır. Ayrıca daha kullanışlı olduğu içindir ki bu tür meâllerin bazıları cep boy olarak basılmaktadır.

6. Kelime/Satır Arası Meâller

A. Aslan İtik, *Kur'an-ı Kerim Kelime Meali* (y.y. 2011), 1214 s.

Abdülvehhab Öztürk, *Satır Arası Kelime Kelime Kur'an-ı Kerim Meali* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 2 cilt. 1227 s.

Ahmet Tekin, *Lügatli Tefsirî Meal Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru* (İstanbul: Kalam Yayınları, 2010), 674 s.

Burhan Orhan, *Arap ve Latin Harfleri İle Kelime Anlamlı Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (İstanbul: Kitsan, 2005), 4 cilt. 2382 s.

Ebu'l-Ala Mevdudi, *Satır Arası Âyet Meâlli Kur'ân-ı Kerîm*, Derleyen Mehmet Güneş (İstanbul: İnkılab Basım Yayın, 2008), 606 s.

Hace Ahmet Didin, *Kur'an-ı Kerim Alt Yazılı Renkli Kelime Meâli, İrab-i Kaide ve Belâgat Uygulamalı* (İstanbul: Rayiha Yayıncılık, 2005), 604 s.

Halil Uysal, *Kur'an-ı Kerim Türkçe Anlamı ve Kelime Meali* (Konya: Kitap Kent, 2006. 624 s.

Halil Uysal, *Yâsin Tebâreke Amme Türkçe Anlamı ve Kelime Meali* (Konya: Kitap Kent Yayınları, 2002), 32 s.

Hamdi Aktaş, *Kur'an-ı Kerim Meal ve Kelime Meali* (İstanbul: İpek Dağıtım, 2008), 2 cilt. 1121 s.

İmam İskender Ali Mihr, *Kelime Kelime Kur'ân Meâli* (Mihr Yayınları, 2000).

- Komisyon, *Kur'ân-ı Kerîm ve Muhtasar Kelime Meâli* (İstanbul: Hayrat Vakfı Yayınları, 2001), 604+8+77 s.
- Mahmut Kısa, *Kısa Sûreler Kelime Meali ve Tefsir* (İstanbul: Beka Yayınları, İstanbul 2010), 583 s.⁵⁵
- Mahmut Ustaosmanoğlu, *Kur'ân-ı Mübîn ve Kelime Mânâlı Meâl-i Âlisi* (İstanbul: Ahıska Yayınevi, 2011), 2 cilt.
- Medine Balcı, *Kur'an-ı Kerim ve Kelime Meali* (İstanbul: Ebrar Yayınları, ts.), 2 cilt. 1237 s.⁵⁶
- Medine Balcı, *Yâsîn/Rahman, Vakıa, Mülk, Nebe ve Namaz Sureleri/Kelime Mealli Sureler* (İstanbul: Ebrar Yayınları, ts.), 50 s.
- Medine Balcı, *Fetih/Kehf, Secde, Duhan Sureleri/Kelime Mealli Sureler* (İstanbul: Ebrar Yayınları, ts.), 50 s.
- Mustafa İslâmoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an Kelime Meali* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 648 s.
- Necla Yasdıman, *30. Cüz Tahlili İ'rab (Kelime Analizi) Sözlük-Meal-Tefsir Arapça Gramer Özeti* (İzmir: NY Cemre Yayıncılık, 2008), 657 s.
- Necla Yasdıman, *Kur'ân Tahlili İ'rab (Kelime Analizi) Sözlük-Meal-Tefsir Arapça Gramer Özeti* (İzmir: Cemre Kitap Yayın Dağıtım, 2011-2013), 8 cilt.⁵⁷
- Necla Yasdıman, *Kur'an Ufku*, (İzmir: NY Cemre Yayıncılık, 2014), 3 cilt.
- Necla Yasdıman, *Kur'an'dan Seçme Sureler Kelime Analizi-Sözlük-Meal-Tefsir* (İzmir: Anadolu Yayınları, 2007), 538 s.

⁵⁵ Bu eserde, Fatıha, Bakara 1-5, Yasin Sûresi, Mücadele Sûresinden Nas Sûresine kadar ki Sûreler, seçme bazı ayet-i kerimeler ile Ezan ve namazda okunan çeşitli duaların kelime mealine yer verilmektedir.

⁵⁶ Bu eserde yazar, sadece ayetlerin altında kelimelerin Türkçe karşılığını vermiştir. Ayetlerin meâli ayrıca toplu olarak verilmemiştir. Bu Kelime Meal' den ancak Arapça cümle bilgisine sahip olanların istifade edebileceği belirtilmiştir. Kitabın sonuna "Cüzlere Göre Lügatçe" ilave edilmiştir. Bu başlık altında tefsir ve meâl talebelerinin zorluk çekecekleri düşünülen bazı kelimelerin Türkçe karşılıkları Mushaf tertibine göre açıklanmıştır. 20 Ekim 1993 tarihinde vefat eden Adalar (eski) Vaiz ve Müftüsü Mehmed Fahreddin Dinçkol'a ithaf edilen bu eserin pdf' sine <https://yadi.sk/i/BjFyGNio3KyzgE> adresinden ulaşılabilir. (28.11.2018).

⁵⁷ Kitabın 3. ve 5. ciltleri ile 1-2. ciltlerin birlikte yayımlanmış hali "Kur'ân Tahlili İ'rab (Kelime Analizi) Sözlük-Meal-Tefsir Arapça Gramer Özeti" ismiyle geçerken, 2. cildin müstakil olarak yayımlandığı kitabın ismi "Kur'ân Tahlili Arapça Gramer Sözlük-Meal-Tefsir" şeklindedir. 4-6-7 ve 8. ciltlerin tam ismi ise "Kur'ân Tahlili İ'rab (Kelime Analizi) Sözlük-Meal-Tefsir" şeklindedir.

Nusrettin Boleli-Niyazi Beki, *Kur'an-ı Kerim ve Kelime Anlamlı Meal-i İcmali Kısa ve Öz Anlamı*, (İstanbul: Tenvir Neşriyat, 2002), 604+23 s.

Nusrettin Boleli-Niyazi Beki, *Kur'an-ı Kerim ve Meal-i İcmali* (İstanbul: Tenvir Neşriyat, 2012), 604 s.

Sıtkı Güllü, *Kelime Anlamlı Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım, 1999), 3 cilt.

Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerim ve Cümle Meali* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2002), 1057+ 28 s.

Tahsin Hakkı, *Satır Arası Âyet Meâlli Kur'ân-ı Kerîm* (İstanbul: İnkılab Basım Yayım, İstanbul 2008), 606 s.

Türkçe meâllerin ilk örnekleri arasında satır arası tercüme bulunmektedir. Nitekim yapılan araştırmalara göre 12-16. yüzyıllar arasında Kur'ân-ı Kerîm'in Doğu Türkçesiyle yazılmış sekiz adet tercümesi bulunmaktadır. Bu tercüme ya kelime kelime yapılan satır-altı tercüme, ya da metnin tercüme edilen kısmıyla ilgili geniş açıklamalar ve hikâyeler içeren tefsirli tercümelecilerdir.⁵⁸ Fakat uzun bir süre Türkçe satır arası meâli yazımına ara verilmiştir. 1990'lı yılların başında Medine Balcı'nın *Kur'an-ı Kerim ve Kelime Meali* adlı eserinin yayımlanmasıyla birlikte satır arası meâller tekrar gündeme gelmiştir. Kelime meâllerinin 1990'lı yıllardan itibaren rağbet görmeye başlamasında Türkiye'de dinî yayınlara ve Arapça'ya karşı ilginin artmasının etkisi olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin Arapça öğrenme talebi ve halkın meâl üzerinden Kur'ân'ı anlama isteği, satır arası meâllere belli bir ivme kazandırmıştır. Söz konusu meâllere model olan kaynaklardan birisi de klasik dönemde yazılmış satır arası meâllerdir. Bu manada bir yazar, hazırlamış olduğu satır arası meâlinde kaynak olarak başta Muhammed bin Hamza (Molla Fenarî)'nin kelime anlamlı meâlini kullandığını belirtmektedir.⁵⁹ Günümüzdeki kelime meâllerinde genellikle ayetlerin kelime karşılığının yanı sıra toplu tercümesi de ayrıca verilmektedir.

⁵⁸ Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçür v.dğr., (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010), 519 vb.

⁵⁹ Abdülvehhab Öztürk, *Satır Arası Kelime Kelime Kur'an-ı Kerim Meali*, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), Sunuş.

7. Konulu Meâller

Hikmet Taşkın, *Konularına Göre Kur'an-ı Kerim Meali Kur'an Bize Ne Diyor?* (İstanbul: Madve Yayınları, 1994), 711 s.

İsmet Özsevim, *Konularına Göre Kur'an Meâli* (y.y., 2006), 558 s.

M. Fuad Abdülbaki, *Mevzularına Göre Ayet-i Kerimeler ve Mealleri*, Çev. Bekir Karlığa, (İstanbul: Şamil Yayınları, 1988), 2 cilt. 1112 s.

Osman Nur, *Konularına Göre Kur'an'ın Türkçe Açıklaması* (İstanbul: Mat Kitap, 2015), 720 s.

Ömer Dumlu, *Konularına Göre Kur'an (Türkçe Meal)* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2003), 545 s.

Ömer Dumlu, *Konularına Göre Kur'an Çevirisi* (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2008), 592 s.

Ömer Dumlu-Ziya Şen, *Konularına Göre Kur'an (Türkçe Meal)* (Tibyan Yayıncılık, 2011), 568 s.

Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi)* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2005), XXIV+856 s.⁶⁰

Seyran Boran, *Kur'an Ayetleri Konulara Göre Derlenen ve Geniş Açıklamalara Yer Verilen* (İstanbul: Milena Kitap Yayınları, 2017), 800 s.

Sıtkı Güllü, *Konularına Göre Kur'an-ı Kerim Ayetleri*, (İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım, 2010), 6 cilt. 3410 s.

Konulu Kur'an meâllerinin sayısı çok olmamakla beraber, 1980-2017 yılları arasında on civarına ulaşmıştır. Bunun muhtemel sebeplerinden bir tanesinin İslamî sahada araştırma yapanların sayısının artması olduğu söylenebilir. Dolayısıyla araştırmacılara kolaylık sağlamak için konulu meâl hazırlama ihtiyacı doğmuştur. Ne var ki internetin yaygınlık kazanmasıyla beraber, herhangi bir kelimenin/kavramın veya konunun Kur'an'da geçip geçmediğini yahut nerede geçtiğini öğrenmek daha pratik bir yol olmuştur. Ayrıca konulu meâl hazırlamanın

---

⁶⁰ Bu çalışmada Hüseyin Atay'ın meâli kullanılmış ancak yazarlar tarafından çeviri metninde özellikle söz dizimi bakımından kısmî değişiklikler yapılmıştır. Bk. Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi)* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2005), XXIII.

daha fazla bir çaba gerektirdiği bilinmektedir. Bütün bunlar konulu meâlleri bir nebze de olsa olumsuz etkilemiştir denebilir. Yayın ve baskı sayısı incelendiğinde Ömer Özsoy ile İlhami Güler'in birlikte hazırladıkları, *Konularına Göre Kur'an* adlı eserin en çok rağbet gören konulu meâl olduğu görülmektedir.⁶¹

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bilimsel çalışmaların iyice ivme kazandığı günümüzde her yıl çok sayıda eser yayımlanmakta ve bunların takip edilmesi de ayrı bir iş ve ihtiyaç olarak kendisini hissettirmektedir. Aynı durum meâl dünyası için de söz konusudur. İletişimin ve basım-yayım teknolojisinin gelişmesi bir yandan bazı kolaylıklar sunmakla beraber diğer taraftan aynı eserin farklı zamanlarda farklı tiplerde bazı değişikliklerle tekrar tekrar yayımlanması onların takibini, mukayesesini ve çeşitli farklarını tespit etmede bir takım müşkülleri beraberinde getirmektedir. Bu tür müşküllerin giderilmesi ve yapılacak çalışmalara yardımcı olması hasebiyle en azından belli başlı kütüphanelerde özel olarak bir meâl kitaplığının/bölümünün tesis edilmesi gereklidir. Piyasaya çıkan meâllerin temin edilmesiyle oluşturulacak bu kitaplık, araştırmacıların hizmetine sunulmalıdır.

Bibliyografya çalışmaları, yapılacak olan eksiklerin giderilmesine ve yazılacak yeni eserlerin bu çerçevede bir yol haritası belirlemesine yardımcı olacaktır. Aynı zamanda bibliyografyalar bir iletişim işlevi görmektedir. Bu çalışmaların çok geniş tarih aralıklarını kapsamasındansa belli tarih aralıklarına odaklanarak daha etraflı bilgiler ihtiva etmesi ve eserlerle ilgili kısa da olsa tanıtım yapması uygun olacaktır. Bu tanıtımlar için de ilgili eserin bizatihi araştırmacının elinde olması, sadece kütüphane kataloglarıyla ve yayınevlerinin internet üzerindeki tanıtım yazılarıyla sınırlı kalmaması önemlidir.

Mevcut meâller incelendiğinde bazı müelliflerin daha önce yazdıkları tefsirlerinin meâl kısmını müstakil bir meâl olarak takdim ettikleri görülmektedir. Yine bazı müellifler eserlerinin bir sonraki baskılarında muhtemelen meâllere olan talebin de etkisiyle zaman zaman isim değişikliğine gitmektedirler. Bunların bir kısmının bilinçli bir kısmının çok da dikkate alınmadan yapıldığı söylenebilir. Bu

⁶¹ Bu eser Haziran 2016 itibarıyla 20. baskısını yapmış durumdadır.

bakımdan daha sonra isim değişikliği ile yayımlanan meâllerin bir bölümünü ayrıca belirtmeye çalıştık.

Türkiye’de bir meâl dünyasının oluştuğunu, aralarında gerçekten kayda değer ciddi çalışmaların bulunduğunu müşahade etmek mümkündür. Meâl yazarları içerisinde, medrese ve ilahiyat eğitimi almış olanların yanı sıra edebiyatçı ve mühendis gibi başka mesleklerden olanlar da vardır. Genel itibarıyla ilahiyatçı akademisyenlerin hazırladığı meâllerin daha ciddi ve başarılı olduğu iddia edilebilir.

Bazı meâl yazarları, eserlerinin önsözünde konuyla alakalı çeşitli değerlendirmeler yaparak eserlerinde ne gibi yenilikler getirdiklerini ifade etmektedirler. Aslında böylesi değerlendirmelerde bulunmak ve meâl çalışmalarında yeni hedefler belirlemek meâl faaliyetlerinin gelişimine önemli katkılar sunmaktadır. Aynı zamanda müelliflerin öne sürdükleri bu görüşlerin, eserleri düzleminde ne oranda gerçekleştiğini izleme imkânı bulmaktayız.

1980-2017 yılları arasında yazılan meâllerde büyük bir çeşitlilik dikkat çekmektedir. Mushaf tertibine ve nüzul sırasına göre telif edilen meâllerin yanı sıra, kelime/satır arası meâller, konulu meâller, tercüme meâller, kısmî meâller, manzum meâller, gerekçeli meâller ve sadeleştirilmiş meâller bu cümledendir. Bilhassa Elmalılı’nın meâli üzerine o kadar çok sadeleştirme yapılmıştır ki sadece bu meâl üzerine ayrı bir bibliyografya hazırlansa yeridir. Ayrıca bilgisayar teknolojisinin ve yeni dijital imkânların kullanılmasıyla renkli baskılı ve hatta gül kokulu meâller piyasaya sunulmuş bunun yanı sıra sesli meâller de yapılmıştır. Mesela *Kur’an-ı Kerim Hatm-i Şerifi ve Türkçe Sesli Meali*⁶² bu türdendir.

Bu çalışmayı hazırlarken şunu gördük ki ülkemizde meâllere karşı gerçekten büyük bir talep ve ilgi vardır. Zira vasat sayılabilecek pek çok meâl dahi birkaç defa baskı yapmış ve sahaflarda bile eski baskı tarihli pek çok meâl satılır durumdadır. Anlaşılan eskiden her evde bir Mushaf bulunuyor iken şimdilerde artık evlerde aynı zamanda bir meâl de bulunabilmektedir.

1980’li yıllardaki gibi olmasa da devam eden gazete promosyonları cinsinden meâllerin, ya çok popüler olan bazı müelliflerin -Elmalılı (ö.1361/1942), Süleyman Ateş, Yaşar Nuri Öztürk gibi- ismine izafeten ya da çok defa hiçbir isim belirtmeden

⁶² Okuyanlar: Osman Şahin-Ahmet Karalı-Bünyamin Topçuoğlu-Metin Balcı-Ekrem Nalbant, Meal Seslendiren: Mehmet Emin Ay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2008). 4 DVD; 12 cm çap + 1 kitapçık.

anonimmiş gibi piyasaya sunulduğu gözlenmektedir. Dikkat çeken hususlardan birisi de meâllerde gittikçe “açıklamalı”, “tefsirli”, “izahlı”, “gerekçeli” vb. ifadelerin yer almasıdır. Meâllerde böylesi isimlerin kullanılması salt Kur’ân tercümelerinin kifayetsizliğine de işaret etmektedir.

Meâl bibliyografyasının hazırlanmasında bir kitabın künyesinin tam olarak tespitiyle ilgili çeşitli problemlerle karşılaşmak da mümkündür. Şöyle ki, özellikle bir kısım meâllerde ana ismin yanında küçük puntolarla yazılan bazı ara isimler yer almaktadır. Ne var ki kitabın künyesi verilirken bazı kataloglar bunu ihmal etmekte ve zaman zaman bazı karışıklıklara sebebiyet verebilmektedir. Örneğin İsmail Kazdal’ın hazırladığı bir esere ait bilgiler, Milli Kütüphane kataloğunda “*Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meali: Kur’an Çevirilerinin Meali*, İstanbul: Kur’an Okulu, 2008. 489 s. ; 20 cm.” şeklinde yer alır. İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı kataloğunda ise “*Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Meali: Nüzul Sırasına Göre: Kur’an Çevirilerinin Meali*, Ankara: Kur’an Okulu Yayınları, 2008. 489 s. ; 20 cm.” şeklinde yer almakta; üstelik yayın evinin yeri birinde İstanbul diğeri Ankara şeklinde verilmektedir. Bu durum bizlere araştırmacıların daha dikkatli olması gerektiğini de göstermektedir. Böylesi bir sorunu aşmak için şu hususlara dikkat edilmelidir: Kütüphane katalogları günümüz teknolojisinden faydalanılarak hazırlanmalıdır. Herhangi bir eserin künyesine ilişkin yazılı malumatının yanı sıra dış ve iç kapağı, yayın bilgisinin yer aldığı sayfa, son sayfa, içindekiler kısmı ve numune olmak üzere birkaç sayfanın görseli de ilave edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammet. "Türkçedeki Kur'an Meallerinin Tarihi ve Kronolojik Bibliyografyası". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012): 231-301.
- Akdemir, Salih. *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleleri (Eleştirel Bir Yaklaşım)*. Ankara: Akid Yayıncılık, 1989.
- Akdemir, Salih. *Son Çağrı Kur'an*, 3. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Aydar, Hidayet. "Türklerde Kur'an Çalışmaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1999): 159-235.
- Cündioğlu, Düccane. "Matbu Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu". 2. *Kur'an Sempozyumu*. 157-237. Ankara: Bilgi Vakfı, 1996.
- Durmuş, Zülfişkar. "Muhammed Hamidullah'ın *Aziz Kur'an* Adlı Meali Üzerine Tetkikler", *Kur'an Mealleri Sempozyumu*. 2 cilt. 2:69-85. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- <http://katalog.istanbul.edu.tr> (24. 08. 2017; 11. 09. 2018).
- <http://ktp.isam.org.tr/> (07. 09. 2017; 10. 09. 2018).
- <http://kutuphane.ilahiyat.omu.edu.tr/>(23. 08. 2017).
- <http://www.kibo.com.tr/kibokatalog> (24. 08. 2017).
- <http://www.kitapyurdu.com/> (01. 07. 2017)
- <https://kasif.mkutup.gov.tr/> (22. 08. 2017).
- <https://www.nadirkitap.com/> (07. 09. 2017; 12. 09. 2018).
- İslamoğlu, Mustafa. *Hayat Kitâbı Kur'ân Gerekçeli Meâl-Tefsir*, 3. Baskı. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2009.
- Özkan, Mustafa. "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleleri", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. Ed. Bilal Gökür v.dğr. 517-558. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı, 2010.
- Öztürk, Abdülvehhab. *Satır Arası Kelime Kelime Kur'an-ı Kerim Meali*. 2 cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
- Öztürk, Mustafa. *Meal Kültürümüz*, 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Sülün, Murat. *Türk Toplumunun Kur'an Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Uysal, Halil. "Cumhuriyet Dönemi Kur'an Araştırmaları", *Makâlât* 1 (1999): 199-263.

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University
e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2018, (14): 41-78

Sülasi Mücerred Fiil Bablarının Kur'ân'daki Kullanımları ve Anlamları
The Forms of Triliteral Verbs and Their Meanings in Quran

Ibrahim SULAIMAN

Dr., Öğr. Üyesi Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Asst. Prof., Recep Tayyip Erdogan University, Divinity Faculty,

Department of Arabic Language and Rhetoric

Rize/Turkey

ims969@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3659-6267>

Atıf: Sulaiman, İbrahim. " Sülasi Mücerred Fiil Bablarının Kur'ân'daki Kullanımları ve Anlamları". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2018): 41-78. Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.419912>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 30 Nisan / April 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 24 Kasım / November 2018

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Sayı / Issue: 14 Sayfa / Pages: 41-78

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/rteuifd>

Sülâsi Mücerred Fiil Bablarının Kur'ân'daki Kullanımları ve Anlamları

Öz: Bu çalışma kısaca mücerred sülâsi fiil vezinlerini ve anlamlarını ele almaktadır. Sülâsi mücerred fillerin en çok kullanılan vezinlerini anlamlarıyla birlikte incelemeye ve mücerred sülâsi fiilin bulunduğu altı bab hakkında ayrıntılı bilgi vermeye çalıştık. Ardından babların asli ve asli olmayanlarını tespit etmeye ve kıyasî olanları kıyasî olmayanlardan ayırt etmeye çalıştık. Bunun yanı sıra birden fazla babdan gelmesi mümkün olanları ve bu bablarda etkili olan illet harfi, boğaz harfi gibi etkenleri inceledik ve Kur'ân'da bulunan sülâsi mücerred fiillerin tespitini yaptık. Bu çerçevede daha önce sarf alimleri tarafından yapılan bazı incelemelerin sıhhatini tespit etmeye ve bahsedilen konuyla ilgili diğer sarf alimlerinin ve müfessirlerin görüşlerine yer vermeye çalıştık. Bu çalışmanın ana hedefi, niceliği ve tümevarım yöntemini esas alarak, Sarf alimlerinin düşüncelerini Kur'ân'da geçen fiillerle mukayese ederek ortaya koymak ve vardıkları sonuçların tutarlılığını ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Sülâsi Fiiller, Fiil Babları, Vezinler, Anlam.

The Forms of Triliteral Verbs and Their Meanings in Quran

Abstract: This paper aims to study the forms of triliteral verbs and their meanings. We tried to put forward the most used triliteral verbs with their meanings, providing detailed information about the six forms of simple verbs. We also tried to distinguish the authentic forms from the inauthentic and the standard forms from the non-standards. In addition, we studied some factors such as vowels, throat letters, which are effective on these forms and made an identification of the abstract triliteral verbs in the Qur'an. Finally, we tried to discover the validity of some views of morphologic scholars and included their views on this issue. The aim of this article is to present thoughts of scholars of morphology (Sarf) and to show the conformity or unconformity with the features of verbs mentioned in Quran by depending inductive method and considering statistics.

Keywords: Arabic Language, Triliteral Verbs, Roots of Verbs, Forms, Meaning

أبوابُ الفعلِ الثلاثيِّ المُجرَّدِ ودلالاتها في القرآن الكريم

مُلخَّص: يتناول هذا البحثُ أبنيةَ الفعلِ الثلاثيِّ المُجرَّدِ ودلالاتها بإيجازٍ فيبين أكثرَ الصيغِ استعمالاً من صيغِ الأفعالِ الثلاثيةِ المُجرَّدة ويحاول تبيين دلالاتها، ثم يُفصِّلُ القولَ في الأبوابِ الستةِ التي يأتي عليها الفعلُ الثلاثيُّ المُجرَّدُ، فيبين الرئيسَ منها والفرعيَّ، والمقيسَ والمطرَّدَ والسماعيَّ، وما يجوزُ مجيئه على أكثرَ من بابٍ، وما يؤثرُ في كلِّ منها؛ كحروفِ العلةِ والحلقِ وغيرها، ويُحصي كلَّ ما ورد من الأفعالِ الثلاثيةِ المُجرَّدة في القرآن الكريم، موزَّعةً بحسبِ الأبوابِ الستةِ، لتبيين مدى صحَّة ما قيل من استقراءاتٍ سابقة ذكرها بعضُ الصرفيين، مع عرضٍ لأراءِ الصرفيين والمفسرين في ذلك. فالهدف الرئيس من هذا البحث عرض ما ذهب إليه الصرفيون ومقارنته بما ورد من أفعال في القرآن الكريم لتبيين مدى التطابق والاختلاف بما قرَّروه، معتمداً منهجي الاستقراء والإحصاء لتبيين ذلك.

الكلمات المفتاحية: اللغة العربية، الأفعال الثلاثية، أبواب الفعل الثلاثي، الصيغ، الدلالة

مقدمة:

لقد حظيت الأبنية الصرفية بشكل عام وأبنية الفعل بشكل خاص باهتمام الصرفيين واللغويين قدماء ومحدثين، فبينوا أبنية الفعل الثلاثي المجرد وأبوابه الستة، وساقوا شواهد كثيرة عليها، وفضلوا القول فيها، ووضعوا القواعد والضوابط التي تتصل بها. غير أنّ ما ذكره كان فيه شيء من الاختلاف فيما بينهم، في بعض القضايا، كأفعال المغالبة، والتردد في إطلاق صفة السماع أو القياس على بعض الأفعال، والاعتماد على بعض الأقوال النادرة أو الشاذة أو الأمثلة المصنوعة في بعض الأحيان.

ويدرس هذا البحث تلك الأبنية والأبواب فيما ورد من أفعال في القرآن الكريم، فيحصي كلّ ما ورد فيه من الأفعال الثلاثية المجردة، مورّعة بحسب أبوابها، للمقارنة بين ما ذهب إليه الصرفيون وما قرّره، وبين ما ورد من أفعال في القرآن الكريم؛ لتبيين مدى صحّة ما ذكره من استقراءات، ومدى مطابقتها أو اختلافه مع ما ورد في القرآن الكريم؛ كونه مصدر اللغة العربية الأول، بعيداً عن الضرورة والشذوذ المعهود في بعض كلام العرب، والذي استدلّ به الصرفيون على بعض القضايا.

وتأتي أهميته هذا البحث من خلال هدفه الرئيس، وهو المقارنة بين ما ذهب إليه الصرفيون وما اعتمده من شواهد قد يدخلها الشذوذ والصنعة، وبين ما ورد في الذكر الحكيم أبلغ كلام عربي مستعمل حيّ؛ لتبيين مدى التطابق والاختلاف بينهما. وقد اعتمدت منهجي الاستقراء والإحصاء لتبيين ذلك.

أولاً- صيغ الأفعال الثلاثية المجردة ودلالاتها:

للفعل الثلاثي المجرد ثلاثة أبنية⁽¹⁾ هي: " فَعَلَ " مفتوح العين، ويكون متعدياً، نحو: ضرب وقرأ، ولازماً، نحو: ذهب وجلس، و" فَعِلَ " مكسور العين، ويكون متعدياً، نحو: شرب وعلم، ولازماً، نحو: فرح وجزع، و" فَعَّلَ " مضموم العين، نحو: ظرّف وحسّن، ولا يكون متعدياً. قال سيبويه (180 هـ): ((و"فعل" على ثلاثة أبنية وذلك فعل وفعل وفعل نحو قتل ولزم ومكث. فالأولان مشترك فيهما المتعدّي وغيره والآخر لما لا يتعدى))⁽²⁾. ونُسب إلى المبرّد (285 هـ) وآخرين القول بأنّها أربعة بزيادة (فعل) بضم الفاء وكسر العين. والجمهور يزون أنّ هذه الصيغة متفرعة عن بناء الفعل المبني للمجهول⁽³⁾.

(1) هذا على رأي أكثر النحاة. ينظر محمد بن يزيد المبرّد، المقتضب، تحقيق محمد عبد الخالق عضيمة (بيروت: عالم الكتب، د.ت)، 1: (بيروت: مؤسسة الرسالة، 1987)، 36؛ وأبو 30؛ وعبد القاهر الجرجاني، المفتاح في الصرف، تحقيق: الدكتور علي توفيق الحمد (بيروت: مكتبة الهلال، 1993)، 396. القاسم محمود بن عمر الزمخشري، المفصل في صنعة الإعراب، تحقيق: د. علي بو ملحم (2) سيبويه عمرو بن عثمان بن قنبر، الكتاب، تحقيق عبد السلام هارون (بيروت: دار الجبل، د.ت)، 4: 38. وانظر ابن سيده أبو الحسن علي بن إسماعيل، المخصص، تحقيق خليل إبراهيم جفال (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1417 هـ 1996)، 4: 276 والأستاذ أباذي رضي الدين محمد بن الحسن، شرح الرضي على الشافية، تحقيق محمد نور الحسن ومحمد الزرفاف ومحمد عبد الحميد (بيروت: دار الكتب العلمية، 1975)، 1: 67.

(3) ينظر ابن مالك محمد، إيجاز التعريف في علم التصريف، دراسة وتحقيق محمد المهدي عبد الحي عمار سالم (المدينة المنورة، الجامعة الإسلامية، 2002)، 54؛ والأشْمُونِي علي بن محمد، شرح الأشْمُونِي على ألفية ابن مالك (بيروت: دار الكتب العلمية، 1998)، 4: 47.

وعَلَّ بعضُ النحاة مجيءَ الثلاثيِّ على هذه الأوزان الثلاثة بأنَّ أوَّلَ الفعل لا بدَّ أن يكون مُتحرِّكاً، إذ لا يُبتدأ بساكن، واختيرت الفتحَةُ من بين الحركات لخفتها. وآخره مبني على الفتح لفظاً أو تقديراً. ولم يكن ساكناً لأنَّه يتَّصل به الضمائر، وبعضها ملازم للسكون، كواو الجماعة وألف الاثنين. والعين لا تكون إلا متحركة؛ لنلا يلتقي ساكنان إذا سَكُنَّ آخر الفعل لاتصاله بضمير رفع متحرك، والحركات ثلاثٌ: فتحة وكسرة وضمة؛ لذلك انحصرت أوزان الفعل الثلاثيِّ المجرَّد في هذه الصيغ الثلاث⁽⁴⁾.

وصيغةُ **فَعَل** أكثرُ كَمّاً واستخداماً في لغتنا. تليها صيغةُ **فَعِل**، وتأتي صيغةُ **فَعُل** في الدرجة الثالثة. قال سيبويه: ((ألا ترى أن **فَعَل** أكثرُ في الكلام من **فَعُل**... وليس شيء أكثر في كلامهم من **فَعُل**)).⁽⁵⁾ وأما من حيث الدلالة ف**فَعَل** أكثرُ تَشَعُّباً وأبعدُ عن الحصر. و**فَعِل** أكثرُ تخصصاً منها، ولكنَّ **فَعُل** تكاد تنحصر دلالاتها في بعض المجالات والأبواب.

فمن الصعوبة الإحاطةُ بدلالات **فَعَل**، وإخضاعها لقاعدة ثابتة، شأنها في ذلك شأن الكثير من القضايا اللغوية، التي يغلب عليها السماع. قال الرضي (688 هـ): ((اعلم أن باب فعل لخفته لم يختص بمعنى من المعاني، بل استعمل في جميعها، لأن اللفظ إذا خف كثر استعماله واتسع التصرف فيه)).⁽⁶⁾

وقد حاول بعض النحاة تفصيل تلك الدلالات، فقال: إنَّها تدلُّ على الجمع ك**حَشَرَ** و**حَسَدَ**، ويتصل به ما دلَّ على وصلٍ ك**مَرَجَ** و**مَشَجَ**، والإعطاء ك**مَنَحَ** و**نَحَلَ**، والاستقرار ك**سَكَنَ** و**قَطَنَ**، و**ضَدَّها**، وهو التفریقُ ك**فَصَلَ** و**قَسَمَ**، ويتصل به ما دلَّ على قَطْعٍ ك**قَصَمَ**، أو كَسْرٍ ك**قَصَفَ**، أو خَرْقٍ ك**كَنَقَبَ**، والمنع ك**حَظَلَ** و**حَظَرَ**، والتحوُّلُ ك**رَحَلَ**، والسبُّ ك**رَمَلَ** و**ذَمَلَ**، وتدلُّ على الغلبة نحو: **قَهَرَ** و**قَسَرَ**، والإيذاء ك**لَسَعَ** و**لَدَغَ**، والإصلاح ك**نَسَجَ** و**رَدَنَ**، والتصويت ك**صَرَخَ** و**صَهَلَ**، ويلحق به ما دلَّ على قولٍ ك**نَطَّقَ** و**وَعَّظَ**، كما تدلُّ على الدفع، نحو **دَرَأَ** و**رَدَعَ**، والتحويل ك**قَلَبَ** و**صَرَفَ**، والستر ك**خَبَأَ** و**حَجَبَ**، والتجريد ك**سَلَخَ** و**قَشَرَ**، والرمي ك**قَذَفَ** و**حَدَفَ**، وقد تنوب عن (**فَعُل**) المضموم في المضاعف، نحو **جَلَّتْ** فأنت جليل، وفي يائي العين نحو طاب فهو طيب، وأصله أن يكون على **فَعِل**⁽⁷⁾. ويبدو واضحاً، من خلال ما تقدم، أنها لا تجري على قاعدة ثابتة.

ونجد أن **فَعِل**: أكثرُ تخصصاً في الدلالة من **فَعَل**⁽⁸⁾، إذ يغلب عليها الدلالة على العِلل والأمراض، كمرض وسقم وجرب وعطب وبرد، وما يلحقُ بها كالأفعال الدالة على الجوع والعطش، كعطش

(4) ينظر الأشموني، شرح الأشموني على ألفية ابن مالك، 4: 46. ومحمد عبد الخالق عزيمة، المغني في تصريف الأفعال (القاهرة: دار الحديث، 1999)، 113.

(5) سيبويه، الكتاب، 4: 36.

(6) الأسترابادي، شرح الرضي على الشافية، 1: 70.

(7) انظر أبو حيان الأندلسي، ارتشاف الضرب من لسان العرب، تحقيق د. رجب عثمان محمد، مراجعة الدكتور رمضان عبد التواب والسيوطي جلال الدين عبد الرحمن، مع الهوامع شرح جمع الجوامع في علم العربية، (القاهرة: مكتبة الخانجي، 1998)، 169 غني بتصححه محمد بدر الدين النعساني (مصر: مطبعة السعادة، 1327 هـ)، 3: 207.

(8) ينظر الجرجاني، المفتاح في الصرف، 48 والأسترابادي، شرح الرضي على الشافية، 1: 72-73 والسيوطي، الهمع، 3: 207- وأحمد الحماوي، شذا العرف، ضبط وتعليق علاء الدين عطية (بيروت: 208 وعزيمة، المغني في تصريف الأفعال 112-114 (2002)، 19. مكتبة دار البيروني،

وَعَرِثٌ وَظَمِيٌّ وَصَدِيٌّ وَهَيْمٌ. وَضَدَّهَمَا، كَبِرَى وَنَشِيطٌ وَشَبِيعٌ وَرَوِيٌّ وَسَكِرٌ. وَالْأَحْزَانُ، كَحَزَنٌ وَغَضِبٌ وَسَخِطٌ وَحَرَدٌ وَأَشِيرٌ، وَضَدَّهَا كَالْأَفْعَالِ الدَّالَّةِ عَلَى الْفَرْحِ وَتَوَابِعِهِ، كَفَرْحٍ وَجَذَلٍ.

وَتَكَثَّرَ فِي الْعُيُوبِ، نَحْوُ: عَرَجٌ وَعَوْرٌ وَعَمِشٌ⁽⁹⁾ وَعَوَجٌ. وَالْحَلِيٌّ وَالْخَلْقُ الظَّاهِرَةُ، نَحْوُ: صَلَعٌ وَشَتِيرٌ⁽¹⁰⁾ وَهَضِمٌ⁽¹¹⁾ وَحُورٌ وَدَعِجٌ⁽¹²⁾ وَجِبَهُ وَعَيْنٌ وَعَيْدٌ وَهَيْفٌ⁽¹³⁾. كَمَا تَكَثَّرَ فِي الْأَلْوَانِ، نَحْوُ: كَدِرٌ وَسُودٌ وَشَهَبٌ وَحَمْرٌ وَخَضِرٌ وَصَفِيرٌ، وَزَرَقٌ. قَالَ الْجَرَجَانِيُّ: ((وَفَعَلَ... تَجِيءُ الْأَلْوَانُ وَالْعُيُوبُ وَالْحَلِيُّ كُلُّهَا عَلَيْهِ. وَقَدْ جَاءَ أَدَمٌ، وَسَمُرٌ، وَعَجْفٌ⁽¹⁴⁾، وَحُمُقٌ، وَخَرْقٌ⁽¹⁵⁾، وَعَجْمٌ، وَرَعْنٌ⁽¹⁶⁾، بِالْكَسْرِ وَالضَّمِّ))⁽¹⁷⁾. وَيَأْتِي فِعْلٌ لِمَطَاوَعَةِ فِعْلٍ، كَجَدَعَهُ فَجَدَعٌ، وَتَلَّمَهُ فَتَلَّمٌ، وَهَدَمَهُ فَهَدِمٌ، وَعَقَرَهُ فَعَقِرٌ، بِمَعْنَى انْجَدَعَ وَانْتَلَمَ وَانْهَدَمَ وَانْعَقَرَ⁽¹⁸⁾. وَقَدْ يَأْتِي لِلْإِغْنَاءِ عَنِ فِعْلٍ فِي يَأْتِي اللَّامِ، نَحْوُ: حَيِيٌّ وَوَعِيٌّ⁽¹⁹⁾.

وَفَعْلٌ أَقَلُّ الصَّبِغِ الثَّلَاثِ وَرُوداً فِي الْكَلَامِ⁽²⁰⁾. وَتَأْتِي لِلدَّلَالَةِ عَلَى أَفْعَالِ الطَّبَائِعِ وَالسَّجَايَا وَنَحْوِهَا، كَحَسَنٌ، وَقَبِيحٌ، وَعَظْمٌ، وَصَغُرٌ. وَهِيَ الصِّفَاتُ الْمَلَاذِمَةُ لِصَاحِبِهَا كَالْحَسَنِ وَالْقَبِيحِ وَالْوَسَامَةَ وَالطَّوْلَ وَالْقَصْرَ وَالْكَبْرَ وَالصَّغَرَ وَالْغَلْظَ وَالسَّهُولَةَ وَالصَّعُوبَةَ، وَالْحَلْمَ وَالرَّفِقَ، وَنَحْوِ ذَلِكَ. وَلَمَّا كَانَ فِعْلٌ مَوْضُوعاً لِأَفْعَالِ الْغَرَائِزِ وَالسَّجَايَا - وَمِنْ شَأْنِ السَّجِيَةِ أَنْ تَلَازِمَ صَاحِبِهَا، وَلَا تَتَعَدَّاهُ إِلَى غَيْرِهِ - كَانَتْ أَفْعَالُ هَذِهِ الصَّبِغَةِ لِازِمَةً غَيْرَ مُتَعَدِّيَةٍ⁽²¹⁾، إِلَّا بِتَضْمِينٍ أَوْ تَحْوِيلٍ⁽²²⁾.

قَالَ الرَّضِيُّ: ((أَعْلَمُ أَنَّ فِعْلًا فِي الْأَغْلَبِ لِلْغَرَائِزِ، أَيُّ: الْأَوْصَافِ الْمَخْلُوقَةِ، كَالْحَسَنِ وَالْقَبِيحِ وَالْوَسَامَةَ وَالْقَسَامَةَ وَالْكَبْرَ وَالصَّغَرَ وَالطَّوْلَ وَالْقَصْرَ وَالْغَلْظَ وَالسَّهُولَةَ وَالصَّعُوبَةَ وَالسَّرْعَةَ وَالْبَطْءَ وَالنَّقْلَ وَالْحَلْمَ وَالرَّفِقَ، وَنَحْوِ ذَلِكَ، وَقَدْ يَجْرِي غَيْرُ الْغَرِيزَةِ مَجْرَاهَا إِذَا كَانَ لَهُ لَبِثٌ وَمَكْثٌ، نَحْوُ: حَلْمٌ وَبِرْعٌ وَكِرْمٌ وَفُحْشٌ. وَقَوْلُهُ⁽²³⁾ " وَمِنْ ثَمَّةٍ كَانَ لِازِمًا " لِأَنَّ الْغَرِيزَةَ لِازِمَةً لِصَاحِبِهَا، وَلَا تَتَعَدَّى إِلَى غَيْرِهِ))⁽²⁴⁾.

(9) الْعَمَشُ ضَعْفُ رُؤْيَةِ الْعَيْنِ مَعَ سَبْلَانٍ دَمَعَهَا فِي أَكْثَرِ أَوْقَاتِهَا. وَالْأَعْمَشُ الْفَاسِدُ الْعَيْنِ. ابْنُ مَنْظُورٍ، لِسَانُ الْعَرَبِ (عَمَشَ).
(10) الشَّتْرُ: انْقِلَابٌ فِي جَفَنِ الْعَيْنِ، وَشَتِرَتْ عَيْنُهُ: انْقَلَبَ جَفْنُهَا، وَشَتِرَتْ شَفْتَهُ السَّقْلَى: انشَقَّتْ. ابْنُ مَنْظُورٍ، لِسَانُ الْعَرَبِ (شَتَرَ).
(11) الْهَضْمُ: حَمَصُ الْبَطُونِ، وَرَجَلٌ أَهْضَمُ الْكُتْحَيْنِ، أَيُّ: مُنْضَمُّهُمَا. ابْنُ مَنْظُورٍ، لِسَانُ الْعَرَبِ (هَضَمَ).
(12) الدَّعَجُ: شِدَّةُ سَوَادِ الْعَيْنِ وَشِدَّةُ بِيَاضِهَا وَقِيلَ شِدَّةُ سَوَادِهَا مَعَ سَعْتِهَا. ابْنُ مَنْظُورٍ، لِسَانُ الْعَرَبِ (دَعَجَ).
(13) الْأَعْيَدُ: الْمَائِلُ الْغَنَقُ. وَالْهَيْفُ: رِقَّةُ الْخَصْرِ وَضَمُورُ الْبَطْنِ. ابْنُ مَنْظُورٍ، لِسَانُ الْعَرَبِ (عِيدَ وَهَيْفَ).
(14) عَجْفٌ: هَزَلٌ وَذَهَبٌ بِمَثَلِهِ. ابْنُ مَنْظُورٍ، لِسَانُ الْعَرَبِ (عَجَفَ).
(15) الْخَرْقُ: الْحُمُقُ، يُقَالُ: خَرْقٌ خَرْقًا فَهُوَ أَخْرَقَ وَالْأَنْثَى خَرْقَاءُ. ابْنُ مَنْظُورٍ، لِسَانُ الْعَرَبِ (خَرَقَ).
(16) الرَّعُونَةُ: الْحُمُقُ وَالْأَسْتَرْخَاءُ. ابْنُ مَنْظُورٍ، لِسَانُ الْعَرَبِ (رَعَنَ).
(17) الْجَرَجَانِيُّ، الْمَفْتَاخُ فِي الصَّرْفِ، 48.
(18) يَنْظُرُ السَّبِيوِيُّ، الْهَمْعُ، 3: 207-208.
(19) السَّبِيوِيُّ، الْهَمْعُ، 3: 207-208.
(20) يَنْظُرُ سَبِيوِيَّةُ الْكِتَابِ، 4: 37 وَعِضِيَّةُ، الْمَعْنَى فِي تَصْرِيفِ الْأَفْعَالِ، 114.
(21) يَنْظُرُ الْجَرَجَانِيُّ، الْمَفْتَاخُ فِي الصَّرْفِ، 38.
(22) التَّضْمِينُ: تَضْمِينُ الْفِعْلِ، أَوْ الْمَشْتَقِّ مِنْهُ مِنَ الْمَشْتَقَاتِ الْعَامِلَةِ مَعْنَى فِعْلِ آخَرَ، فَيُعْطَى الْمُضَمَّنَ حُكْمَ مَا ضَمَّنَ مَعْنَاهُ فِي اللَّزُومِ وَالتَّعَدِّي، نَحْوُ: رَحِبْتُكُمْ الدَّارُ، وَزَيْدٌ طَلَعَ الْيَمِينَ ضَمَّنَ الْأَوَّلَ مَعْنَى وَسِعَ وَالثَّانِي مَعْنَى بَلَغَ. يَنْظُرُ الْأَشْمُونِيُّ،، شَرْحُ الْأَشْمُونِيِّ عَلَى أَلْفِيَّةِ ابْنِ مَالِكٍ، 4: 47.
(23) أَيُّ ابْنِ الْحَاجِبِ صَاحِبِ الشَّافِيَّةِ.
(24) الْأَسْتَرْبَاذِيُّ، شَرْحُ الرَّضِيِّ عَلَى الشَّافِيَّةِ، 1: 72. وَانظُرُ السَّبِيوِيُّ، الْهَمْعُ، 3: 208.

ولأنّ هذه الصيغة من الأفعال للأوصاف الخلقية، وهي التي لها مُكث، جاز تحويل كل فعل ثلاثي إلى هذا الباب، للدلالة على أن معناه صار كالغريزة في صاحبه؛ ولذا فإننا إذا أردنا جعل الفعل الثلاثي للمدح أو الذمّ حوّلناه إلى (فَعَل)، أيّاً كانت حركة عينه في الأصل، فيشبهه عند ذاك (نعم وبئس). جاء في شرح ابن عقيل (769 هـ): ((كَلَّ فعل ثلاثي يجوز أن يُبنى منه فَعَلٌ على فَعَلٍ لقصد المدح أو الذم، ويعامل معاملة "نعم وبئس". فنقول: شَرَفَ الرجل زيداً، ولَوِّمَ الرَّجُلُ بكرّاً، وشَرُفَ غلامَ الرجل زيداً، وشَرُفَ رجلاً زيداً)) (25).

كما يجوز تحويل كلّ فعل ثلاثي يجوز التعجب منه إلى هذه الصيغة لقصد التعجب. قال ابن جني: ((نعقد... في الفعل المبني منه فعل التعجب، أنه قد نُقِلَ عن فَعَلٍ وفَعِلٍ إلى فَعَلٍ، حتى صارت له صفة التمكّن والتقدم، ثم بُنِيَ منه الفعل؛ فقيل: ما أفعله؛ نحو ما أشعره، إنما هو من شَعُرَ)) (26).

وينتظم ورود أبنية الثلاثي بحسب مضارع كلّ منها من ستة أبواب. بعضها مقيس مطّرد، وبعضها مرجعه السماع، أتفق على بعضها، ولم يُتَّفَقْ على بعضها الآخر.

ثانياً- أبواب الفعل الثلاثي المُجرّد:

يأتي الماضي مع المضارع في ستة أبواب؛ لأن عين المضارع إما مفتوحة أو مكسورة أو مضمومة، وحاصل ضرب الثلاثة في ثلاثة تسعة، ولكن يمتنع كسر العين في الماضي مع ضمها في المضارع، ويمتنع ضم العين في الماضي مع كسرها أو فتحها في المضارع، فتكون أبواب الثلاثي ستة (27). وعدّها صاحب المفصل خمسة في الأصل؛ إذ جعل الباب الثالث فَعَلٌ يفعل فرعاً وليس أصلاً فقال: ((للمجرد منه ثلاثة أبنية فَعَلٌ وفَعِلٌ وفَعُلٌ. فكل واحد من الأولين على وجهين: متعدّ وغير متعدّ. ومضارعه على بناءين: مضارع فَعَلٌ على يفعل ويفعل، ومضارع فَعِلٌ على يفعل ويفعل. والثالث على وجه واحد غير متعدّ ومضارعه على بناء واحد وهو يفعل... وأما فَعَلٌ يفعل فليس بأصل ومن ثم لم يجئ إلا مشروطاً فيه أن يكون عينه أو لامه أحد حروف الحلق)) (28).

1 - الباب الأول فَعَلٌ يفعل:

بفتح العين في الماضي وضمّها في المضارع، وموزونه نَصَرَ نَصْرُ، ومنه قَعَدَ يَقْعُدُ وَأَخَذَ يَأْخُذُ، وَبَرَأَ يَبْرُؤُ، وَقَالَ يَقُولُ، وَمَرَّ يَمُرُّ. ويكون لازماً ومتعدّياً. وقد عدّه بعضهم فرعاً في المغايرة وليس أصلاً. قال ابن جني ((باب يفعل إنما هو لما ماضيه فعل، ثم دخلت يفعل في فعل على يفعل؛ لأن ضرب

(25) ابن عقيل عبد الله بن عبد الرحمن العقيلي، شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك، تحقيق محمد محيي الدين عبد الحميد، الطبعة العشرون (القاهرة: دار التراث، ودار مصر للطباعة، 1980)، 3: 168.

(26) ابن جني، الخصائص، 1: 175. وانظر فاضل السامرائي، معاني الأبنية في العربية (عمان: دار عمار، 2005)، 89.

(27) الحملاوي، شذا العرف، 40.

(28) الزمخشري، المفصل، 115. وانظر السيوطي، الهمع، 3: 212-214.

يَضْرِبُ أَقْبِسَ مِنْ قَتَلَ يَقْتُلُ. أَلَا تَرَى أَنْ مَا مَاضِيهِ فَعَلٌ إِتْمَا بَابَهُ فَتَحَ عَيْنَ مَضَارِعِهِ، نَحْوَ رَكِبَ يَرْكَبُ وَشَرِبَ يَشْرَبُ، فَكَمَا فُتِحَ الْمَضَارِعُ لِكَسْرِ الْمَاضِي فَكَذَلِكَ أَيْضاً يَنْبَغِي أَنْ يَكْسَرَ الْمَضَارِعُ لِفَتْحِ الْمَاضِي. وَإِنَّمَا دَخَلَتْ يَفْعُلٌ فِي بَابِ فَعَلٍ عَلَى يَفْعُلٍ مِنْ حَيْثُ كَانَتْ كَلًّا وَاحِدَةً مِنَ الضَّمَّةِ وَالْكَسْرِ مَخَالَفَةً لِلْفَتْحَةِ، وَلَمَّا أَتَرُوا خِلَافَ حَرَكَةِ عَيْنِ الْمَضَارِعِ لِحَرَكَةِ عَيْنِ الْمَاضِي، وَوَجَدُوا الضَّمَّةَ مَخَالَفَةً لِلْفَتْحَةِ خِلَافَ الْكَسْرِ لَهَا، عَدَلُوا فِي بَعْضِ ذَلِكَ إِلَيْهَا فَقَالُوا: قَتَلَ يَقْتُلُ وَدَخَلَ يَدْخُلُ وَخَرَجَ يَخْرُجُ)) (29).

وَيَأْتِي مِنْ هَذَا الْبَابِ مَا كَانَ بِنَاؤُهُ لِلْمَغَالِبَةِ مِنَ الْأَفْعَالِ، نَحْوَ غَالِبَنِي فَغَلِبْتَهُ أَغْلِبُهُ، إِلَّا إِذَا كَانَ الْفِعْلُ مِثَالاً وَآوِيّاً أَوْ أَجُوفَ يَائِيّاً أَوْ نَاقِصاً يَائِيّاً. وَيَأْتِي مِنْهُ الْأَجُوفُ وَالنَّاقِصُ الَّذِي تَكُونُ عَيْنُهُ أَوْ لَامُهُ وَآوياً. نَحْوُ: يَقُولُ وَيَزُولُ وَيَدْعُو وَيَنْمُو، وَيَغْلِبُ أَنْ يَجِيءَ الْمَضْعَفُ الْمُتَعَدِّيَ مِنْهُ، نَحْوُ: يَقُصُّ وَيُدْقُّ وَيُخْصُّ، وَيَجِيءُ مِنْهُ كَثِيرٌ مِنْ أَفْعَالِ الصَّحِيحِ السَّالِمِ، نَحْوُ: قَعَدَ يَقْعُدُ وَنَظَرَ يَنْظُرُ. وَقَدْ ذَكَرَ بَعْضُهُمْ أَنَّ مَا وَرَدَ مِنْ هَذَا الْبَابِ فِي الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ³⁰ نَحْوَ سَتِينَ وَمِثَّتِي فَعَلٌ³¹، سَوْفَ أَذْكَرُ أَغْلِبُهَا مَوْزَعَةً عَلَى مَا يَنْسَبُهَا مِنْ فِقَرَاتٍ، مَعْتَمِداً مَا قَالَهُ النُّحَاةُ وَالْمُفَسِّرُونَ فِيهَا، مَبِيناً مَا يُوَثِّرُ فِي ذَلِكَ مِنْ بِنْيَةِ أَوْ دَلَالَةٍ، مِمَّا يُوَدِّي إِلَى خِلَافِ بَيْنِهِمْ فِي بَعْضِ الْمَسْأَلِ.

1- أفعال المغالبة:

إِذَا غَالِبْتَ أَحَدًا فِي الْكُرْمِ أَوْ الْمَضَارِبَةِ فَغَلِبْتَهُ، فَإِنَّكَ تَعْبَرُ عَنْ ذَلِكَ مُسْتَحْدِماً هَذَا الْبَابِ قَائِلاً: كَارَمَنِي فَكَرَّمْتُهُ أَكْرَمُهُ، وَضَارَبَنِي فَضَرَبْتُهُ أَضْرَبُهُ. قَالَ سَبِيوِيَهْ ((اعلم أنك إذا قلت فاعلته فقد كان من غيرك إليك مثل ما كان منك إليه حين قلت فاعلته. ومثل ذلك ضاربته وفارقته وكارمته وعازني وعاززته وخاصمني وخاصمته. فإذا كنت أنت فعلت قلت كارمني فكرمته. واعلم أن يفعل من هذا الباب على مثال يخرُج، نحو عازني فعززته أعزّه وخاصمني فخصمته أخصمه وشاتمني فستمته أشتمه)) (32).

وَبَيَّنَ الرُّضِيُّ مَعْنَى الْمَغَالِبَةِ فَقَالَ: ((ومما يختص بهذا الباب بضم مضارعه المغالبة، ونعني بها أن يغلب أحد الأمرين الآخر في معنى المصدر، فلا يكون إذن إلا متعدياً. نحو: كَارَمَنِي فَكَرَّمْتَهُ أَكْرَمُهُ: أَي غَلِبْتَهُ بِالْكَرْمِ)) (33). وَقَالَ الزَّمْخَشَرِيُّ (538 هـ): ((باب المغالبة مختص بفعل يفعل... إلا ما كان معتل الفاء كوعدت، أو معتل العين أو اللام من بنات الياء، كبعثت ورميت، فإنك تقول فيه أفعله بالكسر، كقولك راميته أرميه وخايرته فخرته أخيره. وعن الكسائي (189 هـ) أنه استثنى أيضاً ما فيه أحد

(29) ابن جنى، الخصائص، 1: 267.

(30) سوف أعتمد في إحصاء الأفعال والأبنية الصرفية الأخرى التي وردت في القرآن الكريم على كتاب دراسات أسلوب القرآن الكريم للشيخ محمد عبد الخالق عزيمة (القاهرة: طبعة دار الحديث، 1972) وفي بعض الأبنية على كتاب أبنية الأفعال دراسة لغوية قرآنية، للدكتورة نجاة عبد العظيم الكوفي (القاهرة: دار الثقافة، 1989) بالإضافة إلى بعض الأطروحات التي تناولت دراسة بعض البنى في القرآن الكريم، والتي سأذكرها في ثنايا البحث.

(31) ينظر عزيمة، دراسات أسلوب القرآن الكريم القسم الثاني، 1: 19.

(32) ينظر سبيويه، الكتاب، 4: 67. وانظر ابن سيده، المخصص، 3: 404.

(33) الأستراباذي، شرح الرضي على الشافية، 1: 70. وانظر السيوطي، الهمع، 3: 213.

حروف الحلق وأنه يقال فيه أفعله بالفتح)) (34).

وعَلَّ بعضهم ضم العين في باب المغالبة؛ بأنه يجري مجرى الغرائز؛ إذ كان موضوعاً للغالب فكان كالحصلة له. قال ابن جني: ((وعلته عندي أن هذا موضع معناه الاعتلاء والغلبة فدخله بذلك معنى الطبيعة والنحيزة (35) التي تغلب ولا تُغلب وتلازم ولا تفارق. وتلك الأفعال بابها (فعل يفعل) نحو: فقه يفقه إذا أجاد الفقه، وعلم يعلم إذا أجاد العلم)) (36). فإذا فُصِدَت المغالبة حُول الفعل إلى هذا الباب. إلا إذا كان الفعل مثلاً أو أويماً أو أجوف يائياً أو ناقصاً يائياً. فهذه الأنواع لزمت الباب الثاني فعل يفعل (37).

ويبدو أن ثمة خلافاً بين النحاة في أطراد بناء المغالبة على هذا الباب. فيرى بعضهم أن باب المغالبة ليس قياساً، بحيث يجوز لك نقل كل لغة أردت إلى هذا الباب لهذا المعنى. قال سيبويه: ((وليس في كل شيء يكون هذا، ألا ترى أنك تقول ناز عني فنز عته أنزعه، استغنى عنه بغلبته، وكذا غيره)) (38)، ونقل الرضي كلام سيبويه وأيده قائلاً: ((بل نقول: هذا الباب مسموع كثير)) (39). وذكر ابن سيده (458 هـ) في المخصص عدداً من الأمثلة فُصد بها المغالبة لم ترد على هذا الباب؛ ليتوصل إلى أن هذا الباب حفطي غير مقيس (40).

وقد ذكر بعض المفسرين معنى المغالبة في كلامهم على بعض الأفعال، كقول الرازي (606 هـ) في قوله تعالى: ((لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ)) [الأنبياء/27] قال: ((لَا يَسْبِقُونَهُ من سابقته فسبقته أسبقه (41)). والمعنى أنهم يتبعونه في قوله ولا يقولون شيئاً حتى يقوله، فلا يسبق قولهم قوله)) (42). وفي قوله تعالى: ((وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ)) (43) قال ابن عطية (541 هـ) في معنى (فقهوه): يقال

(34) الزمخشري، المفصل، 116.

(35) النحيزة: الطبيعة. ابن منظور، لسان العرب (نحز).

(36) ابن جني، الخصائص، 2: 225.

(37) الأستراباذي، شرح الرضي على الشافية، 1: 70 - 71. وانظر سيبويه، الكتاب، 4: 67 وابن جني، الخصائص، 2: 225-226 وابن سيده، المخصص، 3: 404.

سيبويه، الكتاب، 4: 68. وجمهور البصريين خالفوا سيبويه الرأي، إذ يقولون بضم عين المضارع في الصحيح من أفعال (38) المغالبة مطلقاً، ويجعلون هذا قياساً مطرداً. ولا تأثير لحروف الحلق في هذا البناء. قال السيوطي في المزمهر، 1: 209: ((وأما فعل بفتح العين... الصحيح: إن كان لمغالبة فمذهب البصريين أن مضارعه بضم العين مطلقاً نحو: كاتبتي فكتبتته أكتبه، وعالمني فعلمته أعلمه، وواضائي أو ضؤه... وشذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد ولا يجوز البصريون فيه إلا الضم، وهذا ما لم يكن المضارع وجب فيه الكسر فإنه يبقى على حاله في المغالبة)). ولم يستثن السيوطي سيبويه في كلامه، مع أنه على خلاف البصريين في هذه المسألة، ولعله أراد الأعم الأغلب منهم. وقد ذهب الكسائي في هذا، مذهباً آخر، فقد علّق الضم الذي تستوجه المغالبة على خلو الفعل من حرف حلقّي عينا أو لاماً، فإذا كان الفعل حلقياً جاز فتح عين مضارعه. ينظر السيوطي، الهمع، 2: 213 والسيوطي، المزمهر، 1: 209. والمرتضى الربيدي محمد بن محمد بن عبد الرزاق الحسيني، تاج العروس من جواهر القاموس. تحقيق مجموعة من المحققين، دار الهداية، مادة (شعر).

(39) الأستراباذي، شرح الرضي على الشافية، 1: 71.

(40) ابن سيده، المخصص، 3: 405.

(41) السبق مصدر سبق وقد سبقه يسبقه ويسبقه بكسر الباء وضمها. لسان العرب (سبق).

(42) فخر الدين محمد بن عمر الرازي، مفاتيح الغيب (بيروت: دار الكتب العلمية، 2000)، 11: 9. وانظر الزمخشري، الكشاف، 3: 112.

(43) الأنعام 26 والإسراء 46 والكهف 57.

فقه الرجل بكسر القاف إذا فهم الشيء، وفقه بضمها: إذا صار فقيهاً له ملكة، وفقه إذا غلب في الفقه غيره⁽⁴⁴⁾. وقال في تفسير (ألد) في قوله جلّ وعلا: ﴿وَيُشْهِدُ اللَّهُ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ﴾ [البقرة/204] يقال: لَدَدْتَهُ بفتح العين ألدّه بضمها إذا غلبته في الخصام⁽⁴⁵⁾.

والملاحظ أنّ النحاة والمفسرين، لم يسوقوا أمثلة حيّة مستخدمة في كلام مسموع، يظهر فيه استخدام صيغة فعل في باب المغالبة، وجُلُّ ما وجدته عندهم أمثلة مصنوعة، ويفتقر تنظيرهم إلى المثال الحي شعراً أو نثراً. وقد رجعت إلى بعض المعاجم، وخاصة *اللسان والتاج*، فوجدت أصحابها يتحدثون عن باب المغالبة، ويوردون أفعالاً جاءت عليه⁽⁴⁶⁾، ولكنني لم أجد عندهم شواهد من الكلام الحي أيضاً⁽⁴⁷⁾. والمختار في قياس الصحيح من أفعال المغالبة الضم، سواء أكان حلقّي العين أم لم يكن. وذلك إذا لم يرد السماع بغيره، فإذا سمع فيها غير الضم أخذ به.

2- الأجوف الواوي العين:

يَطْرُدُ فَعْلٌ يَفْعُلُ في كل فعل أجوف واويّ العين، نحو قال يقول، وجال يجول. ولا يؤثر فيه كون لامه من أحرف الحلق، نحو باء ببوء، ولاح يلوح، وفاح يفوح⁽⁴⁸⁾. قال الرضي: ((والقياسي كزوم الضم في الأجوف والناقص الواويين... وما عرفت أجوف واويّاً حلقّي اللام من باب فعل يفعل بفتحهما، بل الضم في عين المضارع لازم، نحو ناء ينوء وناح ينوح))⁽⁴⁹⁾.

وذكر الشيخ عزيمة أنّ ما جاء من هذا الباب، في القرآن الكريم، ثلاثون فعلاً⁽⁵⁰⁾، منها: (تبور وأتوب وتجووع ويحول ويذوق) في الآيات الكريمة: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّنْ تَبُورَ﴾ [فاطر/29]. ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُّوا فَأُولَٰئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ [البقرة/160]. ﴿إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَى﴾ [طه/118]. ﴿وَاعْمُوا

(44) ابن عطية محمد عبد الحق بن غالب الأندلسي، المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، تحقيق عبد السلام عبد الشافي محمد (لبنان: دار الكتب العلمية، 1993)، 2: 279.

(45) ابن عطية، المحرر الوجيز، 1: 279.

(46) جاء في *لسان العرب* مادة (طول): عن الكسائي في باب المغالبة طاولني فطلّته. وفي مادة (علم): قال ابن السكيت... عالمه فعلمه يعلمه بالضم غلبه بالعلم، أي كان أعلم منه، وحكى اللحياني: ما كنت أراي أن أعلمه قال الأزهرى: وكذلك كل ما كان من هذا الباب بالكسر في يفعل، فإنه في باب المغالبة يرجع إلى الرفع، مثل ضاربتّه فضربتّه أضربّه. وفي *التاج* مادة (ضرب) ضاربه فضرّبه يضربّه كضربه: غلبه في الضرب، أي كان أشدّ ضرباً منه. وفيه إشارة إلى ما قالوا: إن أفعال المغالبة كلها من باب نصر، ولو كان أصلها من غير بابيه كهذا، وفاز صنته ففرضته ونحو ذلك، إلا خاصمته فخصمته فأنا أخصمه فإن مضارعه جاء بالكسر على غير قياس، وهو شاذ. وفي مادة (نوم): يقولون في المغالبة (نارمني ففمته بالضم) أي (غلبته) بالنوم. وفي مادة (شعر) شاعره فشعره يشعّره بالفتح أي كان أشعر منه وغلبه.

(47) أعتقد أن باب المغالبة يحتاج إلى دراسة خاصة، وإلى بحث وتنقيب. فقد توجد شواهد لم أعثر عليها أنا، سواء في الكتب التي رجعت إليها أو في غيرها، ولا يتسع المجال للقيام بذلك في هذا البحث.

(48) عزيمة، *المعنى في تصريف الأفعال*، 169.

(49) الأسترابادي، *شرح الرضي على الشافية*، 1: 127-135.

(50) ينظر عزيمة، *دراسات لأسلوب القرآن الكريم القسم الثاني*، 2: 246-252. وقد ذكرها ضمن آيات قرآنية تحت عنوان (الأجوف من باب نصر) وهي: بار، ناب، جاع، حار، حال، خاض، خان، دار، ذاد، ذاق، زال، ساق، سام، صار (التي بمعنى أمال)، صام، طاف، عاد، ناء، عاد، عال، غاص، فار، فاز، قال، قام، كان، لام، مات، ماج، مار.

أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾ [الأنفال/24]. ﴿ذَلِكَ صِيَامًا لِيُذَوَّقَ وَبَالَ أَمْرِهِ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ﴾ [المائدة/95].

3- الناقص الواوي:

يغلب مجيء الناقص الواوي من هذا الباب، نحو دعا يدعو وسما يسمو، إلا أن تكون عينه حلقية فيجوز فتحها في المضارع، نحو: شأى يشأى⁽⁵¹⁾ وطغى يطغى، وطحا⁽⁵²⁾ الأرض يطحهاها، وقد جاءت أفعال من الحلقى العين الواوي اللام من البابين الأول والثالث، نحو: دحا⁽⁵³⁾ الأرض يدحوها ويدحاها، وسحا⁽⁵⁴⁾ التراب يسحوه ويسحاه، وصغا إليه يصغو ويصغى⁽⁵⁵⁾، وطها اللحم يطهوه ويطهاها، ومحا الكتاب يمحوه ويمحاه، ونحا نحوه ينحو وينحى⁽⁵⁶⁾. وعلل بعضهم ضم عين مضارع الأجوف والناقص الواوي بدفع التباس الواوي باليائي. فلو قالوا في مضارع جال وغزا: يجول ويغزو لوجب قلب واو المضارع عين ياء، فكان يلتبس الواوي باليائي في الماضي والمضارع⁽⁵⁷⁾.

وجاء منه في القرآن الكريم نحو واحد وعشرين فعلاً⁽⁵⁸⁾، منها (يعشوا، ويربوا، وترجو، ونكسو) في الآيات الكريمة: ﴿وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ﴾ [الزخرف/36]. ﴿وَمَا آتَيْتُم مِّن رَّبًّا لِّيرْبُؤُا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُؤُا عِنْدَ اللَّهِ﴾ [الروم/39]. ﴿وَمَا كُنْتُمْ تَرْجُوا أَن يُلْقَى إِلَيْكُمُ الْكِتَابُ إِلَّا رَحْمَةً مِّن رَّبِّكُم﴾ [القصص/86]. ﴿وَإِنظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوها لَحْمًا﴾ [البقرة/259].

قال الطبري (310 هـ) ((أصل العشوا: النظر بغير ثبت لعله في العين، يقال منه: عشا فلان يعشوا عشوا وعشوا: إذا ضعف بصره، وأظلمت عينه، كأن عليه غشاوة، وأما إذا ذهب البصر ولم يبصر، فإنه يقال فيه: عشي فلان يعشوا عشي منقوص))⁽⁵⁹⁾. وقال الزمخشري: ((قرىء (ومن يعش) بضم الشين وفتحها. والفرق بينهما أنه إذا حصلت الأفة في بصره قيل: عشي. وإذا نظر نظر العشي ولا أفة به قيل

(51) شأى يشأى: إذا سبق. ابن منظور، لسان العرب (شأى).

(52) طحا: بَسَطَ. وقال الأزهري الطَّحُو كالتَّحُو وهو البَسَطُ وفيه لغتان طَحَا يَطْحُو وَطَحَى يَطْحَى وفي التنزيل العزيز (والأرض وما طحاها). قال الفراء طحاها ودحاها واحد. ينظر ابن منظور، لسان العرب (طحا) والفراء، معاني القرآن، 3: 266.

(53) (دحا) بَسَطَ وَدَحَا الْأَرْضَ يَدْحُوها دَحْوًا يَسْطُها. ابن منظور، لسان العرب (دحا).

(54) سحا التراب: جرفه. وسحا الطين بالمسحاة عن الأرض يسحوه ويسحيه ويسحاه سحواً وسحياً قشيره وأنا أسحاه وأسحوه وأسحيه ثلاث لغات. ابن منظور، لسان العرب (سحا).

(55) صغا إليه يصغى ويصغو: مال. ابن منظور، لسان العرب (صغا).

(56) ابن سيده، أمخصص، 3: 428.

(57) ينظر السيوطي، الهمع، 3: 213 وعضيمة، المغني في تصريف الأفعال، 170.

(58) ينظر عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم القسم الثاني، 1: 699. وقد ذكر منها في الآيات القرآنية 19 فعلاً هي: بلا، تلا، خلا، دعا، ذرا، ربا، رجا، سطا، شكأ، صبا، عدا، عشا، عفا، علا، غدا، غلا، قفا، كسا، محا. وذكر عدداً من الأفعال معتلة اللام جاءت بصيغة الماضي، يحتمل كونها من الباب الأول وغيره. ينظر عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم القسم الثاني، 2: 288-294.

(59) الطبري أبو جعفر محمد بن جرير بن يزيد بن كثير الأملي، جامع البيان في تأويل القرآن، تحقيق أحمد محمد شاكر (بيروت:

مؤسسة الرسالة، 2000)، 21: 603-604.

عشاً)) (60). وفي المحرر الوجيز: ((عشًا يعشُو، معناه: قلّ الإبصار منه... ويقال أيضاً: عشى الرجل يعشِي عشاء إذا فسد بصره فلم ير، أو لم ير إلا قليلاً)) (61).

4- المضاعف المتعدّي:

يكثُر الباب الأول في المضاعف المتعدّي، نحو: حجّ البيت يحجُّه، وسدّ الثغرة يسدّها، وعدّ الدراهم يعدّها. وعلل بعضهم ضم عين مضارع المضاعف المتعدّي بأنه يلحقه الضمير المبني على الضم، نحو: يشدّه. ولو كسروا عين الفعل للزم الانتقال من الكسر إلى الضم، وهو مستنقل، والفتح غير سائغ لاشتراطه بحرف الحلق في العين أو اللام أو فيهما. فضمّوا ليحصل نوع من الخفة لجريان اللسان على سنن واحد (62).

ويلاحظ أنّ المضاعف يكثر الضم في متعدّيه والكسر في لازمه، جاء في الكامل: ((وكلّ شيء كان على "فعلت" من المدغم. فمضارعه إذا كان متعدّياً إلى مفعول يكون على يفعل... وجاء "فعل يفعل" من المتعدّي في ثلاثة أحرف يقال: عله يغله ويعلّه، وهزه يهزه ويهزه: إذا كرهه، ويقال: أحبه يحبه، وجاء حبه يحبه، ولا يكون فيه "يفعل")) (63). وقال ابن الحاجب (646): ((ولزموا الضم في المضاعف المتعدّي... وما كان لازماً فإنه يأتي على يفعل... إلا ما شدّ)) (64).

وذهب الفراء (207 هـ) إلى أنّ ذلك قياس، فقال: ((ما كان على فعلت من نوات التضعيف متعدّياً - مثل: رددت ومددت وعددت - فإن يفعل منه مضموم، إلا ثلاثة أحرف نادرة جاءت باللغتين جميعاً)) (65). وفي المزهر: ((لا يأتي في المضاعف يفعل بالكسر إلا ويشرّكه يفعل بالضم إذا كان متعدّياً)) (66)، وباب المضاعف إذا كان يفعل منه مكسوراً لا يجيء متعدّياً إلا أحرف معدودة)) (67). وعلل الفارابي (350 هـ) هذا التعدّي قائلاً: ((وإنما سهل تعدّي هذه الأحرف إلى مفعول اشترك الضم والكسر فيهن)) (68).

(60) الزمخشري، الكشاف، 4: 250.

(61) ابن عطية، المحرر الوجيز، 5: 55.

(62) انظر السيوطي، الهمع، 3: 214.

(63) الميزد، الكامل، 1: 266.

(64) الأسترابادي، شرح الرضي على الشافية، 2: 143.

(65) ينظر ابن السكيت الأهوازي، ترتيب إصلاح المنطق، رتبته وقدم له وعلق عليه الشيخ محمد حسن بكائي (مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1412 هـ)، 264 وابن قتيبة أبو محمد عبد الله بن مسلم الدينوري، أدب الكاتب، تحقيق محمد محيي الدين عبد الحميد (مصر: المكتبة التجارية، 1963)، 369 وابن سيده، المخصص، 4: 395، والكلمات التي ذكرها هي: شدّه يشدّه ويشدّه، ونمّ الحديث ينمّه وينمّه وعلّه في الشراب يعلّه ويعلّه.

(66) استثنى حبه يحبه.

(67) السيوطي، المزهر، 2: 148.

(68) الفارابي إسحاق بن إبراهيم، معجم بيوان الأدب، تحقيق د. أحمد مختار عمر، مراجعة د. إبراهيم أنيس (القاهرة: مؤسسة دار الشعب للطباعة والنشر، 2003)، 3: 145. وممن بسط القول في هذه المسألة ابن القوطية أبو بكر محمد (367 هـ). ينظر ابن القطاع علي بن جعفر السعدي، تهذيب كتاب الأفعال، الطبعة الأولى (بيروت: عالم الكتب، 1983)، 1: 4.

وذكر ابن جني أن المضاعف المتعدّي يكثر الضم في مضارعه على خلاف الصحيح الذي يكثر الضم في لازمه، فقال: ((وأنا أرى أن (بِفَعْل) فيما ماضيه فَعَلَ في غير المتعدّي أقيس من يفعل... فإن قيل: فكيف ذلك؟ ونحن نعلم أن يفْعَل في المضاعف المتعدّي أكثر من يفعل... قيل: إنما جاز هذا في المضاعف لا اعتلاله، والمعتل كثيراً ما يأتي مخالفاً للصحيح)) (69). وقد حاول بعض النحاة حصر الأفعال التي جاءت مكسورة العين ومضمومتها من المضاعف المتعدّي، فلم تتجاوز العشرة (70).

وأما في القرآن الكريم فقد جاء من هذا الباب واحد وثلاثون فعلاً مضاعفاً (71)، أغلبها من المتعدّي. وثلاثة منها لازمة، هي: (شَقَّ، وَمَنَّ، وَمَرَ) في الآيات الكريمة: ﴿وَمَا أَرِيدُ أَنْ أُشِيقَ عَلَيْكَ﴾ [القصص/27]، ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾ [آل عمران/164]، ﴿وَوَكَّأَيْنِ مِنْ آيَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ﴾ [يوسف/105]. ومنها فعلاّن وردا متعدّيين ولازمين، هما (صَدَّ، وَحَلَ) وعندما وردا لازمين جاء من البابين الأول والثاني.

قال الطبري في تفسير قوله تعالى: ﴿وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ﴾ [الزخرف/57]: اختلفت القراء في قراءة قوله: (يَصِدُّونَ) فقرأه بعضهم بضم الصاد، والبعض الآخر بكسرها (72). وفي الآية الكريمة: ﴿كُلُّوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى﴾ [طه/81]. فُرئ (يَحِلَّ) بكسر الحاء و (يَحِلَّ) بضمها، وقال الفراء: ((الكسر فيه أحب إليّ من الضم لأنّ الحلول ما وقع من يَحِلَّ، وَيَحِلَّ: يجب، وَجَاءَ التفسير بالوجوب لا بالوقوع)) (73)، وقال الطبري: ((الصواب من القول في ذلك أنهما قراءتان مشهورتان، قد قرأ بكلّ واحدة منهما علماء من القراء)) (74)، ويرى الأخفش (215 هـ) أنّ كسر العين وضمها في (يَحِلَّ ويَصِدَّ) لغتان مثل (يعكف ويعكف) (75).

فإن لم يكن بناء فعل للمغالبة، ولم يكن واوَيّ العين أو اللام، وليس مضاعفاً متعدّياً فضمّ عين مضارعه وكسرهما قياس، وليس أحدهما أولى من الآخر. ولكن قد يكثر الضم في أفعال، ويكثر الكسر في أخرى،

(69) ابن جني، الخصائص، 1: 379-380.

(70) ذكر المبرد منها فعلين هما علّ وهَرّ، وذكر الفراء فعلين هما نمّ وبتّ، وذكر ابن القطاع (515 هـ) الأفعال الأربعة السابقة وزاد عليها شدّ. وذكر ابن الحاجب منها أربعة فترك هَرّ، وذكر ابن مالك الأفعال الخمسة في اللامية وذكر أبو حيان ضرّ وصرّ، وزاد الشيخ عضيمة بعض الأفعال جاءت باللغتين ولم يذكرها الصرّفيون. بنظر عضيمة، المغني في تصريف الأفعال، 171.

(71) ذكرها عضيمة ضمن آيات قرآنية، تحت عنوان المضاعف من باب نصر وهي: أَرَّ، بَثَّ، جَرَّ، حَسَنَ، حَضَنَ، حَلَّ، خَطَّ، دَسَنَ، دَعَّ، دَلَّ، رَدَّ، سَبَّ، سَرَّ، شَدَّ، شَقَّ، صَبَّ، صَدَّ، ضَرَّ، ضَمَّ، ظَنَّ، عَدَّ، غَزَّ، غَضَّ، غَلَّ، قَصَّ، كَفَّ، مَدَّ، مَرَّ، مَنَّ، هَرَّ، هَشَّ. ينظر عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم القسم الثاني، 2: 176-183.

(72) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 21: 625-626.

(73) الفراء، معاني القرآن، 2: 183.

(74) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 18: 346.

(75) الأخفش سعيد بن مسعدة، معاني القرآن، تحقيق فائز فارس (الكويت: دار البشير والأمل، 1981)، 351. وانظر السمرقندي أبو الليث نصر بن محمد بن إبراهيم، بحر العلوم، تحقيق د. محمود مطرجي (بيروت: دار الفكر، د.ت)، 3: 105 والنزحشري، الكشاف، 79: 83 والرّازي، مقابيح الغيب، 22: 83.

بحسب السماع وكثرة الاستعمال. جاء في شرح الرضي ((قالوا: قياس مضارع فعل المفتوح عينه إما الضم أو الكسر، وتعدى بعض النحاة - وهو أبو زيد⁽⁷⁶⁾ - هذا، وقال: كلاهما قياس، وليس أحدهما أولى به من الآخر، إلا أنه ربما يكثر أحدهما في عادة ألفاظ الناس حتى يُطرح الآخر وَيَقْبَح استعماله، فإن عرف الاستعمال فذاك، وإلا استعمل معاً، وليس على المستعمل شيء))⁽⁷⁷⁾.

ويرى الدكتور إبراهيم أنيس أنّ الضم لغة بدوية، والكسر لغة حضرية. وقال بعضهم: إنّ الكسر لغة الحجاز والضم لغة تميم⁽⁷⁸⁾. وقد ذكر الطبري أن الكسر لغة الحجاز في تفسير قوله تعالى: ﴿إِنَّ تَحْرِيصَ عَلَى هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ﴾ [النحل/37] فقال: ((في قوله "إِنَّ تَحْرِيصَ" لغتان: فَمِنَ الْعَرَبِ مَنْ يَقُولُ: حَرَصَ، يَحْرِصُ بِفَتْحِ الرَّاءِ فِي فِعْلٍ، وَكَسَرَهَا فِي فِعْلٍ، وَحَرَصَ يَحْرِصُ بِكَسْرِ الرَّاءِ فِي فِعْلٍ، وَفَتْحَهَا فِي فِعْلٍ، وَالْقِرَاءَةُ عَلَى الْفَتْحِ فِي الْمَاضِي، وَالْكَسْرِ فِي الْمُسْتَقْبَلِ، وَهِيَ لُغَةُ أَهْلِ الْحِجَازِ))⁽⁷⁹⁾.

وقال الرازي في تفسير قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَأَفْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ وَإِذَا قِيلَ انشُرُوا فَأَنْشُرُوا﴾ [المجادلة/11] قرئ: (انشروا) بكسر الشين وبضمها، وهما لغتان مثل (يَعْكُفُونَ وَيَعْكُفُونَ) و(يَعْرُشُونَ وَيَعْرُشُونَ)⁽⁸⁰⁾. وأما ابن جنّي فإنه يرجح الكسر في المتعدّي والضمّ في اللازم، فيقول: ((وأنا أرى أن يفعل فيما ماضيه فَعَلَ في غير المتعدّي أقيس من يفعل. فضرب يضرب إذا أقيس من قتل يقتل. وقعد يقعد أقيس من جلس يجلس، وذلك أنّ يفعل إنما هي في الأصل لما لا يتعدّي، نحو كرم يكرم على ما شرحنا من حالها. فإذا كان كذلك كان أن يكون في غير المتعدّي فيما ماضيه فَعَلَ أولى وأقيس))⁽⁸¹⁾.

وذهب هذا المذهب أبو جعفر النحاس (338 هـ) فقال معلقاً على القراءتين في "يعزب" من قوله تعالى: ﴿لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ﴾⁽⁸²⁾ لو جاز أن يقع اختيار في هذا المكان لكان الضمّ أولى؛ لأنه فعلٌ لا يتعدى مثل قعد يقعد؛ لأنّ الأكثر في كلام العرب فيما لا يتعدى أن يأتي مضموماً، وفيما يتعدى أن يأتي مكسوراً مثل ضرب يضرب⁽⁸³⁾.

وقال الطبري هما ((لغتان فصيحتان، قرأ بكل واحدة منهما جماعة من القراء. وبأبيتهما قرأ القارئ

(76) أحمد بن سهل البلخي أحد الكبار الأفاضل من علماء الإسلام. جمع بين الشريعة والفلسفة والأدب والفنون. له مؤلفات كثيرة، منها (أقسام العلوم) و(شرائع الأديان) و(الأسماء والكنى والألقاب) و(أقسام علوم الفلسفة). توفي سنة 322 هـ الزركلي، الأعلام، 1: 134.

(77) الأستراباذي، شرح الرضي على الشافية، 1: 118.

(78) أنيس إبراهيم، في اللهجات العربية (القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، 1984)، 91.

(79) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 17: 202.

(80) الرازي، مفاتيح الغيب، 15: 275-276.

(81) ابن جنّي، الخصائص، 1: 379.

(82) سبأ 3. ويعزب: يغيب.

(83) أبو جعفر النحاس، معاني القرآن، تحقيق محمد علي الصابوني (مكة المكرمة: جامعة أم القرى، 1988)، 4: 379.

فمصيب... يقال منه: "عَرَبَ الرَّجُلُ عَنْ أَهْلِهِ يَعْزُبُ وَيَعْرَبُ"، لاتفاق معنيهما واستفاضتهما في منطوق العرب، غير أنني أميل إلى الضم فيه، لأنه أغلب على المشهورين من القراء⁽⁸⁴⁾. وذكر ابن عطية والرازي القراءتين ولم يفضلاً إحداهما على الأخرى⁽⁸⁵⁾. وقال ابن عطية في قوله تعالى: ﴿وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ [الفرقان/17]: ((قرأ الأعرج (نحشيرهم) بكسر الشين، وهي قليلة في الاستعمال قوية في القياس؛ لأن يفعل بكسر العين في المتعدي أقيس من يفعل بضم العين))⁽⁸⁶⁾.

وفي تفسير الآية الكريمة: ﴿وَأَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ﴾ [النحل/68] قال الطبري: ((قرأته عامة قراءة الحجاز والعراق: (يعرشون)، بكسر الراء، سوى عاصم بن أبي النجود⁽⁸⁷⁾، فإنه قرأه بضمهما... وهما لغتان مشهورتان في العرب، يقال: "عرش يعرش ويعرش". فإذا كان ذلك كذلك، فبأبيتهما قرأ القارئ فمصيب لاتفاق معني ذلك، وأنها معروفان من كلام العرب. وكذلك تفعل العرب في "فعل"، إذا ردته إلى الاستقبال، تضم العين منه أحياناً، وتكسره أحياناً. غير أن أحب القراءتين إليّ كسر "الراء"، لشهرتها في العامة، وكثرة القراءة بها، وأنها أصح اللغتين))⁽⁸⁸⁾.

ورجح كسر العين في (يقنط) من قوله تعالى: ﴿قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ﴾ [الحجر/56] فقال: ((فكسرها في (وَمَنْ يَقْنَطُ) أولى إذا كان مُجمَعاً على فتحها في قنط، لأن فعل إذا كانت عين الفعل منها مفتوحة، ولم تكن من الحروف الستة التي هي حروف الحلق، فإنها تكون في يفعل مكسورة أو مضمومة. فأما الفتح فلا يُعرف ذلك في كلام العرب))⁽⁸⁹⁾. والجدير ذكره أن بابي نصر وضرب متقاربان في الفعل الصحيح في القرآن الكريم، فقد جاء فيه من الباب الأول سبعة وثمانون فعلاً، خمسة وخمسون منها من المتعدي، واثنان وثلاثون من اللازم، ومن الباب الثاني واحد وثمانون، خمسة وخمسون منها من المتعدي، وستة وعشرون من اللازم⁽⁹⁰⁾.

ولا يفوتني أن أذكر هنا أن الأفعال التي تُقرأ بضم عين المضارع وكسرها كثيرة، ذكر العلماء طرفاً منها، وقد ذكر ابن دريد (321 هـ) قسماً كبيراً منها في الجمهرة⁽⁹¹⁾. ومما يؤيد ذلك كثرة الأفعال التي

(84) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 15: 116.

(85) ابن عطية، المحرر الوجيز، 4: 405 والرازي، مفاتيح الغيب، 8: 311.

(86) ابن عطية، المحرر الوجيز، 4: 203.

(87) هو عاصم بن أبي النجود، مولى نصر بن قعين الأسدي ويكنى أبا بكر، وهو من التابعين، توفي 128 في الكوفة. ينظر الداني أبو عمرو عثمان بن سعيد، التيسير في القراءات السبع، الطبعة الثانية (بيروت: دار الكتاب العربي، 1984)، 4.

(88) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 13: 79.

(89) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 113: 17-114.

(90) ينظر عزيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم القسم الثاني، 1: 19 و698-699.

(91) من الأفعال التي ذكرها (يفسقون، ويعرشون، ويعكفون، ويحسدون، ويحشدون، وينفرون، ويشتمون، وينسلون، ويلمزون، ويخلفون، ويعزل، ويطمئ، ويقتر؛ ويقدر، ويقنط، ويطيش، ويعرض ويعرض. ويصدون، وينشط، ويسقى، ويطمس، يصلق) ينظر ابن دريد محمد بن الحسن، جمهرة اللغة، تحقيق: رمزي منير بعلبكي (بيروت: دار العلم للملايين، 1987)، 3: 1274.

وردت في المعاجم بالوجهين، وبعضها مما قرئ به في القرآن الكريم.

وقد حاول بعض الدارسين حصر الأفعال التي قرئت بالوجهين في القرآن الكريم، كالأستاذ عزيمة⁽⁹²⁾. وهي - كما ذكرها - عشرة أفعال قرئت متواترة بالضم والكسر، واثنا عشر فعلاً تواترت بالضم وقرئت شاذة بالكسر⁽⁹³⁾، وسبعة عشر فعلاً تواترت بالكسر وقرئت شاذة بالضم⁽⁹⁴⁾.

وأذكر هنا ما تواتر منها بالضم والكسر، وهي: (نَبِطْشُ، ونحرق، و يَطْمِثُ، وَاغْتَلُوا، وَيَعْرِشُونَ، وَيَعْرَبُ، و يَعْكُفُونَ، و يَفْتَرُوا، و تَلْمِزُوا، و انشُرُوا)⁽⁹⁵⁾ في الآيات الكريمات: ﴿يَوْمَ نَبِطِشُ الْبَطِشَةَ الْكُبْرَى إِنَّا مُنْتَقِمُونَ﴾ [الدخان/16]. ﴿لَنُحْرَقَنَّهَ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا﴾ [طه/97]⁽⁹⁶⁾. ﴿فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِئِنَّهُنَّ إِنَّسٌ قَلْبُهُمْ وَلَا جَانٌّ﴾ [الرحمن/56]. ﴿خُدُوهُ فَاعْتَبُوهُ إِلَىٰ سَوَاءِ الْجَحِيمِ﴾ [الدخان/47]. ﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ﴾ [النحل/68]. ﴿لَا يَعْرَبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ﴾ [سبا/3]⁽⁹⁷⁾. ﴿وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَىٰ قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَىٰ أَصْنَامٍ لَهُمْ﴾ [الأعراف/138]. ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾ [الفرقان/67]. ﴿وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَرُوا بِاللِّقَابِ﴾ [الحجرات/11]. ﴿وَإِذَا قِيلَ انشُرُوا فَاثْرُوا﴾ [المجادلة/11].

2- الباب الثاني: فَعَلَ يَفْعُلُ:

بفتح العين في الماضي وكسرها في المضارع، وموزونه ضَرَبَ يَضْرِبُ، ويكون متعدياً ولازماً. وهو مقيس مطرد في واوي الفاء، نحو وَعَدَ يَعِدُ ووصَفَ يَصِفُ، وفي يائي العين، نحو باع يبييع وجاء يجيء، وفي يائي اللام، نحو جرى يجري، وثوى يثوي، ويكثر في المضعف اللازم، نحو رثَ الحبلُ يَرِثُ، وصَحَّ الأمرُ يَصِحُّ، وهو مسموع في غير هذه الأنواع⁽⁹⁸⁾. وقد جاء من هذا الباب في القرآن الكريم نحو خمسة وأربعين ومتني فعل⁽⁹⁹⁾، بالإضافة إلى أفعال جاءت من هذا الباب ومن غيره⁽¹⁰⁰⁾.

(92) وممن حاول حصر هذه الأفعال ثريا عبد الله إدريس، في رسالة جامعية، بعنوان الصنيع الفعلية في القرآن الكريم، قدمتها لنيل درجة الدكتوراه في جامعة أم القرى، ولكنها اعتمدت، في الأعم الأغلب، على ما كتبه الشيخ عزيمة.
(93) هي: (تحسد، نحشر، تدرسون، يرشون، يطهرن، يعرجون، تعضلون، سفرخ، افرق، يفسقون، ينكث، أهش) ينظر عزيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم - القسم الثاني، 2: 65 - 68.
(94) هي: (تأسرون، يحل، تحرق، يسبتون، يسبقون، يسفك، يصدفون، نطمس، يقدر، تكزون، يلمز، ننسف، ينسلون، ينعق، انفروا، تنكسون، يهبط) عزيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم القسم الثاني، 2: 69 - 72.
(95) ينظر عزيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم القسم الثاني، 2: 62 - 65.
(96) وقرئ (لنحرقنه) بفتح النون وتخفيف الراء وكسرها وضمها. انظر ابن عطية، المحرر الوجيز، 4: 62.
(97) يعزب: يغييب.
(98) ينظر أبو حيان الأندلسي، المبدع في التصريف، تحقيق د. عبد الحميد السيد طلب (الكويت: مكتبة دار العروبة، 1982)، 202 والحملوي، شذا العرف، 18 والبيضاوي محمد صالح، نزهة الطرف شرح بناء الأفعال في علم الصرف (العين، الإمارات العربية المتحدة: مكتبة منهاج السنة، 2001)، 28-29.
(99) ينظر عزيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم - القسم الثاني، 1: 19.
(100) ذكرت قسماً منها في الصفحة السابقة.

1- واويّ الفاء:

إذا كان الماضي ثلاثياً مجرداً، على وزن فعل، وكانت فاءه واوياً، فإنّ مضارعه يأتي على يفعل. قال ابن سيده: ((ومما يلزم يُفعل في مستقبله ما كان على فعل وفاءه واوياً))⁽¹⁰¹⁾، وأكد الرضي أنه لا يأتي إلا من هذا الباب، فقال: ((المثال الواوي المفتوح العين في الماضي لا يكون إلا من باب ضرب))⁽¹⁰²⁾. وذكر ابن عقيل أنّ ذلك قياس مطّرد فيه، فقال: ((فعل يفعل - بفتح عين الماضي، وكسر عين المضارع مقيس مطّرد في واويّ الفاء))⁽¹⁰³⁾.

وقد جاء منه في القرآن الكريم نحو أربعة وعشرين فعلاً، منها: (وزن، وقى، وزر، وقب، ونى، ولج)⁽¹⁰⁴⁾. قال ابن عطية في تفسير الآية الكريمة: ﴿وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ [الحشر/9] يوقى وزنه (يُفعل) من وقى يقي مثل وزن يزن⁽¹⁰⁵⁾. وفي قوله تعالى ﴿يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَى ظُهُورِهِمْ أَلَا سَاءَ مَا يَزُرُونَ﴾ [الأنعام/31] قال المفسرون: واحد الأوزار وزر والفعل منه وزر يزر⁽¹⁰⁶⁾. وقال الأخفش في الآية الكريمة ﴿وَمَنْ شَرَّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ﴾ [الفرقان/3]: تقول: وَقَب يَقْبُ وَقُوباً. وهو الدخول في الشيء⁽¹⁰⁷⁾. وفي قوله تعالى: ﴿أَذْهَبَ أَنْتَ وَأَخُوكَ بِآيَاتِي وَلَا تَنبِئَا فِي ذِكْرِي﴾ [طه/42] قال الطبري: ونى فلان في هذا الأمر، وعن هذا الأمر: إذا ضعف، وهو من ونى يني ونياً⁽¹⁰⁸⁾. وفي الآية الكريمة ﴿وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ﴾ [الأعراف/40] قال النحاس: وَلَجَ يَلِجُ وَوُجِجاً إذا دخل⁽¹⁰⁹⁾.

وعَلَّ بعضهم كسر عين المثال في المضارع بالألزم إثبات الواو فيه؛ لارتفاع العلة الموجبة للحذف، وهي وقوعها بين ياء وكسرة؛ فتأتي واو بعدها ضمة، وهو مستثقل⁽¹¹⁰⁾. وقال الفراء: ((إنما كسروا ما أوله الواو، لأن الفعل فيه إذا فتح يكون على وجهين. فأما الذي يقع⁽¹¹¹⁾ فالواو منه ساقطة؛ مثل وَزَنَ

(101) ابن سيده، المخصص، 3: 366.

(102) الأستراباذي، شرح الرضي على الشافية، 2: 141.

(103) ابن عقيل، شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك، 4: 265-266 وانظر السيوطي، الهمع، 3: 213.

(104) هذه ستة أفعال والباقية هي: (وجد، وعد، وعظ، ولد، وهن، وتر، وصل، وعى، ولي، وقف، وزن، وجب، ورد، وسق، وسم، وصف، وكز). استخرجتها من الآيات التي ذكرها عزيمة في باب ضرب ينظر عزيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم - القسم الثاني، 2: 49-62.

(105) ابن عطية، المحرر الوجيز، 5: 288.

(106) ينظر الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 12: 286 والأخفش، معاني القرآن، 1: 238 والنحاس، معاني القرآن، 1:

270 وابن عطية، المحرر الوجيز، 2: 284 والرازي، مفاتيح الغيب، 20: 137.

(107) الأخفش، معاني القرآن، 1: 445 وانظر الرازي، مفاتيح الغيب، 32: 178.

(108) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 18: 312 وانظر الأخفش، معاني القرآن، 1: 353. وقال أبو حيان: الونى: الفتور،

يقال: ونى بني وهو فعل لازم. ينظر أبو حيان، البحر المحيط، 6: 229.

(109) النحاس، معاني القرآن، 2: 57 وانظر الأخفش، معاني القرآن، 1: 259.

(110) ينظر سيبويه، الكتاب، 4: 54 والأستراباذي، شرح الرضي على الشافية، 2: 238 والسيوطي، الهمع، 3: 213.

(111) أي: يتعدى.

يَزْنُ. والذي لا يقع تثبت واوه في يفعل)) (112). ولا يبدو ذلك مطرداً. قال المبرّد: ((فإن قال قائل: إنما هذا؛ لأن الفعل المتعدّي تحذف منه الواو، فإن كان غير متعد تثبتت، فقد قال أقيح قول؛ لأنّ التعدّي أو غير التعدّي لا يحدث في أنفس الأفعال شيئاً، ولو كان كما يقول لأثبت الواو في "وهن يهن"، لأنك لا تقول: وهنت زيداً، وكذلك ورم يرم، ووكف البيت يكف، وونم الذباب ينم (113)، وهذا أكثر من أن يحصى. فإن لم تكن بعد الواو كسرة لم تحذف، نحو وحل يوحل، ووجل يوجل، ووجع الرجل يوجع)) (114).

وقال ابن جنبي: ((متى كانت الواو فاء الفعل وكان ماضيه على فَعَلْ، ومضارعه يَفْعَلُ، ففأوه التي هي واو محذوفة لوقوعها بين ياء وكسرة... تقول: يعد، ويزن، ويرد، وأصله: يؤعد، ويوزن، ويورد، فحذفت الواو لما ذكرنا، يؤكد ذلك أنها إن انفتح ما بعدها صحّت، فقلت يُوزن، ويُعد، ويضبطه قول الله تعالى: ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ [الإخلاص/3]. ومن ذلك أيضاً: يُوَجَل، ويُوَجَل، صحتا لوقوع الفتحة بعدهما)) (115).

وشرطُ كسر العين في هذا الباب ألا تكون هي أو اللام من أحرف الحلق (116). فإن كانت إحداهما حلقية فالفتح وارد مع الكسر (117). جاء في المزهري: المثال مضارعه مكسور العين إلا إن كانت عينه أو لامه حلقيتين فالقياس الفتح، نحو: وهب يهب، ووقع يقع ويعرت الشاة تيعر (118). وقال أبو حيان (745 هـ): ((يقال: وهب يهب هبة، وأصله: أن يأتي المضارع على يفعل، بكسر العين. ولذلك حذفت الواو لوقوعها بين ياء وكسرة، لكن لما كانت العين حرف حلق فتحت مع مراعاة الكسرة المقدرة، وهو نحو: وضع يضع، إلا أنّ هذا فتح لكون لامه حرف حلق، والأصل فيهما: يوهب ويوضع)) (119).

وفي الآية الكريمة: ﴿وَكَايُنْ مِنْ نَبِيِّ قَاتَلْ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا﴾ [آل عمران/146]. قال الثعلبي (427 هـ) في (وهنوا): من فتح الهاء فهو من وهن يهن وهناً، مثل وعد يعد،

(112) الفراء، معاني القرآن، 2: 150.

(113) الوينم: خزء الذباب. ابن منظور، لسان العرب (ونم).

(114) المبرّد، الكامل في اللغة والأدب، 1: 74.

(115) ابن جنبي أبو الفتح عثمان، التصريف الملوكي، تحقيق محمد ابن سعيد النعسان (دمشق: دار المعارف، 1970) 53.

(116) حروف الحلق ستة: الهمة والهاء وهما أقصاه، والعين والحاء وهما من أوسطه، والغين والحاء وهما من أوله مما يلي اللسان. ينظر المبرّد، المقتضب، 1: 195 والكامل 1: 74 وابن سيده، المخصص، 3: 366.

(117) لم يعرف إلا (وهب يهب) مما فتحت عينه في المثال لأجل حرف الحلق، وأما إذا كانت اللام حلقية فهناك عدة أفعال فتحت عين مضارعا، منها: وضع يضع، وودع يدع، ووجأ يجأ، ووزع يزع، ووقع يقع، وولغ يلغ والأصل فيها كسر العين بدليل حذف الفاء ينظر عضية، المغني في تصريف الأفعال، 76.

(118) السيوطي، المزهر، 2: 44.

(119) أبو حيان، البحر المحيط، 2: 388.

ومن كسر فهو من وَهِن يَهِن، مثل وَرَم يَرِم (120). وقال ابن عطية: ((يقال: وَهِن الشيء مثل وعد يعد، ويقال: وَهِن مثل ولي يلي)) (121). وقال في الفعل (الغوا) من قوله تعالى: (وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ) [فصلت/26]: يقال لغا يلغو ويقال لغى يلغي ويقال أيضاً لغى يلغى أصله يفعل بكسر العين فرده حرف الحلق إلى الفتح (122).

فإن كان المثال الواوي منقوصاً فلا يجوز فيه إلا الكسر، وإن كانت عينه أو لامه من الأحرف الحلقية (123)، نحو وعى يعي. قال تعالى: (لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَتَعِيهَا أذُنٌ وَاعِيَةٌ) [الحاقة/12]. قرأ الجمهور (تعيتها) بكسر العين على وزن تليها، وهو مضارع وَعَى (124).

2- يائي العين أو اللام:

جاء في المخصص: ((وأما ما كان الماضي منه على فَعَلَ وعينُ الفعل أو لامه ياءً فإنه يلزَمُ في مستقبله يَفْعَل، كقولنا في الذي عينه ياءً باعَ يَبِيع ومالَ يَمِيل ومارَ يَمِير وصارَ يَصِير، وأما الذي لامه ياءً فَكَرَمَى يَرْمِي وَجَرَى يَجْرِي وَفَضَى يَفْضِي)) (125). وصرح ابن عقيل بأن ذلك قياس، فقال: هو مقيس مطرد في يائي العين وفي يائي اللام (126).

وجاء من يائي العين في الذكر الحكيم تسعة وعشرون فعلاً، منها: (حاق، وزاغ، وماد، وهاج، وباد، وتاه، وماز، ولات) (127) في الآيات الكريمة: ﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ﴾ [فاطر/43] ﴿لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبَ فَرِيقٍ مِنْهُمْ﴾ [التوبة/117] ﴿وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ﴾ [النحل/15] ﴿ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زُرْعًا مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ثُمَّ يَهِيَجُ فَنَزَاهُ مُنْقَرًا﴾ [الزمر/21] ﴿قَالَ مَا أَظُنُّ أَنْ تَبِيدَ هَذِهِ أَبَدًا﴾ [الكهف/35] ﴿قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ﴾ [المائدة/26] ﴿مَا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى مَا أَنْتُمْ

(120) الثعلبي أبو إسحاق أحمد بن محمد النيسابوري، الكشف والبيان، تحقيق محمد بن عاشور، مراجعة وتدقيق: نظير الساعدي (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1422 هـ - 2002)، 3: 171.

(121) ابن عطية، المحرر الوجيز، 2: 512.

(122) ابن عطية، المحرر الوجيز، 5: 7.

(123) بنظر السيوطي، التمهع، 3: 214.

(124) ينظر ابن عطية، المحرر الوجيز، 5: 358 وأبو حيان، البحر المحيط، 8: 317.

(125) ابن سيده، المخصص، 3: 365-366 وانظر الزمخشري، المفصل، 163 والأستراباذي، شرح الرضي على الشافية، 1: 127 وأبو حيان، المبدع، 202.

(126) الأستراباذي، شرح ابن عقيل على الفية ابن مالك، 4: 265. وقال الصعدي شارح لامية ابن عقيل: شد من هذا النوع قولهم: أوى الشيء يأباه، وقل يلقى، ولم يستنتهما الناظم. ينظر الصعدي حمد بن محمد الرانقي، فتح المتعال على القصيدة المسماة بلامية الأفعال، دراسة وتحقيق د. إبراهيم بن سليمان البعيمي (المدنية المنورة: مجلة الجامعة الإسلامية، 1418 هـ)، 131.

(127) هذه ثمانية أفعال والباقية هي: بات، وحاد، وحاف، وحاض، ودان، وزاد، وساح، وسار، وشاع، وصار، وضاق، وطار، وعاب، وغاض، وغازط، وفاض، وكاد، ولان، ومار، ومال، وهام. استخرجتها من الآيات التي ذكرها عضيمة في باب ضرب من الأجوف. ينظر عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم - القسم الثاني، 2: 252-257.

عَلَيْهِ حَتَّى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ} [آل عمران/179] ﴿وَإِنْ تُطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ شَيْئًا﴾ [الحجرات/14].

جاء في تفسير الآيات السابقة: حاق يحيق حيقاً وحيوقاً وحيقناً، ولا يستعمل إلا في الشر (128)، وزاغ يزيغ زيعاً وزيوغاً وزيعاناً إذا حال (129)، و مادَ يَمِيدُ مِيداً إذا تحرك (130)، وهاج الزرع يهيج هيجاً إذا تمّ واشتد (131)، و باد الشيء يبيد بياداً، إذا تفرق وتوزع في البيداء (132)، وتاه يتيه: إذا تحير (133)، و ماز يميز أو يميز (134)، و (لَا يَلِتْكُمْ) أي: لا يظلمكم، من لات يليت (135). ولا تأثير لأحرف الحلق في يائي العين، نحو: جَاءَ يَجِيءُ وَقَاءَ يَفِيءُ.

وجاء من يائي اللام في القرآن الكريم واحد وثلاثون فعلاً، منها: (أتى، وجرى، وجزى، وأوى، وهوى، وغوى، ولوى، وسرى) (136). في الآيات الكريمة: ﴿قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ﴾ [النمل/40] ﴿وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُسَمًّى﴾ [الرعد/2]، ﴿إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ﴾ [يوسف/88]، ﴿قَالَ سَأُوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ﴾ [هود/43] ﴿فَكَأَنَّمَا حَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخْطَفُهُ الطُّيْرُ أَوْ تَهْوِي بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ﴾ [الحج/31] ﴿هُؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا أَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا﴾ [القصص/63] ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَعْفِفْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوْؤَا رُءُوسَهُمْ﴾ [المنافقون/5] ﴿فَأَسِرْ بِأَهْلِكَ يَقْطَعِ مِنَ النَّيْلِ﴾ [الحجر/65].

جاء في تفسير الآيات السابقة: آتَيْكَ من أتى يأتي (137)، ويقال سرى يسري إذا سار بالليل (138)، وجرى يجري جرياً (139)، وجزى يجزي (140)، وأوى يأوي أوياً (141)، وهوى يهوي هويّاً مثل مضى يمضي

- (128) ابن عطية، المحرر الوجيز، 2: 270 وأبو حيان، البحر المحيط، 4: 72.
 (129) الثعلبي، الكشف والبيان، 3: 17
 (130) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 11: 223 والنحاس، معاني القرآن، 1: 261 والرازي، مفاتيح الغيب، 20: 7
 والثعلبي، الكشف والبيان، 4: 121.
 (131) النحاس، معاني القرآن، 3: 199 والسمرقندي، بحر العلوم، 4: 34.
 (132) الأصفهاني، مفردات ألفاظ القرآن، 1: 128
 (133) الأصفهاني، مفردات ألفاظ القرآن، 1: 151 وانظر الرازي، مفاتيح الغيب، 11: 161 وأبو حيان، البحر المحيط، 3: 459.
 (134) جامع البيان في تأويل القرآن، 541: 20 ومعاني القرآن للأخفش 1: 281 والسمرقندي، بحر العلوم، 2: 195.
 (135) لَا يَلِتْكُمْ: لا يظلمكم. انظر الفراء، معاني للقرآن، 3: 74 والطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 22: 317 والثعلبي، الكشف والبيان، 9: 90.
 (136) هذه ثمانية أفعال والباقية هي: (بغى، بكى، بنى، رمى، شرى، سقى، عصى، غزى، غلى، قضى، كفى، مشى، مضى، هدى، أتى، ثنى، درى، زنى، شفى، شوى، طوى فدى، قلى، على). استخرجتها من الآيات التي ذكرها عضيمة في باب ضرب. ينظر عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم - القسم الثاني، 2: 29-62.
 (137) الأخفش، معاني القرآن، 1: 51 وابن عطية، المحرر الوجيز، 4: 271.
 (138) الثعلبي، الكشف والبيان، 5: 187 والرازي، مفاتيح الغيب، 18: 30.
 (139) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 15: 328 والثعلبي، الكشف والبيان، 5: 173 والأصفهاني، مفردات ألفاظ القرآن، 1: 182.
 (140) الثعلبي، الكشف والبيان، 5: 27 وابن عطية، المحرر الوجيز، 3: 23 والرازي، مفاتيح الغيب، 16: 25.
 (141) الأصفهاني، مفردات ألفاظ القرآن، 1: 64.

مضياً ويستعمل في السقوط من علوّ إلى أسفل(142)، و غوى يغوي إذا ضلّ في معتقد أو رأي وهو مثل رمى يرمي(143)، ومن قرأ (لَوْوَا) بالتخفيف فهو من لوى يلوي(144). وقرأ أهل الحجاز (فاسر بأهلك) بوصل الألف من سرى يسري، ويدلّ عليه قوله تعالى: ﴿وَاللَّيْلِ إِذَا يَسِرُّ﴾ [الفجر/4] وقرأ الباقون بقطع الألف من أسرى يسري، اعتباراً بقوله (سبحان الذي أسرى بعبده) وهما بمعنى واحد(145).

وثُوِّرَ أحرف الحلق في يائي اللام، فتُفتح عين مضارعه، نحو: سَعَى يَسْعَى، ورَعَى يِرْعَى، ونَأَى يِنَأَى، ونَهَى يَنْهَى، ورأى يرى، وذلك فيما لم تكن فاؤه واواً، وإلا كُسِرَ على الأصل، نحو: وَعَى يَعِي وَوَهَى يَهِي.

3- المضعف اللزوم:

قال الفراء: ما كان على فَعَلْتُ من ذوات التضعيف غير متعدّ؛ فإنّ يفعل منه مكسور العين، مثل: عَفَفْتُ أَعْفُ، وَخَفَفْتُ أَخْفُ، وَشَحَحْتُ أَشِحُّ. وقال غيره: وقد جاء بعضه باللغتين جميعاً قالوا: جَدَّ يَجِدُّ وَيَجْدُ، وَشَبَّ الْفَرَسَ يَشِبُّ وَيَشْبُ، وَصَدَّ عَنِّي يَصِدُّ وَيَصِدُّ، وَشَخَّ يَشِخُّ وَيَشِخُّ(146). وقال ابن عقيل: فعل يفعل- بفتح عين الماضي، وكسر عين المضارع- هو مقيس مطّرد في المضعف اللزوم(147)، نحو تَبَّتْ يده تَتَبُّ، ورثَ الحبلُ يَرِثُ، وصحَّ الأمرُ يَصِحُّ(148).

وقد جاء منه في القرآن الكريم تسعة أفعال، منها: (حلّ، وصدّ وضلّ)(149). قال أبو حيان في تفسير الآية الكريمة: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا﴾ [البقرة/168]. سُمِّيَ حلالاً لانحلال عقد المنع منه، والفعل منه حلّ يَحِلُّ، بكسر الحاء في المضارع، على قياس الفعل المضاعف اللزوم... وحلّ بالمكان: نزل به، ومضارعه جاء بضم الحاء وكسرها(150). وقال الكسائي في قوله تعالى: ﴿وَلَا تَخْلِفُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ﴾ [البقرة/196] إنما كسرت الحاء في (محله) لأنه من حلّ يَحِلُّ حيث يَحِلُّ أمره ولو أراد

(142) الثعلبي، الكشف والبيان، 9: 136 والزمخشري، الكشاف، 2: 559 وابن عطية، المحرر الوجيز، 2: 306 و الرازي، مفاتيح الغيب، 19: 108.

(143) الأخفش، معاني القرآن، 1: 373 وابن عطية، المحرر الوجيز، 1: 344 وأبو حيان، البحر المحيط، 5: 220.

(144) السمرقندي، بحر العلوم، 4: 288 وانظر ابن عطية، المحرر الوجيز، 2: 123.

(145) الثعلبي، الكشف والبيان، 5: 183.

(146) ابن قتيبة، أدب الكاتب، 369.

(147) ابن عقيل، شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك، 4: 265-266. وانظر السيوطي، الهمع، 3: 213-214.

(148) ذكر ابن مالك في اللامية ثمانية وعشرين فعلاً من المضعف اللزوم، جاءت بضم عين المضارع على خلاف القياس، وزاد الصعدي شارح اللامية عليها ثمانية عشر فعلاً، وذكر ثمانية عشر فعلاً يجوز فيها الكسر والضم، وزاد عليها شارح ثمانية أفعال.

ينظر الصعدي، فتح المتعال، 210-215.

(149) هذه ثلاثة أفعال والباقية هي: (حقّ، وخرّ، وزلّ، ودلّ، وزفت، وفرّ). ينظر عزيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم - القسم الثاني، 2: 183-185.

(150) أبو حيان، البحر المحيط، 1: 651.

حيث يخل لكان محلّه وإنما هو على الحلال (151).

وفي قوله تعالى: ﴿وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ﴾ [الزخرف/57]. اختلف القراء في قراءة: (يَصِدُّونَ) فقرأ بضم الصاد وكسرها. قال الطبري: هما قراءتان معروفتان ولغتان مشهورتان بمعنى واحد (152). وقال في تفسير قوله تعالى ﴿قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾ [الأنعام/56]: للعرب في "ضللت" لغتان: فتح "اللام" وكسرها... فمن قال "ضَلَلْتُ" قال: "أَضِلُّ"، ومن قال "ضَلَلْتُ" قال في المستقبل "أَضَلُّ" (153). وقال الثعلبي: هما لغتان ضلَّ يضلُّ، مثل قلَّ يقلُّ. وضلَّ يضلُّ، مثل ملَّ يملُّ، والأولى هي الأصح والأفصح لأنها لغة أهل الحجاز (154).

4- الصحيح:

إذا لم يكن بناء فعلٍ واويّ الفاء ولايائيّ العين أو اللام ولا مضعفاً فكسر عين مضارعه وضمّها قياس، وليس أحدهما أولى من الآخر. ولكن قد يكثر الضم في أفعال ويكثر الكسر في أخرى، بحسب السماع وكثرة الاستعمال. فإن عرف الاستعمال فذاك، وإلا استعمل معاً. وقد ذهب عدد من العلماء إلى أن يفعل بكسر العين في المتعدّي أقيس من يفعل بضم العين. وسبق أن ذكرت أنّ ما ورد من الصحيح غير المضعّف، في القرآن الكريم، واحدٌ وثمانون فعلاً، جاءت من باب فعلٍ يفعل، من المتعدّي واللازم (155).

3- الباب الثالث فَعَلَ يَفْعَلُ:

يفتح العين في الماضي والمضارع، وموزونه: فَتَحَ يَفْتَحُ، ويكون لازماً ومتعدّياً. ويأتي منه ما كانت عينه أو لامه من أحرف الحلق. قال سيبويه: يكون يفعل من فعلٍ مفتوحاً إذا كانت الهمزة أو الهاء أو العين أو الحاء أو الغين أو الخاء لهماً أو عيناً، وذلك قولك: قرأ يقرأ، وسأل يسأل، وجبّه يجبّه، وذهب يذهب، ونفع ينفع، وبعث يبعث، وفرغ يفرغ، وفغر يفغر، ومنح يمنح، ونحر ينحر، ونسخ ينسخ، وفخر يفخر (156). وقال المبرّد: ((اعلم أن حروف الحلق إذا وقعت من فعلٍ المفتوح في موضع العين أو اللام

(151) النحاس، معاني القرآن، 1: 44، وانظر الرازي، مفاتيح الغيب، 10: 448 والزمخشري، الكشاف، 4: 160.

(152) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 21: 626 وابن عطية، المحرر الوجيز، 2: 524. وانظر الزمخشري، الكشاف، 6:

242 والرازي، مفاتيح الغيب، 13: 485.

(153) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 11: 397 وانظر الزمخشري، الكشاف، 5: 394.

(154) الثعلبي، الكشاف والبيان، 4: 150. وانظر أبو حيان، البحر المحيط، 7: 497.

(155) سبق أن فصلت الكلام في الصحيح من فعل، وذكرت آراء العلماء فيه، وما ورد منه في القرآن الكريم، وذلك في الباب الأول من أبواب الثلاثي.

(156) سيبويه، الكتاب، 4: 101. وجبّه الرجل يجبّه جنبها رده عن حاجته واستقبله بما يكره، وجبّهت فلاناً إذا استقبلته بكلام فيه غلظة. ابن منظور، لسان العرب (جبه).

جاء فيه يفعل بالفتح)) (157).

وذكر بعضهم تعليلاً لفتح العين في حلقي العين أو اللام، فقال سيبويه: ((وإنما فتحو هذه الحروف لأنها سقّلت في الحلق، فكرهوا أن يتناولوا حركة ما قبلها بحركة ما ارتفع من الحروف، فجعلوا حركتها من الحرف الذي في حيزها وهو الألف)) (158). وقال المبرد: ((وذلك لأن حروف الحلق من حيز الألف، والفتحة منها. وإن كان حرف الحلق في موضع العين من الفعل انفتحت العين ليكون العمل من وجه واحد)) (159). ويُستشف من تعليليهما إرادة تسهيل نطق تلك الأحرف. وهذا ما صرح به الرضي بقوله: ((جعلوا الفتحة قبل الحلقِ إن كان لهما، وبعده إن كان عيناً، ليسهل النطق بحروف الحلق الصعبة)) (160). ولا تأثير لحرف الحلق إن كان فاء الفعل، وذلك لأن الفاء لا تكون إلا ساكنة في يفعل (161).

وقد أجمع النحاة على أن هذا الباب لا يأتي منه فعلٌ ليس حلقيّ العين أو اللام، فإن وُجد حكموا عليه بالشذوذ، أو من تداخل اللغات. قال المبرد: ((الفتح لا يكون فيما ماضيه فعلٌ إلا وأحدُ هذه الحروف (162) فيه)) (163)، وقال الفارابي: ((فأما المفتوح العين في الماضي والمستقبل فهو لا يقوم إلا أن يكون فيه أحد حروف الحلق في موضع العين أو اللام، إلا في لغة طيء، فإنهم يُخالفون العرب في هذا بإجازة ذلك فيما خلا من حروف الحلق، مثل: فنى يَفْنَى، وبقي يَبْقَى. وأما غيرهم فعلى ما قلت لك، إلا حرفاً نادراً، وهو أبى يَأْبَى)) (164)، وقال الجرجاني: ((أبى يَأْبَى شاذ، وركنٌ يزكنُ، لغةٌ متداخلة)) (165).

وقد وافق المفسرون النحاة الرأي. قال ابن عطية ((أبى يَأْبَى شاذ لم يجئ إلا قلى يقلى، وأبى يَأْبَى. ولا يجيء فعلٌ يفعل بفتح العين في المضارع إلا إذا رده حرف حلق)) (166)، وذكر أبو حيان أنه ((جاء يفعل في أربعة عشر فعلاً وماضياً فعل، وليست عينه ولا لامه حرف حلق. وفي بعضها سمع أيضاً فعلٌ بكسر العين، وفي بعض مضارعها سمع أيضاً يفعل ويفعل بكسر العين وضمها)) (167).

(157) المبرد، المقتضب، 1: 184. وانظر ابن جني، الخصائص، 2: 143 وابن سيده، المخصص، 3: 423 والجرجاني، المفتاح في الصرف، 35 وابن مالك، إيجاز التعريف في علم التصريف، 67 والبيضاوي، نزهة الطرف، 29-32.

(158) سيبويه، الكتاب، 4: 101.

(159) المبرد، المقتضب، 1: 184.

(160) ابن الحاجب، شرح شافية، 1: 127. وانظر ابن جني، الخصائص، 2: 143 وابن سيده، المخصص، 3: 423.

(161) ينظر سيبويه، الكتاب، 4: 104 والمبرد، المقتضب، 1: 184. وابن سيده، المخصص، 3: 366.

(162) أي: حروف الحلق.

(163) المبرد، الكامل، 2: 160.

(164) الفارابي، ديوان الأدب، 2: 138. وانظر ابن سيده، المخصص، 3: 405 والجرجاني، المفتاح في الصرف، 37 والحملوي، شذا العرف، 18.

(165) الجرجاني، المفتاح في الصرف، 1: 36.

(166) ابن عطية، المحرر الوجيز، 1: 379.

(167) أبو حيان، البحر المحيط، 1: 301.

وقال العكبري (646 هـ) في قوله تعالى: ﴿وَلَوْلَا أَنْ تَبَيَّنَّاكَ لَفَدَّتْ وَرَكْنٌ إِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا﴾ [الإسراء/74] (تركن) بفتح الكاف وماضيه بكسرها. وقال بعضهم: هي مفتوحة في الماضي والمستقبل، وذلك من تداخل اللغتين، إن من العرب من يقول: ركن يركن، ومنهم من يقول: ركن يركن فيفتح الماضي ويضم المستقبل، فسمع من لغته فتح الماضي وفتح المستقبل ممن هو لغته، أو بالعكس فجمع بينهما؛ وإنما دعا قائل هذا إلى اعتقاده أنه لم يجئ منهم فعل يفعل بفتح العين فيهما في غير حروف الحلق إلا أبي (يأبى)) (168).

ولأنّ الفعل لا يأتي من هذا الباب إلا وعينه أو لامه من أحرف الحلق؛ فقد حُكِمَ على هذا الباب أنه فرع وليس أصلاً مستقلاً. قال الفارابي: ((وهذا الباب ليس من دعائم الأبواب؛ لأنه لا يصح إلا أن يكون موضع العين منه أو اللام أحد حروف الحلق)) (169)، وقال الزمخشري: ((وأما فعل يفعل فليس بأصل؛ ومن ثم لم يجئ إلا مشروطاً فيه أن يكون عينه أو لامه أحد حروف الحلق)) (170). وجاء في شرح الرضي ((اعلم أن أهل التصريف قالوا: إن فعل يفعل، بفتح العين فيهما، فرع على فعل يفعل أو يفعل، بضمها أو كسرهما في المضارع... فحكموا أنّ كلّ فتح في عين مضارع فعل المفتوح العين لأجل حرف الحلق. ولولاها لكانت إما مكسورة أو مضمومة فقالوا: قياس مضارع فعل المفتوح عينه إما الضمّ أو الكسر)) (171).

ولا يلزم في كلّ فعلٍ حلقّي العين أو اللام من فعل أن يأتي مضارعه على يفعل، فقد يأتي على الأصل، أي: بضم عين مضارعه أو كسرهما. قال سيبويه: وقد جاؤوا بأشياء من هذا الباب على الأصل، قالوا: برأ يبرؤ، وهناً يهنئ، ونزع ينزع، ورجع يرجع (172)، وقال المبرد: ((اعلم أن الأصل مستعمل فيما كانت حروف الحلق في موضع عينه أو لامه، نحو: زار الأسد يزير، ونأم ينئم (173)؛ لأن هذا هو الأصل، والفتح عارض)) (174). وذكر ابن سيده في المخصص عدداً من الأمثلة بعد قوله: ((قد يجيء مما عينه أو لامه حرفٌ من حروف الحلق على القياس كثيراً... وقد يجيء بعض ذلك على الأصل على فعلٍ يفعل أو يفعل)) (175).

ومن أمثلة ما جاء منه على الأصل في القرآن الكريم الأفعال: (يقعد، ويرجع، وتطلع، وينزع، ويدخل) في الآيات الكريمة: ﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا﴾

(168) العكبري أبو البقاء عبد الله بن الحسين، إمام ما من به الرحمن (بيروت: دار الكتب العلمية، 1979)، 2: 95.

(169) الفارابي، ديوان الأدب، 2: 222.

(170) الزمخشري، المفصل، 115.

(171) الأسترابادي، شرح الرضي على الشافية، 1: 126.

(172) سيبويه، الكتاب، 4: 102. وقد ذكر أمثلة كثيرة اشتملت على أحرف الحلق جميعها، وجاءت على الأصل.

(173) يقال نأم الأسد ينئم نئيماً وهو دون الزبير. ابن منظور، لسان العرب (نأم).

(174) المبرد، المقطضب، 1: 184 وانظر الميزد، الكامل، 2: 160.

(175) ابن سيده، المخصص، 3: 366. وانظر الأسترابادي، شرح الرضي على الشافية، 1: 119 وما بعدها.

[الإسراء/29]، ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّىٰ يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَىٰ﴾ [طه/91]، ﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلَعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطَّلِعُ عَلَىٰ قَوْمٍ لَمْ تَجْعَلْ لَهُمْ مِنْ دُونِهَا سِتْرًا﴾ [الكهف/90]، ﴿يَا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُم مِّنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْآتِهِمَا﴾ [الأعراف/27]، ﴿وَلَمَّا يَدْخُلُ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ﴾ [الحجرات/14]. قال أبو حيان: الدخول معروف، وفعله: دَخَلَ يَدْخُلُ، وهو مما جاء على يفعل بضم العين. وكان القياس فيه أن يفتح، لأن وسطه حرف حلق، كما جاء الكسر في ينزع وقياسه أيضاً الفتح (176).

ويخرج عن القياس في هذا الباب ما لزم فيه الضم أو الكسر، كأن تكون فائوه واواً فيما هو حلقى العين نحو: وَعَدَّ يَعْدُ، أو كان مضاعفاً (177)، نحو: صَحَّ جسمه يَصِحُّ، وَدَعَّه يَدْعُهُ. أو كان أجوف، نحو: باع يبيع، وفاح يفوح، بالإضافة إلى ما كان فيه الكسر أو الضم مسموعاً جلياً، نحو: بَعَى يَبْغِي، وَرَجَعَ يَرْجِعُ، وَدَخَلَ يَدْخُلُ، وَطَلَعَ يَطَّلِعُ (178).

وعَلَّ بعضهم حذف واو المثال مع فتح عين المضارع في بعض الأفعال، نحو: وَضَعَ يَضَعُ، بَأَنَّ الكسر فيها مقدَّر والفتح عارض، ولولا تقدير الكسر فيها لوجب بقاء الواو المحذوفة (179)، ومن تلك الأفعال (وضع، وقَع، وهَب) في الآيات الكريمة: ﴿وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ﴾ [الأعراف/157]، ﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَقَحْتُمْ فِيهِ مِنْ رُوجِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾ [ص/72]، ﴿يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنِئَاءً وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ﴾ [الشورى/49]. قال ابن عطية: قياسه أن يكون يضع بكسر الضاد، لكن ردَّه حرف الحلق إلى فتح الضاد (180)، وقوله: (فَقَعُوا) من وَقَع يَقَعُ، وفتحت القاف لأجل حرف الحلق (181). ويقال: وهَب يَهَب هبة، وأصله: أن يأتي المضارع على يفعل، بكسر العين؛ ولذلك حذف الواو لوقوعها بين ياء وكسرة، لكن لما كانت العين حرف حلق فتحت مع مراعاة الكسرة المقدرة، وهو نحو: وضع يَضَعُ (182).

وقد جاء من هذا الباب في القرآن الكريم نحو أربعة وثمانين فعلاً (183)، منها (تزهق، وينزع، وتصغى،

(176) أبو حيان، البحر المحيط، 1: 377.

(177) لأنه إن كان كذلك فهو على قياسه السابق، في كسر لازمه، وضم معناه.

(178) سبق أن فصلت القول فيما يلزم فيه الضم أو الكسر ولا تؤثر فيه أحرف الحلق في الباب الأول والثاني من أبواب الثلاثي في هذا البحث.

(179) ينظر البيضاوي، نزهة الطرف، 15.

(180) ابن عطية، المحرر الوجيز، 2: 463.

(181) ابن عطية، المحرر الوجيز، 3: 360.

(182) أبو حيان، البحر المحيط، 2: 387.

(183) يُنظر عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم - القسم الثاني، 1: 19. وهذه الأفعال كما وجدتها في الآيات القرآنية التي ذكرها في القسم الثاني، 2: 100-119 هي بحسب تسلسل ورودها: (أبى، بدأ، بعث، جحد، جعل، جمع، جهر، خشع، ذبح، ذرأ، ذهب، رأى، رفع، زهق، سأل، سحر، سعى، شرح، صغا، صنع، طبع، طغى، ظهر، فتح، فعل، قرأ، قطع، لعن، منع، نأى، نزغ، نصح، نفع، نهي، وضع، وقع، وهب. بحث، بخس، برأ، بهت، جار، جمع، خدع، خضع، دفع، ذهل، رتع، زرع، سبح، سرح، سفح، سلخ، شخص، شفع، ضحى، عبأ، فضح، قهر، كلاً، لفح، محق، ملأ، مهد، نسخ، هجع، نهر، وطأ. درأ، ركع، صفح، فسح، بذر. بلع، خسا، جنح، خلع، صدع، طرح، مسح، نحر، يدع. دفع، رعى). ويذر ذكرت في هذا الباب، وليس فيها حرف حلق، ولم يسمع لها ماض، وفتحت عينها حملاً على يدع.

ويجأر) ففي الآية الكريمة: ﴿وَتَرْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ﴾ [التوبة/55]. قال الطبري: ((يقال منه: "زَهَقَتْ نفس فلان، وزَهَقَتْ"، فمن قال: "زَهَقَتْ" قال: "تَرْهَقَ ومن قال: "زَهَقَتْ"، قال: تزَهَقَ)) (184). وفي تفسير قوله تعالى: ﴿وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ﴾ [الإسراء/53] قال ابن عطية: ((قرأ الجمهور يَنْزِعُ بفتح الزاي وقرأ طلحة بن مصرف (185) يَنْزِعُ بكسر الزاي على الأصل قال أبو حاتم لعلها لغة والقراءة بالفتح)) (186). وقال تعالى: ﴿وَلِتَصْغَى إِلَيْهِ أَفئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ﴾ [الأنعام/113]. قال ابن عطية: (("لتصغى" معناه لتميل يقال: صَغَى لِصَغَى وأصلها يَصْغِي بكسر الغين، لكن رده حرف الحلق إلى الفتح)) (187). وقال جلّ وعلا: ﴿حَتَّىٰ إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِمْ بِالْعَذَابِ إِذَا هُمْ يَجْأَرُونَ﴾ [المؤمنون/64]. قال الرازي: ((يقال جَأْرٌ يَجْأَرُ جَوَّاراً وهو الصوت الشديد)) (188).

وقد جاءت أفعال من حلقي العين أو اللام من الباب الثالث والأول أو الثاني (189)، وربما جاء بعضها من الأبواب الثلاثة. فالفعل (يدمغ) في قوله جلّ وعلا: ﴿بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ﴾ [الأنبياء/18] قرىء بضم الميم (190). وفي قوله تعالى: ﴿وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا﴾ [الأعراف/74] قرأ الجمهور (تنحتون) بكسر الحاء، وقرأ الحسن بن أبي الحسن بفتحها (191). وفي تفسير الآية الكريمة: ﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا﴾ [الأنفال/61] قال الطبري: ((تقول: "يجنح"، بضم النون، وآخرون: يقولون: "يجنح" بكسر النون)) (192). وفي الآية الكريمة: ﴿سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَا النَّفَّلَانِ﴾ [الرحمن/31]. قرأ بعضهم (سفرغ) بضم الرءاء، وبعضهم بفتحها والبعض الآخر بكسرها (193).

4- الباب الرابع فِعْلٌ يَفْعَلُ:

بكسر العين في الماضي وفتحها في المضارع، وموزونه عِلِمٌ يَعْلمُ، وفرح يَفْرَحُ، ويكون لازماً ومتعدياً. قال ابن سيده: ((وأما ما كان على فِعْلٍ فَيَلْزَمُ مستقبلاً يَفْعَلُ، كقولك حَزَنٌ يَحْزَنُ... وَشَرِبٌ يَشْرَبُ، وقد شَدَّتْ منه أحرفٌ من الصحيح والمعتل)) (194)، وقال الجرجاني: ((وأما "فَعْلٌ" بكسر العين، فمضارعُه

(184) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 14: 297. وزهقت نفسه وزهقت لغتان. ابن منظور، لسان العرب (زهق).

هو: طلحة بن مصرف بن كعب بن عمرو الهمداني البامي الكوفي، أبو محمد، قرأ أهل الكوفة في عصره. وكان يسمى (سيد 185 القراء) وهو من رجال الحديث الثقات، ومن أهل الورع والنسك. توفي سنة 112 هـ. ينظر الزركلي، الأعلام، 3: 230.

(186) ابن عطية، المحرر الوجيز، 3: 464.

(187) ابن عطية، المحرر الوجيز، 2: 336.

(188) الرازي، مفاتيح الغيب، 20: 42.

(189) هي: صلح طعن لغا طغى جنح فرغ دمع نحت نزع طحا ودحا.

(190) الزمخشري، الكشاف، 3: 108 وأبو حيان، البحر المحيط، 6: 280.

(191) ابن عطية، المحرر الوجيز، 2: 423 وانظر الزمخشري، الكشاف، 2: 249؛ والرازي، مفاتيح الغيب، 11: 496.

(192) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 14: 40.

(193) ابن عطية، المحرر الوجيز، 5: 230.

(194) ابن سيده، المخصص، 3: 367. وانظر ابن السكيت، ترتيب إصلاح المنطق، 127؛ والميرد، المقتضب، 1: 14؛ وابن عقيل،

شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك، 2: 630 والسيوطي، الهمع، 3: 260 والزبيدي، تاج العروس (حسب).

بالفتح، كَعَلِمَ يَعْلَمُ)) (195).

ويأتي على هذا الوزن من المعتل، الفعل الأجوف إن كان ماضيه ومضارعه بالألف أو الياء أو الواو فيها، نحو خَافَ يَخَافُ، وَنَامَ يَنَامُ، وَهَيْفَ يَهَيْفُ (196)، وَسَوَدَ يَسْوَدُ، وَعَوَرَ يَعْوَرُ، وكذا الناقص إذا كان ماضيه بالياء ومضارعه بالألف نحو: رَضِيَ يَرْضَى، وَقَوِيَ يَقْوَى (197).

وهذا الباب أحد الأبواب الثلاثة (198) الرئيسة من الأبواب الستة، وهي التي تخالف حركة عين مضارعها حركة عين ماضيه. قال الفارابي: إن هذا الباب أحد الأبواب الثلاثة التي هي دعائم الأبواب، وما سواها مُعْتَلٌّ غير سالم، لا يكون إلا بشرطٍ يدخله، وعلّةٌ تلحقه. فأما المفتوح العين في الماضي والمستقبل فهو لا يقوم إلا أن يكون فيه أحد حروف الحلق في موضع العين أو اللام، والمضموم العين في الماضي والمستقبل خاصٌّ للطبائع وما شاكلها مما لا يتعدّى، والمكسور العين في الماضي والمستقبل ليس من الأبواب؛ لِقَلَّتْه، ولأنه ليس منه شيءٌ إلا وقد تجوز فيه لغةٌ أخرى، فهو لا يتفرّد بمذهب تفرّد غيره، إلا مُعْتَلِّه (199).

فالمطرّد في (فعل) مجيء مضارعه على (يفعل). ولم يأت منه على (يفعل) إلا أربعة أفعال، من الصحيح هي: نَعِمَ يَنْعُمُ وَفَضِلَ يَفْضُلُ، وَمِتَّ تَمُوتُ وَدِمَّتْ تَدُومُ. وقد عدّها بعضهم من الشواذ أو من تداخل اللغات (200). وهناك أفعال جاءت من هذا الباب ومن غيره. وجاء منه على (يفعل) من المُعْتَلِّ العين بضعة عشر فعلاً، سأفصل القول فيها في الباب السادس.

وقد ورد من هذا الباب في القرآن الكريم نحو ثلاثة وتسعين فعلاً (201)، منها (خَطِفَ وَخَسِرَ وَأَسِي وَفِهَ وِعِي). ففي تفسير الآية الكريمة (يَكَادُ الْبَرَقُ يَخُطِفُ أَبْصَارَهُمْ) [البقرة/20] قال ابن عطية: قرأ جمهور الناس: (يَخُطِفُ) بفتح الياء والطاء وسكون الخاء، على قولهم في الماضي خَطِفَ بكسر الطاء وهي أفصح لغات العرب (202). وفي قوله تعالى: ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُحْسِرُ الْمُطْبَلُونَ﴾ [الجاثية/27]

(195) الجرجاني، المفتاح في الصرف، 37.

الَهَيْفُ رِقَّةُ الْخَصْرِ وَضُمُورُ الْبَطْنِ. ابن منظور، لسان العرب (هيف). (196)

البيضاوي، نزهة الطرف، 32-34. (197)

والبابان الباقيان: ما كان على فعل يفعل، وعلى فعل يفعل. (198)

الفارابي، نيوان الأدب، 2: 138. (199)

(200) ينظر ابن قتيبة، أدب الكاتب، 373 وابن سيده، المخصص، 3: 367 والثعلبي، الكشف والبيان، 1: 87؛ والسيوطي، المزهر،

191 والزبيدي، تاج العروس (حسب): 1.

(201) ينظر عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم - القسم الثاني، 1: 19. وهذه الأفعال = كما وجدتها في الآيات القرآنية التي ذكرها في القسم الثاني 2: 29-62، خمسة وتسعون فعلاً، وهي بحسب تسلسل ورودها = : (أئن أمن بخل بقي تبع ثقف حبط حسب حفظ حيي خسر خشى خطف خاف رحم رضي ركب زال سخر سخط سمع شرب شقي شهد شاء ضحك طعم ظل عجب عجل عض علم عمل عمي عهد عبي غشي فرح فشل كره كاد لبث لقي من نسي نفذ وجل ود ينس أسى ألم برح بلي بر جهل حزن حنث خزى خفي ردي ركن رقي رهق سأم صعد طمع ضحي عبث عثي عري عمه غني فتى فرق فقه قبل قرب لحق لذ لعب لقف لهث مرح نال وطأ حذر رغب رهب صلي قر نذر لغني نصب غوي هوي).

(202) ابن عطية، المحرر الوجيز، 1: 103 وانظر الزمخشري، الكشاف، 1: 50 والرازي، مفاتيح الغيب، 1: 353 وأبو حيان،

البحر المحيط، 1: 227.

قال الطبري: ((يقال منه: حَسِرَ الرَّجُلُ يَحْسُرُ)) (203).

وقال تعالى: ﴿فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ﴾ [المائدة/26] قال الطبري: (لا تأس) لا تحزن. يقال منه: "أَسِيَ فلان على كذا يَأْسِي أَسَى" (204). وقال الرازي في تفسير قوله جلّ وعلا: ﴿فَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ﴾ [المنافقون/3] (لا يفقهون) من فقه يفقه كعلم يعلم ومن فقه يفقه كعظم يعظم (205). وقرأ الجمهور قوله تعالى: ﴿وَلَمْ يَعِيَ بخلقهن﴾ [الأحقاف/33] (يعي) مضارع عيي، على وزن فعل، بكسر العين (206).

ومما جاء من هذا الباب ومن غيره الأفعال (قنط، وحسب، وعثي). ففي قوله تعالى: ﴿وَمَنْ يَقْنُطْ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ﴾ [الحجر/56] قال بعضهم: (يقنط) مثل "يقنط" و"يقنط" مثل "علم" يعلم (207). وفي قوله تعالى: ﴿يَحْسِبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ﴾ [البقرة/273] قرأ بعضهم (يحسبهم) بفتح السين والبعض الآخر بكسرها، وقال الرازي: ((والفتح عند أهل اللغة أقيس؛ لأن الماضي إذا كان على فعل نحو حسب كان المضارع على يفعل، مثل فرق يفرق، وشرب يشرب، وشدّ حسب يحسب فجاء على يفعل مع كلمات أخر. والكسر حسن لمجيء السمع به، وإن كان شاذاً عن القياس)) (208).

5- الباب الخامس: فَعَلَ يَفْعُلُ:

بضم العين في الماضي والمضارع، وموزونه كَرُمَ يَكْرُمُ. ولا يكون إلا لازماً. قال المبرد: ((ما كان على فَعَلَ فاللازم يَفْعُلُ، نحو كَرُمَ يَكْرُمُ، وظَرُفَ يَظْرُفُ)) (209). وأكّد ابن سيده ذلك فقال: ((فأما فَعَلَ فإن مستقبله يجيء على يَفْعُلُ لا غير)) (210). وعلّل بعضهم ضم العين في الماضي والمضارع في هذا الباب؛ بأنّه موضوع للصفات الملازمة؛ فاختر له حركة لا تحصل إلا بانضمام إحدى الشفتين إلى الأخرى؛ رعاية للتناسب بين الألفاظ ومعانيها (211).

ولا تؤثر أحرف الحلق في هذا الباب؛ كراهية الخروج على قاعدة مطّردة. قال سيبويه: ((وهذا الضرب إذا كان فيه شيء من هذه الحروف (212) لم يفتح ما قبلها، ولا تفتح هي أنفسها إن كانت قبل آخر حرف... لأنّ يفعل من فعلت لازم له الضم لا يصرف إلى غيره؛

(203) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 1: 417.

(204) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 10: 200.

(205) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، والرازي، مفاتيح الغيب، 30: 17.

(206) أبو حيان، البحر المحيط، 8: 67 و122.

(207) الرازي، مفاتيح الغيب، 19: 157.

(208) الرازي، مفاتيح الغيب 7: 71 وانظر الزمخشري، الكشاف، 2: 708.

(209) المبرد، المقنط، 1: 31. وانظر الجرجاني، المفتاح في الصرف، 38.

(210) ابن سيده، المخصص، 3: 367. وانظر البيضاوي، نزاهة الطرف، 35.

(211) عضيمة، المعنى في تصريف الأفعال، 183.

(212) أي حروف الحلق.

فلذلك لم يفتح هذا، ألا تراهم قالوا في جميع هذا هكذا، قالوا: قُحَّ يَقْبُحُ، وضُحْمٌ يَضْحُمُ، وقالوا: ملؤْ يملؤ... فلم يفتحوها؛ لأنهم لم يريدوا أن يُخرجوا فَعُلَ من هذا الباب)) (213).

ولا تكون أفعال هذا الباب إلا لازمة، نحو: حَسَنَ زيدٌ وفُقه عمرو. قال سيبويه: ((ولما لا يتعداك ضرب رابع لا يشركه فيه ما يتعداك، وذلك فَعُلَ يفْعُلُ، نحو كَرُمَ يكرُمُ، وليس في الكلام فَعُلْتَه متعدياً)) (214)، وقال الفارابي: ((والمضموم العين في الماضي والمستقبل خاصٌّ للطَّبَائِعِ وما شاكلها مما لا يتعدَى. ولم يُرَوَ فيه شيء يتعدَى إلى مفعول، إلا حرفٌ رواه الخليل، وهو قولك: رَحِبْتُكَ الدَّارُ)) (215).

ولكن هذه الأفعال تتعدى إذا حُوِّلت إلى صيغة التعجب، نحو: ما أَكْرَمَ زيداً، وأكرم في هذه الصيغة من (كُرُم). ولأنَّ أفعال هذا الباب تدلُّ على الصفات التي لها مكث، أو تكون كالطبيعة لصاحبها؛ جاز نقل كلِّ فعل أريد منه الدلالة على أنه صار كالغريزة، أو التمدح به، أو التعجب منه إلى هذه الصيغة. قال ابن جني: ((وكذلك نعتقد نحن أيضاً في الفعل المبني منه فِعْلُ التعجب أنه قد نُقِلَ عن فَعَلَ وفِعِلَ إلى فَعُلَ حتى صارت له صفة التمكُّن والتقدُّم ثم بُني منه الفعل، فقيل: ما أفعله نحو ما أشعره إنما هو من شَعُرَ)) (216). وجاء في شرح ابن عقيل: ((لا يجيء بناء فَعُلَ - بضم العين - إلا للدلالة على غريزة أو طبيعة أو ما أشبه ذلك... وإذا أريد التعجب من فِعِلَ أو المدح به حُوِّلَ إلى هذه الزنة، نحو قَضُو الرجل وعَلْمٌ، بمعنى ما أقضاه وما أعلمه)) (217).

قال الأخفش في الفعل (كَبُرَتْ) في الآية الكريمة: «كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ» [الكهف/5]: هي في معنى: أَكْبُرَ بِهَا كَلِمَةً (218)، وقال الطبري: تأويل الكلام عَظُمَتِ الكَلِمَةُ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ (219)، وقال النحاس: ((قيل فيه معنى التعجب)) (220)، وفي تفسير الرازي: قرأ بعضهم (كَلِمَةً) على الفاعلية، وقال النحويون والنصب أقوى وأبلغ وفيه معنى التعجب، كأنه قيل ما أكبرها كَلِمَةً (221). وفي قوله تعالى: «كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا

(213) سيبويه، الكتاب، 4: 103-104. وانظر ابن سيده، المخصص، 3: 424 والأسترابادي، شرح الرضي على الشافية، 2: 128-129.

(214) سيبويه، الكتاب، 4: 38. وانظر المبرد، المقضب، 1: 183 و السيوطي، الهمع، 3: 48.

(215) الفارابي، ديوان الأدب، 2: 138. وانظر الجرجاني، المفتاح في الصرف، 38 وابن سيده، المخصص، 3: 387 والسيوطي، المزهر، 2: 123.

ابن جني، الخصائص، 1: 216.432)

(217) ابن عقيل، شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك، 4: 261-262. وانظر المرادي حسن بن قاسم بن عبد الله بن علي، توضيح المقاصد والمسالك بشرح ألفية ابن مالك، شرح وتحقيق عبد الرحمن علي سليمان (بيروت: دار الفكر العربي، 2008)، 2: 926.

(218) الأخفش، معاني القرآن، 1: 342. وانظر ابن عطية، المحرر الوجيز، 3: 496.

(219) الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 17: 596.

(220) الفراء، معاني القرآن، 2: 232.

(221) الرازي، مفاتيح الغيب، 21: 66.

مَا لَا تَفْعَلُونَ} [الصف/3] قال الزمخشري: في (كَبُرَ مَقْتًا) ضرب من التعجب والاستعظام (222).

وفي قوله تعالى: {بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ} [طه/96] قال ابن عطية: بصُرت بضم الصاد كطُرُفت وشرُفت (223)، وبصُرت به بمعنى صرت به بصيراً عالمياً (224). وقال الأخفش في قوله تعالى: {وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا} [النساء/69] هذا على مثل قولك: كَرُمَ زَيْدٌ رَجُلًا (225).

وجاء من هذا الباب في القرآن الكريم عشرة أفعال من الصحيح السالم (226)، وذكروا من المضَعَّف (ظَلَّ) (227) في قوله تعالى: {وَإِنظُرْ إِلَى إِلْهِكَ الَّذِي ظَلَّتْ عَلَيْهِ عَاكِفًا} [طه/97]. وقال سيبويه: ((اعلم أن ما كان من التضعيف من هذه الأشياء فإنه لا يكاد يكون فيه فعلت وفعل؛ لأنهم قد يستقلون فعل والتضعيف فلما اجتمعوا حادوا إلى غير ذلك)) (228). ومن الأجوف (طال)، نحو قوله تعالى: {أَقْطَالٌ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ} [طه/86]. والدليل على أن (طال) من هذا الباب مجيء الوصف منه على (طويل) ولولا هذا لكان من الباب الأول (229). وبناء فعل نادر في الثلاثي اليائي العين، لم يسمع منه إلا قولهم: هيؤ الرجل، فهو هيؤ، إذا حسنت هيئته (230).

6- الباب السادس فَعِلَ يَفْعِلُ:

بكسر العين في الماضي والمضارع، وموزونه حَسِبَ يَحْسِبُ، ويكون لازماً ومتعدياً. وهذا الباب قليل في العربية؛ لأنَّ الأصل أن يأتي مضارع فعل على يفعل (231)، ولذا عدَّ بعضهم ما جاء من هذا الباب من النوادر أو الشواذ. قال ابن سيده: ((وأما ما كان على فَعِلَ فيلزم مستقبله يفعل... وقد شذت منه أحرف من الصحيح والمعتل)) (232)، وقال الرضي: ((ما جاء بالكسر من هذا الباب فهو شاذ مخالف

(222) الزمخشري، الكشاف، 4: 167.

(223) ابن عطية، المحرر الوجيز، 4: 61. وانظر الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، 18: 361.

(224) الرازي، مفاتيح الغيب، 22: 96.

207: 1 (225) الأخفش، معاني القرآن،

(226) هي: (بصُر، وبغد، ونقل، وحسن، وخبث، ورخب، وضعف، وطهر، وكثر، وكثر) ينظر عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن

الكريم القسم الثاني، 2: 122-123.

(227) عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم، 5: 218.

(228) سيبويه، الكتاب، 4: 36.

(229) ينظر سيبويه، الكتاب، 4: 340 وابن القطاع أبو القاسم علي بن جعفر السعدي، تهذيب كتاب الأفعال لابن القوطية (بيروت:

عالم الكتب، 1983)، 2: 107 وعضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم، 5: 259.

(230) ينظر أبو حيان، البحر المحيط، 1: 507.

(231) بينت ذلك في الباب الرابع من أبواب الثلاثي.

(232) ابن سيده، المخصص، 3: 367 وانظر أبو حيان، المبدع، 106.

للقياس)) (233). وذهب بعضهم إلى أنه ليس من الأبواب لقلته. قال الفارابي: ((والمكسور العين في الماضي والمستقبل ليس من الأبواب؛ لقلته، ولأنه ليس منه شيء إلا وقد تجوز فيه لغة أخرى، فهو لا يتقرّد بمذهب تقرّد غيره، إلا مُعتلّه)) (234).

واشتهر من هذا الباب أربعة أفعال من السالم، مع جواز الفتح فيها، قال سيبويه: ((وقد بنوا على يفعل (235) في أحرف... وذلك: حسب يحسب، وييس بييس، ونعم ينعم. والفتح في هذه الأفعال جيد وهو أقيس)) (236). وعلق ابن قتيبة (276 هـ)، بعد أن ذكر هذه الأفعال، قائلاً: ((وهذه الحروف الأربعة السالمة شواذ، وما سواها من فعل؛ فإن المستقبل منه يفعل)) (237).

واشتهر من المثال الواوي نحو خمسة عشر فعلاً (238). هي: (وثق، وكد، ورث، ورع، ورك، ورم، وري، وفق، وعق، وعم، وقه، وكم، ولي، ومق، وهم) (239). وذكر الرضي ثلاثة وثلاثين فعلاً من هذا الباب (240)، قسمها إلى قسمين: قسم يجوز فيه الفتح مع الكسر، وقسم لم يجز فيه إلا الكسر، فذكر من القسم الأول أربعة عشر فعلاً، خمسة من غير المثال الواوي (241)، وتسعة منه (242). وذكر من القسم الثاني تسعة عشر فعلاً، ستة عشر منها من المثال الواوي (243)، وثلاثة من الأجوف (244). وأمّا ابن مالك (672 هـ) فقد ذكر في اللامية (245) تسعة أفعال يجوز فيها الكسر والفتح (246)، وزاد عليها الشارح

(233) الأسترابادي، شرح الرضي على الشافية، 2: 145. وانظر السبوي، المزهري، 1: 168.

(234) الفارابي، ديوان الأدب، 2: 138.

(235) يقصد من (فعل).

(236) سيبويه، الكتاب 4: 38 – 39. وانظر ابن سيده، المخصص، 3: 367 والجرجاني، المفاتيح في الصرف، 37 والأسترابادي،

شرح الرضي على الشافية، 2: 144 والسبوي، المزهري، 1: 230.

(237) ابن قتيبة، أدب الكاتب، 372.

وابن سيده، المخصص، 3: 367 وابن السكيت، ترتيب إصلاح المنطق 127: (238) ينظر ابن قتيبة، أدب الكاتب، 372 (239) لقد رجعت إلى الصحاح للجوهري للوقوف على معنى كل من هذه الأفعال وبابه، فتبين ما يلي: وثقت بفلان أثق، ثقة إذا انتمنته. وورثت الشيء من أبي، أرثه بالكسر فيهما. والورع بكسر الراء: الرجل التقى. وقد ورع يرع بالكسر فيهما. وقد ورك يرك وروكاً، أي اضطجع، وورم جلده يرم بالكسر فيهما، وهو شاذ. وورى الزند بالفتح يري وزيماً، إذا خرجت ناره. وفيه لغة أخرى: وري الزند يري بالكسر فيهما. ويقال: وفتت أمرك تفتق، بالكسر فيهما، أي صادفته موافقاً. وهو من التوفيق. والوعاق: صوت يُسمع من بطن الدابة إذا مشت تقول منه: وعق الفرس يعق. والوقفة: الطاعة وقد وقهت وأيقهت واستيقهت، أي أطعت. ووكمة الأمر: حرنة. ووكمت الأرض، إذا وطنت وأكل نباتها. والولي: القرب والدنو يقال منه: وليه يلبه بالكسر فيهما، وهو شاذ. والمقة: المحبة. وقد ومقه يمهق بالكسر فيهما، أي أحبه. ووهمت في الحساب أو هم وهماً، إذا غلطت فيه وسهوت. ووهمت في الشيء، بالفتح أ هم وهماً، إذا ذهب وهلك إليه وأنت تريد غيره. وعم صباحاً: كلمة تحية، كأنه محذوف من نعم يُنعم بالكسر. ينظر كل فعل في بابه، ما عدا وعم فقد ذكر في باب (نعم). الجوهري إسماعيل بن حماد (ت 393 هـ)، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، تحقيق أحمد عبد الغفور عطار (بيروت: دار العلم للملايين، 1987).

(240) الأسترابادي، شرح الرضي على الشافية، 1: 134-135.

(241) أضاف (بنس) على ما ذكره سيبويه.

(242) هي: ورث، ووثق، ومق، ووفق، وورم، وولي، ووري، ووبق ووهل.

(243) هي: وحر ورع وسع وطى وهم أن طاح تاه وله وعم وروى وجد وعق ورك وكم وقه.

(244) هي: طاح وتاه وأن.

(245) ينظر الصعدي، فتح المتعال، 189-195.

(246) هي: حسب وعز وجر نعم بينس بينس ولة ييس وهل.

ثلاثة(247)، وثمانية أفعال لا يجوز فيها إلا الكسر(248)، وزاد عليها الشارح خمسة(249).

ومن أمثلته في القرآن الكريم (ورث)(250) كما هو واضح في قوله تعالى: ﴿وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُودَ﴾ [النمل/16]، وقوله عز وجل: ﴿بِإِثْنَيْ وَبَرْتُمْ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا﴾ [مريم/6]. وفي الآية الكريمة ﴿يُنَسِّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ﴾ [المائدة/3] قال الأخفش (ينس) من فَعَلَ يَفْعَلُ(251). وقال الرازي: في ينس لغتان: ييأس ويبيس مثل حسيب وبحسب(252). وفي قوله تعالى: ﴿يَحْسِبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ﴾ [البقرة/273] قال الرازي: قرئ (يحسبهم) بفتح السين وكسرها، وهما اللتان بمعنى واحد، والفتح عند أهل اللغة أقيس؛ لأن الماضي إذا كان على فعل، نحو حسيب، كان المضارع على يفعل مثل شرب يشرب، وشذ حسيب يحسب فجاء على يفعل مع كلمات أخر، والكسر حسن لمجيء السمع به، وإن كان شاذاً عن القياس(253). وقال تعالى: ﴿أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ﴾ [الواقعة/71]. يقال وري الزند يري إذا خرجت ناره مثل ولي يلي(254)، وقال الرازي التوراة من وري الزند يري(255).

ومما قرئ به من هذا الباب وهو من غيره (وهن) في الآية الكريمة: ﴿وَكَايْنٍ مِنْ نَبِيِّ قَاتَلَ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا﴾ [آل عمران/146] قال ابن عطية: قرئ (وهنوا) بفتح الهاء وكسرها، فمن فتحه فهو من وهن يهن وهناً، مثل وعد يعد وعداً، ومن كسر فهو من وهن يهن، مثل ورم يرم(256). وقال النحاس: يقال وهن يهن ووهن يوهن ووهن يوهن(257).

نتائج البحث:

وأخيراً، وبعد هذا العرض لصيغ الفعل الثلاثي المجرد وأبوابه، يمكننا استخلاص النتائج التالية:

إن صيغة فعل هي أكثر كماً واستخداماً، ومن الصعوبة الإحاطة بمجالات دلالاتها تليها صيغة فعل، وهي أكثر تخصصاً في الدلالة وفعل أقل الصيغ الثلاث وروداً في الكلام، ويغلب عليها الدلالة على أفعال الطبايع.

تبيّن أن أفعال الباب الأول أكثر الأفعال وروداً في القرآن الكريم. ويطرد فيه الأجوف والناقص الذي تكون عينه أو لامه واو، ولا تأثير لأحرف الحلق فيه، ويجيء المضعف المتعدّي منه إلا ما ندر. وأمّا

(247) هي: وُلِغَ وَبِقَ وَجَمَتَ.

(248) هي: وَرَثَ وَلِيَ وَرَمَ وَرَعَ وَمَقَّ وَفَقَّ وَثَقَّ وَرِيَ.

(249) هي: وَجَدَ وَعَقَّ وَرَكَ وَكَمَّ وَقَهَّ.

(250) قال عضيمة: جاء من هذا الباب في القرآن الكريم فعل واحد هو (ورث)، و(حسب) بمعنى ظن بحسب قراءة أربعة من الفراء السبعة. ينظر عضيمة، دراسات لأسلوب القرآن الكريم - القسم الثاني، 1: 21.

(251) الأخفش، معاني القرآن، 1: 218.

(252) الرازي، مفاتيح الغيب، 18: 149. وانظر أبو حيان، البحر المحيط، 3: 427.

(253) الرازي، مفاتيح الغيب، 7: 71.

(254) الأصفهاني، مفردات ألفاظ القرآن، 4: 49.

(255) ابن عطية، المحرر الوجيز، 1: 398. وانظر الرازي، مفاتيح الغيب، 29: 213.

(256) النعلبي، الكشف والبيان، 3: 171.

(257) النحاس، معاني القرآن، 3: 102.

ما كان بناؤه للمغالبية من الأفعال فالراجح مجيئها من هذا الباب إذا لم يرد السماع بغيره. ولم أجد عند النحاة والمفسرين أمثلة حيّة مستخدمة في كلام مسموع تبيّن بناء المغالبية. وأعتقد أن باب المغالبية يحتاج إلى دراسة خاصة، وإلى بحث وتنقيب. فقد يوجد شواهد لم أعثر عليها، سواء في الكتب التي رجعت إليها أو في غيرها، ولا يتسع المجال للقيام بذلك في هذا البحث.

وأما أفعال الباب الثاني فتلي أفعال الباب الأول في كثرة ورودها في القرآن الكريم. وهو مقيس مطّرد في يائي العين واللام ما لم تكن اللام حلقية، وفي المضغف اللازم إلا ما ندر، وفي واويّ الفاء سواء أكان لازماً أم متعدّياً خلافاً للفرّاء، إلا أن تكون عينه أو لامه من أحرف الحلق، فيجوز فيه فتح عين المضارع. والصحيح غير المضغف من (فعل) يحتمل ثلاثة أوجه: كسر عين مضارعه أو ضمّها أو فتحها. فأما الفتح فلا يكون إلا في حلقى العين أو اللام إلا ما شدّد، ولا يأتي منه ما كان مثلاً واويّاً، ولا أجوف يائي العين، ولا ناقصاً يائي اللام. وليس كلّ حلقّي من هذا الباب.

وما سوى ذلك من الصحيح فضم عين مضارعه وكسرها قياس، ولا نستطيع القطع بأحدهما من غير الرجوع إلى المعجم. وأما ما ذهب إليه بعضهم من ترجيح الضم في اللازم والكسر في المتعدّي، فلا يوافق الاستقراء، وبالأخص في القرآن الكريم. فقد جاء فيه من الباب الأول سبعة وثمانون فعلاً، منها خمسة وخمسون من المتعدّي، واثان وثلاثون من اللازم، ومن الباب الثاني واحد وثمانون، منها خمسة وخمسون من المتعدّي، وستة وعشرون من اللازم.

وأما (فعل) فالمطّرد في مجيء مضارعه على (يفعل) إلا بضعة أفعال، أو ما جاء منها في الباب السادس، وهي أفعال محصورة. وكلّ ما كان مضموم العين من (فعل) يأتي مضارعه مضموم العين، ولا تؤثر أحرف الحلق فيه، وأفعاله لازمة تدلّ على غريزة أو طبيعة أو ما أشبه ذلك.

المصادر والمراجع

- الأخفش، أبو الحسن المجاشعي سعيد بن مسعدة الأوسط. معاني القرآن. تحقيق فائز فارس. 4 أجزاء. الكويت: دار البشير والأمل، 1981.
- الأستراباذي، محمد بن الحسن الرضي الأستراباذي. نجم الدين. شرح الرضي على الشافية. تحقيق محمد نور الحسن ومحمد الزفزاف ومحمد عبد الحميد. 3 أجزاء. بيروت: دار الكتب العلمية، 1975.
- الأشْمُونِي، علي بن محمد بن عيسى أبو الحسن نور الدين. شرح الأشموني على ألفية ابن مالك. 4 أجزاء. بيروت: دار الكتب العلمية، 1998.
- البيضاوي، محمد صالح. نزاهة الطرف شرح بناء الأفعال في علم الصرف. الإمارات العربية المتحدة. العين: مكتبة منهاج السنة، 2001.
- الثعلبي، أحمد بن محمد بن إبراهيم الثعلبي أبو إسحاق. الكشف والبيان عن تفسير القرآن. تحقيق محمد بن عاشور. مراجعة وتدقيق نظير الساعدي. 10 أجزاء. بيروت: دار إحياء التراث العربي، 2002.
- الجرجاني، أبو بكر عبد القاهر بن عبد الرحمن بن محمد. المفتاح في الصرف. تحقيق الدكتور علي توفيق الحمد. بيروت: مؤسسة الرسالة، 1987.
- ابن جني، أبو الفتح عثمان بن جني الموصلية. الخصائص. تحقيق محمد علي النجار. 3 أجزاء. بيروت: دار الهدى، د.ت.
- ابن جني، أبو الفتح عثمان بن جني الموصلية. التصريف المُلوكي. تحقيق محمد ابن سعيد النعسان. دمشق: دار المعارف، 1970.
- الجوهري، إسماعيل بن حماد. الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية. تحقيق أحمد عبد الغفور عطار. بيروت: دار العلم للملايين، 1987.
- الحملوي، أحمد بن محمد. شذذ العرف في فنّ الصرف. ضبط وتعليق. علاء الدين عطية. بيروت: مكتبة دار البيروني، 2002.
- أبو حيان، محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان أثير الدين الأندلسي. البحر المحيط في التفسير. تحقيق عادل عبد الموجود وعلي معوض. 8 أجزاء. بيروت: دار الكتب العلمية، 2001.
- أبو حيان، محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان أثير الدين الأندلسي. ارتشاف الضرب من لسان العرب. تحقيق د. رجب عثمان محمد. مراجعة الدكتور رمضان عبد التواب. 5 أجزاء القاهرة: مكتبة الخانجي، 1998.
- أبو حيان، محمد بن يوسف بن علي بن يوسف بن حيان أثير الدين الأندلسي. المبدع في التصريف. تحقيق د. عبد الحميد السيد طلب. الكويت: مكتبة دار العروبة، 1982.
- الداني، عثمان بن سعيد بن عثمان بن عمر أبو عمرو. التيسير في القراءات السبع. بيروت: دار الكتاب العربي، 1984.
- ابن دريد، أبو بكر محمد بن الحسن بن دريد الأزدي. جمهرة اللغة. تحقيق رمزي منير بعلبكي. 3 أجزاء. بيروت: دار العلم للملايين، 1987.
- الرازي، فخر الدين محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين. مفاتيح الغيب. 32 جزءاً. بيروت: دار الكتب العلمية، 2000.
- الراغب الأصفهاني، الحسين بن محمد بن المفضل أبو القاسم. مفردات ألفاظ القرآن. جزءان. دمشق: دار القلم، د.ت.
- الزركلي، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس. الأعلام. 8 أجزاء. بيروت: دار العلم للملايين، 2002.

- الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمر بن أحمد جار الله. *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل*. 4 أجزاء. بيروت: دار الكتاب العربي، 1407 هـ.
- الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمر بن أحمد جار الله. *المفصل في صنعة الإعراب*. تحقيق د. علي بو ملحم. بيروت: مكتبة الهلال، 1993.
- السامرائي، فاضل. *معاني الأبنية في العربية*. عمان: دار عمار، 2005.
- ابن السكيت، أبو يوسف يعقوب بن إسحاق الأهوازي. *ترتيب إصلاح المنطق*. رتبته وقدم له وعلق عليه الشيخ محمد حسن بكائي. مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، 1412 هـ.
- السمرقندي، أبو الليث نصر بن محمد بن إبراهيم. *بحر العلوم*. تحقيق د. محمود مطرجي. 3 أجزاء. بيروت: دار الفكر، د.ت.
- سيبويه، عمرو بن عثمان بن قنبر أبو بشر. *الكتاب*. تحقيق عبد السلام هارون. 4 أجزاء. بيروت: دار الجيل، د.ت.
- ابن سيده، أبو الحسن علي بن إسماعيل. *المخصص*. تحقيق خليل إبراهيم جفال. بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1996.
- السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر. *المزهر في علوم اللغة وأنواعها*. تحقيق فؤاد علي منصور. جزءان. بيروت: دار الكتب العلمية، 1998.
- السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر. *همع الهوامع شرح جمع الجوامع في علم العربية*. غني بتصحيحه محمد بدر الدين النعساني. جزءان. مصر: مطبعة السعادة، 1327 هـ.
- الصعدي، حمد بن محمد الرانقي. *فتح المتعال على القصيدة المسماة بلامية الأفعال*. دراسة وتحقيق د. إبراهيم بن سليمان البعيمي. المدينة المنورة: مجلة الجامعة الإسلامية، 1418 هـ.
- الطبري، محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الأملي أبو جعفر. *جامع البيان في تأويل القرآن*. تحقيق أحمد محمد شاكر. 24 جزءاً. بيروت: مؤسسة الرسالة، 2000.
- ابن مالك، محمد. *إيجاز التعريف في علم التصريف*. دراسة وتحقيق محمد المهدي عبد الحي عمار سالم. المدينة المنورة: الجامعة الإسلامية، 2002.
- عبد العظيم الكوفي، نجاة. *أبنية الأفعال دراسة لغوية قرآنية*. القاهرة: دار الثقافة، 1989.
- عضيمة، محمد عبد الخالق. *دراسات لأسلوب القرآن الكريم*. 11 جزءاً. القاهرة: طبعة دار الحديث، 1972.
- عضيمة، محمد عبد الخالق. *المعني في تصريف الأفعال*. القاهرة: دار الحديث، 1999.
- ابن عطية، محمد عبد الحق بن غالب الأندلسي. *المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز*. تحقيق عبد السلام عبد الشافي محمد. 6 أجزاء. لبنان: دار الكتب العلمية، 1993.
- ابن عقيل، بهاء الدين عبد الله بن عبد الرحمن العقيلي. *شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك*. تحقيق محمد محيي الدين عبد الحميد. 4 أجزاء. القاهرة: دار التراث. ودار مصر للطباعة، 1980.
- المبرد محمد بن يزيد أبو العباس. *الكامل في اللغة والأدب*. تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم. 4 أجزاء. القاهرة: دار الفكر العربي، 1997.
- العكبري، أبو البقاء عبد الله بن الحسين بن عبد الله. *إملاء ما من به الرحمن من وجوه الإعراب والقراءات في جميع القرآن*. جزءان. بيروت: دار الكتب العلمية، 1979.
- النحاس، أحمد بن محمد أبو جعفر. *معاني القرآن*. تحقيق محمد علي الصابوني. 6 أجزاء. مكة المكرمة: جامعة أم القرى، 1988.
- الفارابي، أبو إبراهيم إسحاق بن إبراهيم بن الحسين. *معجم ديوان الأدب*. تحقيق د. أحمد مختار عمر. مراجعة د. إبراهيم أنيس. 4 أجزاء. القاهرة: مؤسسة دار الشعب للطباعة والنشر، 2003.
- ابن قتيبة، أبو محمد عبد الله بن مسلم الدينوري. *أدب الكاتب*. تحقيق محمد محيي الدين عبد الحميد. مصر: المكتبة التجارية، 1963.

ابن القطاع، أبو القاسم علي بن جعفر السعدي. تهذيب كتاب الأفعال. 3 أجزاء. بيروت: عالم الكتب، 1983.

المرادي، أبو محمد بدر الدين حسن بن قاسم بن عبد الله بن عليّ. الجنى الداني في حروف المعاني. تحقيق د. فخر الدين قباوة ومحمد نديم فاضل. بيروت: دار الأفاق الجديدة، 1983.

المرادي، أبو محمد بدر الدين حسن بن قاسم بن عبد الله بن عليّ. توضيح المقاصد والمسالك بشرح ألفية ابن مالك. شرح وتحقيق عبد الرحمن علي سليمان. 3 أجزاء. بيروت: دار الفكر العربي، 2008.

المبرد، محمد بن يزيد بن عبد الأكبر الثمالي الأزدي، أبو العباس. المقتضب. تحقيق محمد عبد الخالق عضيمة. 4 أجزاء. بيروت: عالم الكتب، د.ت.

ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي، أبو الفضل جمال الدين. لسان العرب. 15 جزءاً. بيروت: دار صادر، د.ت.

KAYNAKÇA

- Abdulazim el-Kûfi, Necat. *Ebniyetü'l-Efâ'l, Dirasü Lüğavî Kur'anî*. Kahire: Dârus-Sekâfe, 1989.
- ed-Dânî, Osman b. Saîd b. Osman b. Ömer. *et-Teysîru fî Kirâati'l-Seba'*. Beyrut: Dâru Kitâbi'l-Arabî, 1984.
- el-Ahfeş, Ebu'l-Hasan el-Mücâşî' Saîd b. Mes'adeti'l-Evsat. *Meâ'ni'l-Kur'an*. thk. Faiz Faris, Kuveyt : Dâru'l-Beşir, 1981, 4 cilt. Kuveyt: Dâru'l-Beşir ve'l-Emel, 1981.
- el-Akberî, Ebû'l-Beka Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah. *İmlâu Mâ Min Bihi'r-Rahman Min Vücûhi'l-İ'râb ve'l-Kirâât fî Cemî'l-Kuran*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1979.
- el-Beydânî, Muhammed Salih. *Nüzhetu't-Taraf Şerhu Binâe'l-Efâ'l fî İlmi'l-Sarf*, Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetü Menhecü's-Seneti, 2001.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd. *Tâcü'l-Luğa ve Sihahü'l-Arabiyye*, thk. Ahmet Abdulğafûr, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- el-Cürcânî, Ebû Bekir b. Abdulkahir b. Abdurrahman b. Muhammed, *el-Miftâh fi's-Sarf*, thk. Ali Tevfik Hamid, Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1987.
- el-Fâribî, Ebû İbrahim İshak b. İbrahim b. Hüseyin. *Mu'cemu Dîvânî'l-Edeb*, dzl. Ahmed Muhtar Ömer, İbrahim Enîs, Kahire: Müessesetü Dâru'ş-Şa'bi, 2003.
- el-Hamalâvî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Şazzu'l-Örf fî Fenni's-Sarf*, Beyrut: Mektebetü Dâru'l-Bîrûnî, 2002.
- el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ebû Kâsım er-Râğîb. *Müfredatu Elfâzi'l-Kuran*, 2 cilt, Dimeşk, Dâru'l-Kalem, bt.
- el-İstirâbâzi, Muhammed b. Hasan el-Rıdâç. *Şerhu'r-Rıdâ ale'l-Şâfiye*, thk. Muhammed Nur Hasan, Muhammed el-Zafzâf ve Muhammed Abdulhamid, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975.
- el-Mubarrid, Muhammed b. Yezid Ebû Abbas. *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 4 cilt, Kahire: Dâru'l-Fiki'l-Arabî, 1997.
- el-Mubarrid, Muhammed b. Yezid Ebû Abbas. *el-Muktedeb*, thk. Muhammed Abdulhâlık Udeyme, 4 cilt, Beyrut: Âlimu'l-Kütub, bt.
- el-Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddin Hasan b. Kâsım b. Abdullah b. Ali. *el-Cüne'd-Dânî fî Hurûbi'l-Meâ'nî*, thk. Fahrud-din Kubâve – Muhammed Nedîm Fâdıl,

- Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîd, 1983.
- el-Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddin Hasan b. Kâsım b. Abdullah b. Ali. *Tevdîhu'l-Mekâsıd ve'l-Mesâlik bi'sherhi Elfiyeti İbn Mâlik*, thk. Abdurrahman Ali Süleyman, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2008.
- el-Üşmûnî, Ali b. Muhammed b. İsa Ebû'l-Hasan Nûreddin. *Şerhu'l-Üşmûnî alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- en-Nuhâs, Ahmed b. Muhammed Ebû Ca'fer. *Meâ'ni'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ali es-Sâbunî, 6 cilt, Mekke: Câmiatu Ümmü'l-Kurâ, 1988.
- er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-Ğayb*, 32 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- es-Sa'lebi Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Ebû İshak. *el-Keşf ve'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*, thk. Muhammed b. Âşûr, 10 cilt, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- es-Sâmîrrâî, Fâdıl, *Meâni'l-Ebniyeti fi'l-Arabiyye*, Ummân, Dâru Ummâr, 2005.
- es-Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim. *Bahru'l-Ulûm*, thk. Muhammed Matracî, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Fikr, bt.
- es-Suaydî, Hamid b. Muhammed er-Râikî. *Fethu'l-Müteâl Ale'l-Kaside*, thk. İbrahim b. Süleyman, Medine: Mecelletü Câmiâti'l-İslamî, 1418/1997.
- es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Fikr. *el-Müzmir fi Ulûmi'l-Luğati ve Envâihâ*, thk. Fuad Ali Mansur, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Fikr. *Hem'u'l-Hevâmi' fi Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, 2 cilt, Mısır: Matbaatu's-Saadet, 1327/1909.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Câmiu'l-Beyân fi Tevîli'l-Kuran*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, 24 cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- ez-Zemahşeri Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ömer b. Ahmed Cârullah. *el-Keşşaf An Hakkaiki't-Tenzil ve Uyunü'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1986.
- ez-Zemhşeri, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ömer b. Ahmed Cârullah. *el-Mufassal*, thk. Ali Mülhem, Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993.
- ez-Zerkelî, Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris. *el-A'lâm*, 8 cilt, Beyrut: Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- İbn Atiye, Muhammed Abdulhak b. Ğalib el-Endelüsî. *el-Muharriru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdulselam Abdulşafi Muhammed, 6 cilt, Lübnan: Dâru'l-

- Kütübi'l-İlmiye, 1993.
- İbn Cüney Ebû Feth Osman el-Mûsulî, *et-Tasrîfu'l-Mulûkî*, thk. Muhammed İbn Saî'd en-Nî'san, Dimeşk: Dâru'l-Maarif, 1970.
- İbn Cüney, Ebû Feth Osman el-Mûsulî. *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Hudâ, bt.
- İbn Derîd, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Derîdî'l-Ezdî. *Cemheretü'l-Luğat*. thk. Remzî Münîr, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Hayyân, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf el-Endelüsî. *İrtişâfu'd-Darb min Lisâni'l-Arab*. thk. Recep Osman Muhammed, Ramazan Abduettevvab, 5 cilt, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998.
- İbn Hayyân, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf el-Endelüsî. *Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*. thk. Âdil Abdulmevcud- li Ma'rid, 8 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Hayyân, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf el-Endelüsî. *el-Mübdî` fi't-Tasrîf*. thk. Abdulhamid es-Seyyid, Kuveyt: Mektebetü Dâru'l-Urûbe, 1982.
- İbn Katâ', Ebu'l-Kâsım Ali b. Ca'fer. *Tehzîbu'l-Kitâbi'l-Efâ'l*. 3 cilt, Beyrut: Âlimu'l-Kütub, 1983.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Edebu'l-Kitâb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Mısır: Mektebetü't-Ticarî, 1963.
- İbn Mâlik, Muhammed, *Îcâzu't-Ta'rif, fi İlmu't-Tasrîf*. thk. Muhammed Mehdi Abdulhay Umar Salim, Medine: el-Câmiatü'l-İslamî, 2002.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebû'l-Fadl Cemâluddîn. *Lisânu'l-Arab*. 15 cilt, Beyrut: Dâru Sâdır, bt.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Muhasşis*. thk. Halil İbrahim Ceffal, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1996.
- İbn Ukayl, Behâuddin Abdullah b. Abdurrahman el-Ukaylî. *Şerhu İbn Ukayl ala Elfiyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddin, 4 cilt, Kahire: Dârut-Turâs ve Dâru Mısır, 1980.
- İbnu'l-Sekît, Ebû Yusuf Ya'kub b. İshak el-Ehvâzî. *Tertîbu Islâhi'l-Mantık*, dzl. Muhammed Hasan Bekâî, Mehşed: Mecmeu'l-Buhûsu'l-İslamî, 1412/1991
- Sibeveyh, Amr b Osman b. Kanber b. Ebû Beşr. *el-Kitâb*. thk. Abdulselam Hârûn, c. 4, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, bt.
- Udeyme, Muhammed Abdulhalık. *Dırâsât li'Üslûbi'l-Kur'ani'l-Kerim*. 11 cilt, Kahire: Taba'tü Dâru'l-Hadis, 1972.
- Udeyme, Muhammed Abdulhalık. *el-Muğni fi Tasrifi'l-Efâ'l*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1999.

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2018, (14): 79-102

Gayr-i Munsarif İsimlerde Kıyasın Rolü

The Role of Qiyas (Analogy) in Gayr Munsarif (Diptosis) Nouns

Abdülkadir Kışmir

Öğr. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,

Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Lect. Dr., Recep Tayyip Erdogan University Divinity Faculty,

Department of Arabic Language and Rhetoric

Rize/Turkey

abdulkadir.kismir@erdogan.edu.tr

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0001-5297-0138

Atıf: Kışmir, Abdulkadir. "Gayr-i Munsarif İsimlerde Kıyasın Rolü". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2018): 79-102.

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.469998>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Ekim / October 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 04 Aralık / December 2018

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Sayı / Issue: 14 **Sayfa / Pages:** 79-102

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/rteuifd>

Gayr-i Munsarif İsimlerde Kıyasın Rolü*

Öz: Kıyas, Arap gramerinin oluşturulmasında önemli bir yöntem olarak kullanılmıştır. Zira gramer âlimleri Arap dilinin kurallarını tespitinde kıyası etkin bir şekilde kullanmışlardır. Onlar özellikle dilsel veriler arasındaki benzerliklerden yola çıkarak dile dair genel kural ve kaideler tespit etmişlerdir. Kıyas, her ne kadar bütün gramer konularının izahında birincil yöntem olarak kullanılmasa da nahiv âlimleri isimlerin gayr-i munsarif olma şartlarını tamamıyla kıyas yöntemiyle açıklamışlardır. Bu konuda Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Her iki ekol de bazı isimlerin bir yönüyle fiile benzerliğini dikkate alarak onları diğer isimlerden farklı değerlendirmişlerdir. Bu çalışma, kıyasın nahiv (gramer) kurallarının açıklanmasında vazgeçilmez bir kaynak ve yöntem olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Basra, Kûfe, Dil ekolleri, Kıyas, Gramer, Murab, Mebnî, Gayr-i Munsarif.

The Role of Qiyas (Analogy) in Gayr Munsarif (Diptosis) Nouns

Abstract: The analogy was used as an important way to form Arabic grammar because the grammar scholars used it effectively in discovering rules of language. They identified general rules and procedures for language, depending on the similarities among linguistic data. Although the analogy was not used as a primary method to explain all grammatical issues, the scholars of nahiv (grammar) explained completely the conditions in which the nouns used as gayr munşarif (diptosis) using this way. There is no disagreement between the Basra and Kûfe language schools in this respect. Both have differentiated some names from others considering the similarity of some names to a verb in some ways. This study is important in terms of showing that analogy, as a source and method, is an indispensable method and source of explaining grammatical methods.

Keywords: Arabic Language, Basra, Kûfe, Language schools, Analogy, Grammar, Declinable, Indclinable, Gayri Munşarif.

دور القياس في الأسماء غير المنصرفة

ملخص: كان القياس من أهم المناهج والوسائل في كشف قواعد اللغة العربية، حيث استخدمه النحاة بشكل فعال. وقد حدّد علماء النحو قواعد اللغة العامة خاصة عن طريق المقارنة بين المعطيات اللغوية المتشابهة. على الرغم من أن القياس لم يستخدم في توضيح القواعد النحوية مصدرًا رئيسيًا إلا أن النحاة اتخذوه منهجًا أساسيًا في كشف شروط الأسماء لا اعتبارها غير المنصرف، ولا يوجد اختلاف بين مدرستي البصرة والكوفة في ذلك. وذهب بعض العلماء من كلتا المدرستين إلى أنّ بعض الأسماء تختلف عن البعض على أنها تشبه الفعل من وجوه. تأتي أهمية هذه الدراسة في إظهار أن القياس مصدر أساسي لا يمكن إهماله أو إغفاله في توضيح القواعد النحوية. **الكلمات المفتاحية:** اللغة العربية، البصرة، الكوفة، المدارس النحوية، القياس، القواعد، المعرب، المبني، غير المنصرف.

* Bu makale "Arapçada Kıyas ve Basra ile Kûfe Dil Ekollerindeki Rolü" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Sözlükte bir şeyi başka bir şeyle “ölçmek, takdîr etmek”¹ ve “eşitlemek”² anlamında kullanılan kıyas, terim olarak “*Aralarında ortak bir illet sebebiyle nakledilmeyenin hükmünü nakledilene hamletmek*” anlamında kullanılmaktadır.³ Nahiv âlimleri gramer kurallarının tespiti ve genelleştirilmesi konusunda kıyası bir yöntem olarak kullanmış, hatta bir kısmı onu, Arap gramer usulünün birincil kaynağı semâya tercih etmişlerdir.⁴ Kıyas her ne kadar ilk dönem nahiv eserlerinde görülse de Arap gramer tarihinde Enbârî (ö. 577/1181) ile önemi artmıştır. Çünkü kendisi fıkıh usulündeki kıyas anlayışını Arapçaya uyarlamıştır. Kendisinden sonraki dil âlimleri onun bu metoduyla nahiv meselelerine yaklaşmışlardır.⁵

Nahiv eserlerini inceleyen bir araştırmacı hemen hemen her gramer meselesinin izahında kıyas yöntemiyle karşılaşacaktır. Zira dil âlimleri nahve dair verilen bir kuralı incelediklerinde hükme sebep olan bir illetin varlığına ulaşmaktadır. Hükmün konulmasına sebep olan illetin farklı yapılarıdaki ifadelerde bulunup bulunmadığını araştıran nahiv âlimleri ifadeler arasında benzer bir ilişkinin varlığından bahsetmiş ve aralarında kıyas yöntemini uygulamışlardır. Bu yöntem bazen gramer konusunun bir kısmında, bazen de ele alacağımız gayr-i munsarif konusu gibi meselenin tamamında uygulanmaktadır. Bundan dolayı bu konu kıyasın gramer hükümlerini oluşturmada büyük bir etkiye sahip olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁶

¹ Ebû Nasr İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-luğa*, thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1407/1987), 3: 968; Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-Mısri, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994), 6: 185; Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Feyrûzâbâdî, *el-Ķâmûsu'l-muĶîṭ* (el-Kahire: Dâru'l-Ķadî'l-cedîd), 1324.

² Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. 'Alî el-Hüseynî el-Cürcânî el-Hanefî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 181.

³ Kemâlüddîn Ebü'l- Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd el-Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb* (*Lume 'u'l-edille* ile birlikte), thk. Sa'îd el-Efgânî (Suriye: Matba'atu'l-Câmi'âti's-Suriyye, 1377/1957), 45.

⁴ Nûrî Hasen Hâmid el-Misellâti, *Esbâbu ihtilâfi'n-nuĶât min ħilâli kitâb'il-İnşâf li'bni'l-Enbârî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1431/2010), 203.

⁵ Enbârî'nin Arap nahvindeki kıyası temellendirirken fıkıh usulünden etkilendiğinin en önemli kanıtı *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb* ve *Lume 'u'l-edille* isimli kitaplarıdır.

⁶ Türkiye'de gayr-i munsarif konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bizim çalışmamız gayr-i munsarif isimlerde kıyasın rolünü incelemiştir. Dolayısıyla bu makale diğer çalışmalardan farklılık arz etmektedir. Gayr-i munsarif isimler hakkında daha detaylı bilgi için şu kaynaklara müracaat edilebilir: Aladdin Gültekin, *Arap Dilinde Gayr-i Munsarifler* (Yüksek Lisan Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996); Ökkeş General, *Arap Dilinde Gayr-i Munsarif* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013); Zeynep Soytürk,

Kavramsal Çerçeve

Gayr-i Munsarif

Arapçada isimler mu‘reb ve mebnî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁷ Dil âlimlerine göre isimlerde asıl olan mur‘ebliktir.⁸ Bununla beraber bazı isimlerin harfe veya fiile benzerliğinden dolayı mebnî olduğu ifade edilmiştir.⁹ Nahiv âlimleri, mu‘reb ve mebnî terimlerini mütemekkin ve gayr-i mütemekkin olarak da isimlendirmişlerdir. Onlar, mebnî isimleri, harfe benzerlikleri ve diğer isimler gibi i‘râbları sonda görülmemesi nedeniyle *gayr-i mütemekkin*,¹⁰ mu‘reb isimleri ise harfe hiçbir açıdan benzemedikleri için *mütemekkin* olarak isimlendirmişlerdir. Nahiv uleması ayrıca mütemekkin ismi iki kısma ayırmışlardır. Bu ayırma göre isim, fiile benzemiyorsa *mütemekkin emken* yani *munsarif* olarak adlandırılmaktadır.¹¹ Bir ismin muzâf veya başında ل olduğu kesre kabul etmesi ve tenvin alması onu munsarif kılmaktadır.¹² Bir kelimenin munsarif olmasını engelleyen illet ise onun fiile olan

Sıbeveyhi'nin el-Kitâb Adlı Eserine Göre Munsarif ve Gayr-i Munsarif Konuları, (Yüksek Lisan Tezi, Gazi Üniversitesi, 2015); Aladdin Gültekin, "Arap Gramerinde Gayr-i Munsarif Kelimelerin Cümle İçinde Farklı Kullanımları", *Öndokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı, 43 (2017): 193-216; Doğan Fırıncı, "Sarfta Adl Olgusu", *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı, 7 (2016): 119-133.

⁷ Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî 'ileli'n-naḥv*, thk. Muhammed es-Seyyid 'Osmân (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1390/1971), 84-85; Behâüddîn 'Abdullâh b. 'Akîl el-Hemedânî el-Misrî, *Şerḥu İbn 'Aqîl 'alâ Elfiyeti'bn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1433/2012), 1: 32

⁸ Ahmed Mustafâ el-Merâğî, Muhammed Sâlim 'Ali, *Kitâbu Tehzîbi't-tevdîh fi'n-naḥv ve's-şarf* (Mısır: Matba'atu's-Se'âde, 1430/1921), 16.

⁹ Ebû Muhammed Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. 'Abdillâh b. 'Alî el-Murâdî, *Tevdîhu'l-meḳâşid ve'l-mesâlik*, thk. 'Abdurrahmân 'Alî Süleymân (el-Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1422/2001), 4: 1189.

¹⁰ 'Abdullâh b. Sâlih el-Fevzân, *Delîlu's-sâlik ilâ Elfiyeti'bn Mâlik* (er-Riyad: Dâru'l-Müslim, 1416/1995), 2: 326.

¹¹ Behâüddîn 'Abdullâh b. 'Akîl el-Hemedânî el-Misrî, *Şerḥu İbn 'Aqîl 'alâ Elfiyeti'bn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1433/2012), 2: 293; Şemsuddîn Muhamed b. 'Abdulmun'im el-Cevcerî, *Şerḥu Şuzûri'z-zehab*, thk. Nevvâf b. Cezâ el-Hârisî (Medine: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1424/2004), 825; Hâlid b. 'Abdillâh el-Ezherî, *Şerḥu't-Tasrîḥ 'alâ't-Tevdîh*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2: 316; Ebû Zeyd 'Abdurrahmân b. 'Ali b. Sâlih el-Mekküdî, *Şerḥu'l-Mekküdî 'alâ elfiyeti'bn Mâlik*, thk. Fâtma Râşid er-Râcîhî (Kuveyt: Câmî'atu Kuveyt, 1413/1993), 2: 662; 'Abdul'azîz 'Alî Sefer, *el-Memnû'u mine's-şarf fi'l-luğati'l-'Arabiyye* (Kuveyt: Câmî'atu Kuveyt, 1421/2000), 11; Munsarif isim "bir kelimenin fer' ve ağırlık illetlerinden sâlim oluşu" şeklinde de tanımlanmıştır. Bk. Cemâlüddîn Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdillâh b. Mâlik et-Tâi el-Endelusî, İbn Mâlik, *Şerḥu'l-Kâfiyeti's-şâfiyye*, thk. 'Abdu'l-Mun'im Ahmed Harîrî (Mekke: Dâru'l-Me'mûn, 1406/1986), 3: 1433.

¹² İbn 'Akîl, *Şerḥu İbn 'Aqîl*, 2: 293.

benzerliğidir.¹³ Bu konuda iki büyük dil ekolü arasında herhangi bir görüş ayrılığı yoktur.¹⁴ Mu‘reb olan bir isim eğer bir yönüyle fiile benzerse buna *gayr-i munsarif* derler.¹⁵ Ayrıca bu isim *mütemekkin gayr-i emken* olarak da adlandırılmaktadır.¹⁶

Gayr-i munsarif isimleri ele almadan önce tenvin¹⁷ konusuna da değinmemiz gerekmektedir. Çünkü o, ismin fiile hamledilmesinde büyük bir rol oynamaktadır. Zeccâcî (ö. 337/947) eserinde bu konu üzerinde durmuş ve tenvinin üç farklı işlev için vaz‘ edildiğini zikretmiştir. Öncelikle tenvin, mütemekkin isimle gayr-i mütemekkin ismi ayırt etmek için kullanılır. Zira Sîbeveyh (ö. 180/796), tenvini, mütemekkin emken ismin alâmeti görmektedir.¹⁸ Onun bu görüşü kelimeler arasında ağırlık ve hafiflik açısından değerlendirilmiş ve tenvin bulunmayan kelimelerin ağır olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla Sîbeveyh’in mutasarrif isimle gayr-i mutasarrif ismi birbirinden ayıran bir alamet olarak gördüğü tenvinin ismi hafif kıldığı kabul edilmiştir. Ferrâ (ö. 207/822) da tenvinin isimle fiili ayırmak için vaz‘ edildiğini söylemiştir. Tenvinin bir isimde oluşunun diğer bir sebebi ise hazfedilen bir şeyin yerine bedel (‘ivaz) olarak gelmesidir. Bunlar dışında tenvin, Sîbeveyh ve ‘Amreveyh gibi özel isimlerde nekrelik için kullanılmaktadır.¹⁹

Nahiv âlimlerinin birçoğuna göre isimler bazı yönlerden fiillere benzer. Bazı isimler fiil ile ma‘nen bir benzerlik arz eder. Bu, isimle fiil arasındaki en kuvvetli benzerlik yönü kabul edilmiştir. Birçok nahiv âlimi bu duruma isim fiilleri örnek göstermektedir. Çünkü aralarındaki manevi benzerlik sebebiyle isim fiillerin mebnî olduğu zikredilmiştir. Diğer taraftan bazı isimler fiillere lâfzen benzemektedir.

¹³ Ebû İshâk İbrahîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Mâ yensarif vemâ lâ yensarif*, thk. Hudâ Mahmûd Karâ‘e (el-Kahire: İhyâu‘t-Türâsî‘l-İslâmî, 1391/1971), 2; Yahyâ b. Hamza el-‘Alevî, *el-Minhâc fi şerhi Cumeli‘z-Zeccâcî*, thk. Hâvî ‘Abdullâh Nâcî (er-Riyad, Mektebetü‘r-Rüşd, 1430/2009), 2: 7; İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 2: 293; Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Hem‘u‘l-hevâmi‘ fi şerhi Cem‘i‘l-cevâmi‘*, thk. Ahmed Şemsuddîn (Beyrut: Dâru‘l-Kütübî‘l-‘İlmiyye, 1418/1998), 1: 87; Fevzân, *Delîlu‘s-sâlik*, 2: 326.

¹⁴ ‘Alevî, *el-Minhâc*, 2: 7.

¹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. es-Serrâc en-Nahvî el-Bağdâdî, *el-Uşûl fi‘n-naḥv*, thk. ‘Abdülhüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü‘r-Risâle, t.y.), 2: 79.

¹⁶ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 2: 293; Ebû ‘Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. ‘Alî b. Tûlûn ed-Dimaşkî, *Şerhu İbn Tûlûn ‘alâ Elfiyeti‘bn Mâlik*, thk. ‘Abdulhamîd Hâsım Muhammed el-Feyyâz (Beyrut: Dâru‘l-Kütübî‘l-‘İlmiyye, 1423/2002), 2: 174; Fevzân, *Delîlu‘s-sâlik*, 2: 326.

¹⁷ Tenvin konusunda müstakil bir makale kaleme alınmıştır. Bk. Rıfat Resul Sevinç, “Arapçada Türüne Göre Tenvin, Anlam Özellikleri ve Kullanımı”, *Ekev Akademisi Dergisi* 16/51 (2012): 307-324.

¹⁸ ‘Ömer b. ‘Osmân b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. İmîl Bedî‘ Ya‘kûb (Beyrut, Dâru‘l-Kütübî‘l-‘İlmiyye, 1430/2009), 4: 6.

¹⁹ Zeccâcî, *el-İzâh fi ‘ileli‘n-naḥv*, 101 vd.

Bununla beraber bu isimlerle fiiller arasında az da olsa anlam yönüyle bir benzerlik de bulunmaktadır. Mânâ bakımından kuvvetli olmayan bu lâfzî benzerlik kıyasa konu olduğunda, ismi mebnî kılmamakta fakat onun fiil gibi amel etmesini sağlamaktadır. Şibh-i fiiller bu duruma örnek verilmiştir. İsimle fiil arasında lâfzî ve manevî benzerlik dışında kıyasa konu olan bir durum daha vardır. Uzak bir benzerlik olarak ifade edilen bu durum, bazı isimlerin fiile fer' yönüyle benzemesidir. Basralıların kabul ettiği bu durum, fiilin ismin fer'i olmasından kaynaklanmaktadır. Zira Basralılara göre fiil isimden türemiştir ve isme ihtiyacı vardır. Çünkü mânâ bakımından onu tamamlayacak olan isimdir. Buna karşılık ismin tam bir cümle kurabilmesi için fiile ihtiyacı yoktur. İsmi fiile olan bu uzak benzerliği onu mebnî kılmamış ancak gayr-i munsarif yapmıştır. Yani ismin fiil gibi fer' oluşu tenvin ve kesre almasını engellemiştir.²⁰ Çünkü yukarıda ifade ettiğimiz gibi Arapçada tenvin hafiflik alametidir. Fiil ise bu mânâda isme göre ağırdır. İsmi fiile benzemesi hafiflik alameti olan tenvinin düşmesine sebep olmuştur.²¹ Dolayısıyla fiile olan benzerliği sebebiyle gayr-i munsarif bir ismin kesre ve tenvin almasını engellemiştir.²² Fiilin tenvin ve kesre kabul etmeme hükmü ona yaklaşan isme uygulanmış, fiil gibi isim de kesre ve tenvinden men edilmiştir.²³

Kûfe dil ekolü temsilcileri, Basralıların aksine ismin fiilden türediğini iddia etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında fiil isme göre asıl olmaktadır. Bu yüzden onlar

²⁰ Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Rağî li Kâfiyeti'bnî'l-Hâcib*, thk. Hasen b. Mahmûd, Yahyâ Beşîr Mısıri (Suudi Arabistan: Vizâretü li Ta'îmî'l-'Alî, 1417/1996), 1: 99; Fiilin isme göre fer' oluşu için bk. 'Ömer b. Sâbit es-Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, thk. 'Abdulvehhâb Mahmûd el-Kahle (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2002), 595 vd.; 'Îmâdüddîn Ebül-Fidâ İsmâ'îl b. el-Efdal el-Eyyûbî, *Kitâbu'l-Kunnâş fi fenneyi'n-naħv ve's-şarf*, thk. Riyâd b. Hasen el-Hevvâm (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1425/2004), 123.

²¹ Ebü'l-Bekâ Ya'îş b. 'Alî b. Ya'îş b. Muhammed en-Nahvî, *Şerhu'l-Mufaşşal*, thk. İbrahim Muhammed Abdullâh (el-Kahire: Dâru Sa'diddîn, 1436/2015), 1: 133.

²² Ebü'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz el-Mısıri el-Cevherî, *Şerhu'l-Muqaddimeti'n-naħviyye*, thk. Muhammed Ebü'l-Futûh Şerîf (b.y., 1398/1978), 2: 43; Bazı nahivcilere göre bir ismin fiile benzerliği onun sadece tenvin almasını engeller. İsmi kesreyi kabul etmemesi ise farklı illetlerden dolayıdır. Örneğin mütekellim yâsına muzâf olan gayr-i munsarif bir kelime kesre alsaydı, bu kesre mütekellim yâsının hazfedilip onun yerine gelen kesre gibi algılanmasına sebebiyet verebilirdi. Bunun dışında gayr-i munsarif bir kelimenin kesre üzere mebnî olduğu algısına da sebep olabilirdi. İşte bu nedenlerden dolayı bazı nahivciler gayr-i munsarif bir kelimenin kesre almamasını onun fiile benzerliğine bağlamışlardır. Bk. Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. 'Abdillâh el-Mâlikî, *Emâli's-Suheyli*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ (el-Kahire: Matba'atu's-Se'âde, 1390/1970), 29; Ebü Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelusî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi Şerhi Kitâbi't-teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Beyrut: Dâru's-Şâmiyye, 1420/2000), 1: 146.

²³ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naħv*, 2: 79.

isimle fiil arasında yukarıda ifade edilen lâfzî benzerliği farklı yorumlamışlardır. Onlara göre fiil isme göre mürekkep olması sebebiyle lâfzen fer' kabul edilmektedir.²⁴ Her ne kadar Basralılarla Kûfeliler bu konuda farklı düşünse de sonuçta ismin fer'î olan fiile benzerliğinden dolayı gayr-i munsarif olarak kullanıldığı hususunda ittifak etmişlerdir.

Yukarıda zikredilen ifadelerden nahiv âlimlerinin ismi asıl ve fer' açısından iki kısma ayırdıkları ortaya çıkmaktadır. Fer' olarak zikrettikleri isimler fer' olma yönüyle fiile benzemektedir. Dolayısıyla illet olarak ifade edebileceğimiz bu farklılıklar fiillerle kıyasa imkân vermektedir.²⁵ Bu illetlere sahip isimler fiile benzerler ve onun birtakım özelliklerini alırlar. Örneğin isimlerde ma'rifelik durumu,²⁶ nekre olmaya göre²⁷ müenneslik durumu ise müzekker olmaya göre fer' dir. Yine yabancı dillerden Arapçaya geçen kelimeler Arapça kelimelere göre fer' kabul edilmiştir.²⁸ Fiil vezinleri, isim vezinlerine göre, cemi isimler de müfret isimlere göre fer' sayılmıştır. Bunlarla beraber mürekkep ve udûl isimler de aynı şekilde fer' kabul edilmektedir. İşte isimlerde var olan bu fer' olma durumu ve bu yönden fiile benzerlikleri onların kıyasen gayr-i munsarif olmalarının nedeni kabul edilmiştir.²⁹ Bütün gayr-i munsarif isimlerde bu özellikler görülmektedir.³⁰

Gayr-i Munsarif İsimler

A. Tek İletle Gayr-i Munsarif Olan İsimler

²⁴ Kûfelilere göre fiilin hades ve zaman ifade etmesi isim karşısında mürekkep olduğunu gösterir. Bk. Şa'bân Zeyyîn el-Âbidîn Muhammed, *el-İlletu'n-naḥviyye fî ḍav'i'l-memmû'i mine'ş-şarf* (el-Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1432/2002), 25-26.

²⁵ Semânînî, *el-Fevâid ve'l-ḳavâ'id*, 594; Muhammed, *el-İlletu'n-naḥviyye*, 25.

²⁶ Burada ma'rifeden kasıt bir kelimenin 'alem olarak kullanılmasıdır. Bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1: 47; Ebû Sa'îd el-Hasan b. 'Abdillâh b. Merzubân es-Sirâfî, *Şerḥu Kitâbi Sibeveyh*, thk. Ahmed Hasan Mahdalî, 'Alî Seyyid 'Alî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1429/2008), 1: 166.

²⁷ Bu görüş Sibeveyh'e aittir. Bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 1: 47; Kûfeli dilcilere göre ise ma' rife olmak isimler için asıl kabul edilmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 2: 105.

²⁸ Ebû'l-Hasan Muhammed b. 'Abdillâh el-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Nessâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1429/2008), 614; Semânînî, *el-Fevâid ve'l-ḳavâ'id*, 594; 'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 8.

²⁹ Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Muhammed Râzî Muhammed Medkûr, Vâil Mahmûd Sa'd 'Abdulbârî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûnu'l-İslâmiyye, 1436/2015), 214; Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Kunnâs*, 124.

³⁰ Semânînî, *el-Fevâid ve'l-ḳavâ'id*, 594.

Nahiv âlimlerinin çoğu, ismin tek bir sebeple gayr-i munsarif olmasını yeterli görmemiş, bunun yanında bir benzerliğin daha olması gerektiğini söylemişlerdir.³¹ Çünkü onlara göre bir kelimedeki iki illetin bulunması asıl olana galebe çaldığından kıyasa başvurulmaktadır.³² Ayrıca onlar, ismin fiile benzerliğini sarftan meni gerektirecek kadar kuvvetli görmemişlerdir.³³ Ancak gayr-i munsarif isimler incelendiğinde aralarında sadece bir illetten dolayı sarftan menedilmiş örneğin ذُكْرَى, هُدَى, هُدَى gibi kelimelerde bulunmaktadır.³⁴ Bunun farkına varan nahivcilerin çoğu, bu illetlerin kuvvetli olmaları sebebiyle iki illet yerine geçtiğini söylemişlerdir.

1. Te'nis Elifi Alan İsimler

Nahiv âlimlerinin çoğuna göre te'nîs (müenneslik) elifi alan isimler tek bir illetle gayr-i munsarif kabul edilmişlerdir. Onlara göre bu durumda bulunan bir kelime hem müennesdir hem de müennesliği lâzımdır ve kelimedeki ayrı kabul edilmez. Bu anlamda iki illet gibidir.³⁵ Maksûr ve memdûd isimler te'nîs elifi aldıklarından gayr-i munsarif kabul edilmektedirler.³⁶ Te'nîs elifi alan kelimelerin ذُكْرَى ve صَحْرَاءُ gibi nekre olmaları ile هُدَى ve نَجْلَاءُ gibi 'alem (ma'rife) olmaları arasında bir fark yoktur. Aynı şekilde gayr-i munsarif kabul edilmelerinde sıfat, müfret veya cemi olmalarının da bir etkisi yoktur.³⁷

2. Muntehe'l-cumû' İsimler

Muntehe'l-cumû' olarak isimlendirilen مَفَاعِلٌ ve مَفَاعِيلٌ vezni üzere gelen isimler tek bir illetten dolayı gayr-i munsarif kabul edilmektedir. Zira ismin cemi olması, isimlerde asıl olanın müfret olması ilkesine göre daha önce de ifade edildiği gibi fer' kabul edilmektedir. Ayrıca bu kelimelerin herhangi bir müfret kelimeye benzerlikleri

³¹ İbnü'l-Verrâk, *İlelu'n-naħv*, 615.

³² Zeccâc, *Mâ yensarif oemâ lâ yensarif*, 3.

³³ İbnü'l-Verrâk, *İlelu'n-naħv*, 615.

³⁴ Ebü'l-Hasen 'Alî b. Mu'min b. Muhammed b. 'Alî b. 'Ufûr el-İşbîlî, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâcî*, thk. Fevzân eş-Şe'âr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 2: 328; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 176.

³⁵ Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 215; 'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 9; Murâdî, *Tevdîhu'l-mekâşid*, 4: 1190; General, *Arap Dilinde Gayr-i Munsarif*, 39.

³⁶ 'Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî en-Nahvî, *el-Cumel fi'n-naħv*, thk. 'Alî Tefkîk el-Hamed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 218; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiyye*, 3: 1435 vd.; İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 176; Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2: 329.

³⁷ İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 176; Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2: 329.

de bulunmamaktadır.³⁸ Bu bakımından bu kelimeler de te'nîs elifi gibi fer'iyeti kuvvetli kabul edildiğinden tek bir illet ile gayr-i munsarif sayılmışlardır.³⁹ Bunun yanında bu cemilerin neden gayr-i munsarif olduğu hususunda farklı görüşler de ileri sürülmüştür. Bazılarına göre bu kelimelerin ikinci bir cemisinin yapılmayışı bir diğer illettir. Bundan dolayı fiile benzetilmişlerdir. Çünkü fiilin de kuralsız olarak başka bir yapıya dönüştürülemediği bilinmektedir. Ayrıca bu cemiler benzerlerinin olmaması yönüyle başka dillerden Arapçaya giren kelimelere benzemektedir.⁴⁰ Bunların dışında bu cemilerin ikinci defa cemi yapılmamasının yanı sıra, lâfız yönünden ism-i tasğîre benzemesi (üçüncü harflerin zâid olması) bir başka illet kabul edilmiştir.⁴¹

Kûfe dil ekolü temsilcilerinden Kisâî (ö. 189/805) ve Ferrâ'ya göre bir ismin gayr-i munsarif olması için iki illete ihtiyacı yoktur. Onlara göre bir illet tek başına bir kelimeyi gayr-i munsarif yapabilmektedir.⁴² Örneğin şiirde zarûret tek bir illet olduğu halde munsarif bir kelimeyi gayr-i munsarif yapabilmektedir.⁴³ Basralılardan Ebû 'Ali el-Fârisî (ö. 377/987) de Kisâî ve Ferrâ gibi tek illetle kıyasa gidilebileceğini söylemiştir. Ancak bu, ona göre o illetin tekerrürü halinde olmalıdır.⁴⁴ Ahfeş'in (ö. 215/830) zarûretten dolayı şiirde munsarif bir kelimenin gayr-i munsarif oluşuna cevaz vermesi bu konuda tek bir illetle kelimenin gayr-i munsarif yapılabileceği şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁵

B. İki İletle Gayr-i Munsarif Olan İsimler

Yukarıda zikredilen özellikler dışında bir ismin gayr-i munsarif olması kendisinde var olan iki illetten dolaydır.⁴⁶ İsm-in gayr-i munsarif kabul edilmesi

³⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 250; Ebû'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberrid, *el-Muktedab*, thk. Muhammed 'Abdulhâlik 'Udayme (el-Kahire: İhyâ'u't-Türâsî'l-İslâmî, 1415/1994), 3: 327; İbn Ya 'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 147; Suyûtî, *el-Meţâli 'u's-se'ide fi şerhi'l-Ferîde*, thk. Nebhân Yâsîn Hüseyin (Bağdat: Dâru'r-Risâle, 1397/1977), 159.

³⁹ Murâdî, *Tevdîhu'l-meķâsid*, 4: 1197.

⁴⁰ Semânî, *el-Fevâid ve'l-ķavâ'id*, 634; Enbârî, *Esrâru'l-'Arabiyye*, 217.

⁴¹ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-nahv*, 2: 90.

⁴² 'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 9.

⁴³ Enbârî, *el-İnşâf fi mesâilî'l-ķilâf*, thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1433/2012), 2: 403.

⁴⁴ el-Hasan b. Ahmed 'Abdilğaffâr Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-İzâhu'l-'Ağudî*, thk. Hasen Şazilî Ferhûr (er-Riyad, 1389/1969), 294. Kendisi bu ifadeyle neyi kastettiğine dair bir açıklama yapmamıştır.

⁴⁵ 'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 10.

⁴⁶ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2: 294.

kıyasen gerçekleşen bir durum olduğundan bu konuyu örnekler üzerinden açıklamaya çalışacağız.

1. A ‘cemî ‘Alem İsimler

Hiç kuşkusuz bütün dillerde olduğu gibi Arapçada da farklı dillerden gelen kelimeler kullanım alanı bulmuştur. Başka dillerden Arapçaya giren kelimeler “a ‘cemî” olarak adlandırılmış⁴⁷ ve nahiv eserlerinde daha çok العُجْمَةُ *el-‘Ucme* başlığı altında incelenmiştir.⁴⁸ Nahiv ulemâsı bu kelimeleri farklı kategoriler altında mütalaa etmekle beraber, bunların Arapçaya ‘alem olarak girmesini ve ‘alem olarak kullanılmasını şart koşmuşlardır. Çünkü bu kelimelerin gayr-i munsarif kabul edilmesi için iki illete sahip olmaları, yani a ‘cemî ve ‘alem olmaları gerekmektedir.⁴⁹ Eğer yabancı bir kelime ‘alem olmazsa munsarif kabul edilir.⁵⁰ Aynı zamanda Arapçaya giren bu kelimeler üç harfli ise yine gayr-i munsarif kabul edilmezler.⁵¹ Çünkü harflerinin az oluşunun kelimeye hafiflik verdiği söylenmiştir.⁵² Kelimenin hafiflemesi onu fiilden uzaklaştırır. Bu ise kelimeyi munsarif yapar.⁵³ Diğer taraftan nekreye göre ağır olduğundan ‘alem isim gayr-i munsarif kabul edilmiştir. Dolayısıyla kelimedeki ağırlık kıyas için bir illet kabul edilmiştir.⁵⁴ Görüldüğü üzere yapılan kıyas işleminde iki illet bulunmaktadır. Birincisi, yabancı kelimelerin Arapça kelimelere göre fer‘; ikincisi ise ‘alem olan kelimenin nekre bir kelime karşısında fer‘ kabul edilmesidir. Fiilin isim karşısında fer‘ oluşu makîsun aleyh kabul edilmiş ve iki illete sahip bu kelimeler üzerine kıyas yapılmıştır. Sonuçta fiil hakkında verilmiş hüküm yani onun tenvin ve kesreyi kabul etmemesi hükmü bu kıyas sonucunda isme taşınmıştır.

2. Müennes ‘Alem İsimler

⁴⁷ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 257; Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 325.

⁴⁸ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-ḳavâ'id*, 636.

⁴⁹ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 92; Ebû İshâk İbrâhîm b. Musâ eş-Şâtûbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye fi şerhi'l-Ḥulâseti'l-Kâfiye*, thk. ‘Abdurrahmân b. Süleymân el-‘Useymin, Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, Süleymân b. İbrâhîm el-‘Âyid (Mekke: Ma‘hedu'l-Buhûsi'l-‘İlmiyye, 1428/2007), 5: 640.

⁵⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 257 vd.; Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 325.

⁵¹ Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 220.

⁵² Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 258.

⁵³ İsim ve fillerin en az üç harf olarak vaz edildiği düşünüldüğünde üç harfli isimlerin bu nedenle munsarif olduğunu ve fiilden uzaklaştığını iddia etmek doğru bir yaklaşım değildir.

⁵⁴ Kelimedeki ağırlığın kıyasa illet kabul edilmesi için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 218.

Bir kelimenin müennes olması yukarıda da ifade edildiği gibi nahiv âlimleri tarafından müzekkere göre fer' sayılmıştır.⁵⁵ Nekre bir isim ise 'alem (mâ'rife) bir isme göre asıl kabul edilmektedir.⁵⁶ Dolayısıyla bir kelimenin hem 'alem hem müennes olması kıyasen onun gayr-i munsarif olmasını gerektirmiştir. Çünkü böyle bir isim iki illete sahip olduğundan fiile benzemekte ve onun gibi tenvin ve kesreyi kabul etmemektedir.⁵⁷ Müennes isimlerden bazılarının sonunda te'nîs tâsı (tâ-i merbuta) bulunur. Bu şekildeki müennes kelimeler 'alem olarak kullanıldıklarında gayr-i munsarif olurlar. Ancak nekre olarak kullanıldıklarında yani özel isim olarak kullanılmazlar ise munsarif olmaya devam ederler.⁵⁸ Sonunda te'nîs tâsı olan kelimenin hakikatte müzekker veya müennes, Arapça yahut yabancı bir kelime olmasının bir önemi yoktur.⁵⁹ Örneğin طَلْحَةُ kelimesi ile عَائِشَةُ kelimelerinin her ikisi de gayr-i munsariftir.

Sonunda te'nîs tâsı bulunan kelimelerin nekre hallerinde munsarif olmalarının sebebi ise nahivcilerin bu harfi ikinci bir kelime olarak kabul etmelerindedir. Bu tür isimler onlara göre iki kelimedenden oluşmaktadır. Burada te'nîs tâsı, حَضْرَمَوْتُ terkipteki ikinci kelime gibi düşünülmektedir. Onları bu düşünceye sevk eden şey ise kelimenin ism-i tasğîri yapıldığında ortaya çıkmaktadır. Zira te'nîs tâsı bulunan bir kelime, tasğîrde bu harfi muhafaza etmektedir. Ancak te'nîs elifi bulunan bir kelimenin ism-i tasğîrde bu harf gözükmemektedir. Mesela حَجَاجَةٌ kelimesinin ism-i tasğîri تُحَجِّجَةٌ iken, حَجَّجَى kelimesinin ism-i tasğîri حَجَّجِبٌ şeklinde gelmektedir. Bu ise te'nîs tâsının bir kelime hükmünde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bütün bunlar bize nahivcilerin nekre isimlerde kelimeyi munsarif olarak kabul etmelerinin nedeninin kıyas kaynaklı olduğunu göstermektedir.⁶⁰

Arapçada belde ismi olarak verilen kelimeler asıl olarak müennes kabul edilmiştir. Bunların neden müennes olduklarına dair farklı yorumlar yapılmıştır. Bunların cemi kelimelere benzediğini ve mânâ yönünden eksik olduğunu düşünenler, onları bir şekilde müennes kelimelerle irtibatlandırmışlardır.⁶¹ Üç harfli,

⁵⁵ Semânî, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 594.

⁵⁶ İbnü'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 614.

⁵⁷ Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 319.

⁵⁸ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 243; Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 319.

⁵⁹ Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 319; Zeccâc, *Mâ yensarif vemâ lâ yensarif*, 38.

⁶⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 243.

⁶¹ İbnü'l-Verrâk, *İlelu'n-naḥv*, 629-630.

ortası sakin ve daha çok müennes olarak kullanılan kelimelere gelince, munsarif veya gayr-i munsarif kullanılmalarına dair iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Basralıların bunları munsarif kullanmaktan yana oldukları nakledilmiştir.⁶² Bir yere ad olarak verilen isimlerin munsarif veya gayr-i munsarif olması kişinin kastına bağlıdır. Eğer ‘alem bir yer ismiyle müennes kastediliyorsa kelime gayr-i munsarif, aksi takdirde munsarif kullanılmaktadır.⁶³ Arapçada kabile ve sûre isimleri de bu bağlamda değerlendirilmiştir.⁶⁴ Görüldüğü üzere nahiv âlimleri yer isimlerinin ‘alem ve müennes olarak iki illet taşıdığını, bundan dolayı onların gayr-i munsarif olduklarını söylemişlerdir.

Yukarıda zikredilen kelimelerdeki gayr-i munsariflik durumu her ne kadar kıyasen varılan bir sonuç ise de kanaatimize göre Arap kullanımı bu konuda belirleyicidir. Çünkü bazı yer isimleri sadece müennes kabul edilmektedir. Örneğin *عُمَان* kelimesi müennestir. Buna karşılık *مِنَى* kelimesi hem müzekker hem müennes olarak kullanılabilir.⁶⁵

3. Fiil Vezninde İsimler

Arapçada fiil vezninde bulunan bazı isimler, fiillere benzerlikleri sebebiyle gayr-i munsarif kabul edilmiştir. Nahiv âlimlerinin bu konudaki görüşleri fiil ve isimlerde kullanılan vezinler etrafında yoğunlaşmıştır. Bu konuyu eserlerinde ele alan dil âlimleri, fiil vezinlerini üç kısımda incelemişlerdir; Sadece fiile özgü olanlar, hem fiil hem de isimlerde ortak kullanılmakla birlikte isimlerde daha baskın olanlar ve her iki kelime türünde ortak olmalarına rağmen fiillerde kullanımı daha yaygın olanlar.⁶⁶

Buna göre eğer bir isim sadece fiile ait olan *فُعَل*, *فُوَعَل*, *فُعَل*, *فَعَل*, *أَفْعَل*, *إِنْفَعَل* ve *اسْتَفْعَل* gibi vezinlerden birinde ‘alem olarak kullanılırsa gayr-i munsarif olur, tenvin ve kesre kabul etmez. Çünkü böyle bir kelime ‘alem olması durumunda nekre bir ismin fer‘i olur. Aynı şekilde ‘alem ismin sadece fiil vezninde olması da (isim vezinlerine göre) fer‘dir. Sonuçta iki illete (‘alem ve vezn-i fiil şeklinde) sahip olmuştur. Bu ise

⁶² Zeccâc bu kelimelerin gayr-i munsarif okunması yönünde görüş beyan eder. Bk. Zeccâc, *Mâ yeşarîf vemâ lâ yeşarîf*, 52.

⁶³ Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 357.

⁶⁴ Zeccâc, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 224.

⁶⁵ Zeccâc, *Mâ yeşarîf vemâ lâ yeşarîf*, 52-53.

⁶⁶ Semânî, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 601 vd.; İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaşşal*, 1: 139 vd.

isimle fiil arasında kıyası gerektirmiş ve ismin gayr-i munsarif olmasına sebep olmuştur.⁶⁷ Örneğin bir şahsa ضَرَبَ ismi verilirse bu kelime gayr-i munsarif olarak kullanılır. Çünkü bu isim fiil olduğu halde⁶⁸ ‘alem olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bu kelimenin hem fiil vezninde olması hem de ‘alem olması, iki illete sahip olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı söz konusu kelime kıyasen fiilin almadığı tenvin ve kesreyi kabul etmez.⁶⁹ Ancak zikredilen kelimenin ism-i taşgîr kalıbında bir şahsa isim olarak verilmesi durumunda munsarif kullanılması gerekmektedir. Çünkü kelimenin taşgîr kalıbında kullanımı onun fiile benzerliğini ortadan kaldırmıştır. Bir başka örnek olarak شَلَّمَ “*Beyt-i Makdis*” kelimesini verebiliriz. Bu kelimenin bir şahsa isim olarak verilmesi onun gayr-i munsarif kullanılmasını gerektirmektedir. Çünkü kelime sadece fiile ait bir vezinde kullanılmıştır. İşte ismin fiil ile bu benzerliği ve ‘alem oluşu, kıyasen onu gayr-i munsarif kılmıştır.⁷⁰

Bunun yanında bir isim, fiillerden daha çok isimlerde kullanılan فَاعَلَ، فَعَّلَ، فَعَّلَ ve فَعَّلَ gibi vezinlerde gelirse munsarif olur. Çünkü aynı vezinde başka isimler olduğundan fiile kıyas edilerek gayr-i munsarif kullanılmasına gerek yoktur. Örneğin, bir şahsa ضَرَبَ ismi verilse bu kelime sırf fiil veznine benziyor diye gayr-i munsarif olmaz. Çünkü bu vezinde جَمَلٌ، جَبَلٌ، قَلَمٌ، فَرَسٌ gibi birçok isim bulunmaktadır.⁷¹ Ancak bu konuda Basralılar arasında bir ittifak söz konusu değildir. ‘İsâ b. ‘Ömer es-Sekafî’ye (ö. 149/766) göre bu vezinler fiillerde daha yaygındır. Bundan dolayı bir şahsa isim olarak verilecekse bu kelime gayr-i munsarif olarak kullanılmalıdır.⁷²

Müşterek olmasına rağmen fiilde kullanımı yaygın olan vezinlerdeki kelimeler daha çok gayr-i munsarif kabul edilmektedir. Çünkü bu grupta fiillere eklenen zâid harflerden dolayı fiile benzerlik ön plandadır.⁷³ Örneğin نَفَعَلُ، أَفَعَلُ، تَفَعَّلُ، يَفَعَّلُ vezinlerindeki bir şahıs ismi gayr-i munsarif kabul edilir. Bu sebeple يَزِيدُ، أَحْمَدُ gibi kelimeler fiile benzedikleri için gayr-i munsariftir.⁷⁴

⁶⁷ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kaavâ'id*, 601.

⁶⁸ Ebû ‘Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 295.

⁶⁹ Zeccâc, *Mâ yeşarîf vemâ lâ yeşarîf*, 5; Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kaavâ'id*, 601.

⁷⁰ Bu ve buna benzer örnekler için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 228 vd.

⁷¹ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kaavâ'id*, 602-603; ‘Alevî, *el-Minhâc*, 2: 746.

⁷² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 228; Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kaavâ'id*, 603. İbn Ya‘îş فَعَلَ kalıbından gelen isimleri müşterek vezin grubunda değerlendirir. Bk. İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 142.

⁷³ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kaavâ'id*, 604.

⁷⁴ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 80; Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kaavâ'id*, 604.

Nahiv âlimlerinin gayr-i munsarif konusunda fiile benzerliği dikkate aldıkları anlaşılmaktadır. Ancak onlar arasında daha çok isimlerin kullanıldığı vezinlerde munsarif kullanımını kabul edenler, mümkün olduğunca bu konuda kıyası kullanmaktan kaçınmışlardır. Zira yukarıda belirtildiği üzere 'Îsâ b. 'Ömer'in itirazından, kıyasın yapılması gerektiği ortaya çıkmaktaydı. Hâlbuki diğer nahiv âlimleri onun gibi düşünmeyerek bu durumda kıyasa gidilmesinin Arapların kullanımına aykırı olduğuna işaret etmişlerdir.⁷⁵

4. Cemi İsimler

Arapçada cemi isimler, müfret bir kelimeye benzerliği yönünden iki grupta mütalaa edilmiştir. Tek bir illetten dolayı gayr-i munsarif kabul edilen münteha'l-cumu' vezinleri müfret bir kelimeye benzemeyen cemiler kısmında değerlendirilmiştir. Müfret bir kelimeye benzeyen cemiler ise kendi aralarında gayr-i munsarif olup olmamaları açısından farklı başlıklar altında incelenmiştir. Bunlardan ikisi (فُعْلَان ve فُعْلَان) 'alem olmaları durumunda gayr-i munsarif kullanılmışlardır. Kendilerinde zâid ان harflerinin bulunması ve 'alem olmaları bunlarda iki illet kabul edilmiştir. Örneğin صَبِيَّان kelimesi bir şahsa isim olarak verildiğinde gayr-i munsarif olmaktadır. Çünkü zikredilen iki illete sahip olduğundan fiile benzemiş ve onun hükmünü almıştır. Ancak bu kelimeler nekre olarak kullanıldıklarında munsarif sayılmışlardır.⁷⁶

Yukarıda da ifade edildiği gibi sonunda elif-i maksûre bulunan isimler ister müfret ister cemi olsunlar gayr-i munsarif kabul edilirler.⁷⁷ Bundan dolayı فُعْلَى vezninde gelen cemiler bu vezindeki müfret olarak kullanılan isimlere hamledilerek ma' rife veya nekre olma durumunda gayr-i munsarif olurlar. Örneğin مَرَضَى ve جَمْعَى cemileri gayr-i munsarif olarak kullanılmaktadırlar.⁷⁸

5. Ma' dül İsimler

İki illetten dolayı gayr-i munsarif olan kelimelerden biri de ma' dül isimlerdir. Bunlar asıl olması gereken şekilden farklı bir şekle dönüşmüş kelimelerdir. Bunlar 'alemden 'aleme ve nekreden nekreye ma' dül olmak üzere ikiye ayrılırlar.⁷⁹

⁷⁵ Bu konudaki tartışmalar için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 228; Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 602 vd.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 142.

⁷⁶ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 632 vd.

⁷⁷ İbn Tûlûn, *Şerhu İbn Tûlûn*, 2: 176; Fevzân, *Delîlu's-sâlik*, 2: 329.

⁷⁸ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 633.

⁷⁹ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 627.

'Alemden ma'dûl olan isimler gayr-i munsarif kabul edilmiştir. Örneğin عُمُر ve زُفْرُ kelimelerinin عَامِرٌ ve زَائِرٌ kalıplarından dönüşmüş olduğu söylenmiştir. Kelimenin anlamı değişmeden kalıbının değişmesi aslın fer'i sayılmıştır. Diğer taraftan bu kelimelerdeki 'alem olma özelliği nekreye göre fer' olduğundan onlar fiile benzemiş ve bu sebeple iki illetten dolayı gayr-i munsarif kabul edilmişlerdir. Eğer zikredilen bu kelimeler nekre olarak kullanılırsa munsarif olur. Çünkü iki illetten biri olan 'alemlik illeti ortadan kaybolmuştur.⁸⁰ Arapçada bu şekilde ma'dûl olan جُنْتُمْ, هَبْلٌ, رُحْلٌ, 'alemlik illeti ortadan kaybolmuştur.⁸⁰ Arapçada bu şekilde ma'dûl olan جُنْتُمْ, هَبْلٌ, رُحْلٌ gibi pek çok kelime vardır. Bunların da فَاعِلٌ vezninden dönüştüğü kabul edilmiştir.⁸¹ Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta kelimenin belli bir kalıpta gelip gelmediği değil ma'dûl olup olmamasıdır. Örneğin تُقَّبٌ ve حُفْرٌ kelimeleri yukarıda mezkûr ma'dûl vezinlere benzese de gayr-i munsarif kabul edilmemiştir. Çünkü bu kelimeler تُقْبِيَةٌ ve حُفْرَةٌ kelimelerinin çoğullarıdır ve bu nedenle kıyasa konu yapılmamışlardır.⁸²

Nekreden nekreye ma'dûl olan kelimelere فُعَالٌ ve مَفْعُلٌ vezninde gelen, 1'den 10'a kadar olan üleştirme sayıları örnek verilmektedir. أَحَادٌ, مَوْحَدٌ, مَوْحَدٌ, مَوْحَدٌ, مَوْحَدٌ, مَوْحَدٌ, مَوْحَدٌ, مَوْحَدٌ, مَوْحَدٌ, مَوْحَدٌ kelimeleri ise üzerlerinde taşıdığı birisi vasıflık diğeri udulluk özelliklerinden dolayı gayr-i munsarif kabul edilmişlerdir.⁸³ Bu vezinde gelen üleştirme sayılarının birden dörde kadar olduğu hususunda ihtilâf yoktur. Dörtten sonra ise Kûfeliler ve Zeccâc (ö. 311/923) kıyasen bu kalıpta kullandıklarını söylemişlerdir.⁸⁴ Nahiv âlimleri bu kelimelerin neden gayr-i munsarif olduğu hususunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bazıları sadece ma'dûl olduklarını zikretmiş, bazıları ise cemi olmalarını ikinci bir illet kabul etmişlerdir.⁸⁵ Sîbeveyh ise bu kelimelerin sıfat oluşunu, ma'dûl oluşları yanında ikinci bir illet kabul etmiştir. Çünkü o, bu kelimeleri أَخْرٌ kelimesine benzetmiş,⁸⁶ bu kelimenin gayr-i munsarif oluşunu ise ma'dûl ve sıfat oluşuna

⁸⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 246 vd.; Ebü'l-Bekâ 'Abdullâh b. Hüseyin el-'Ukberî, *el-Lubâb fi 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb*, thk. Ğazî Muhtâr Tuleymât (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1416/1995), 1: 513.

⁸¹ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-ğavâ'id*, 630.

⁸² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 246.

⁸³ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-ğavâ'id*, 627-628.

⁸⁴ İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti'ş-şâfiye*, 3: 1445 vd.

⁸⁵ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-ğavâ'id*, 627-628.

⁸⁶ أَخْرٌ kelimesinin neden ma'dûl olduğu konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Sîbeveyh'e göre bu kelime أَخْرَى kelimesinin çoğuludur. Bu vezinden gelen kelimelerin çoğulları ancak harf-i târifli sıfat olmaktadır. Bu kelime ise harf-i târihsiz sıfat olarak geldiğinden aslından 'udûl etmiştir. Bundan dolayı gayr-i munsarif olarak kullanılmaktadır. Bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 248; Müberrid, *el-Muktedâb*, 3: 376-377; Bazı nahivcilere göre bu kelime أَخْرٌ kelimesinden 'udûl etmiştir. Bundan dolayı gayr-i munsariftir. Bk.

bağlamıştır. Bundan dolayı bu kelimelerin nekre halinde bile gayr-i munsarif olduklarını ifade etmiştir.⁸⁷ es-Sîrâfî (ö. 368/979) ve kendisi gibi düşünen bazı nahiv âlimleri üleştirme sayılarında hem lâfzen hem de ma'nen 'udûlu iki illet kabul etmişlerdir.⁸⁸

6. Vasf (Sıfat) Özelliği Bulunan Kelimeler

Vasf iki illetle gayr-i munsarif olan kelimelerdeki özelliklerden biridir.⁸⁹ Bu özelliği taşıyan bir kelimenin fiil vezninde olması o kelimeyi gayr-i munsarif yapar. Fiil vezninde bir kelime 'alem ise gayr-i munsarif olur. Vasf ise iki durumda olması gerekir:

- Vasfiyetinin asıl olması.
- Sonunda te'nîs tâsının bulunmaması.⁹⁰

Buna göre Arapçada iki kelime türü gayr-i munsarif olabilmektedir. Bunlardan ilki müzekkeri أَفْعُلْ, müennesi ise فُعْلَاءُ şeklinde gelenlerdir. Buna örnek olarak أَبْيَضُ (müennesi نَبِيضَاءُ) ve أَعْرَجُ (müennesi عَرْجَاءُ) kelimeleri verilebilir.⁹¹ Bir diğeri ise müzekkeri أَفْعَلُ, müennesi فُعْلَى vezninde gelen kelimelerdir.⁹² Bu kelimelerdeki vasfiyet asıldır ve bunlar müenneslik tâsı'nı kabul etmezler.⁹³ Ancak شَرٌّ ve حَيْرٌ kelimeleri, أَفْعُلْ vezninden çıktığından fiille aralarındaki benzerlik kaybolmuştur. Bundan dolayı ism-i tafdîl de olsalar munsarif kabul edilmişlerdir.⁹⁴

Zikredilen kelimelerin fiil vezninde ve sıfat olmaları ittifakla gayr-i munsarif olmalarının illeti kabul edilmiştir. Bu kelimeler 'alem olduklarında Sîbeveyh'e göre illetler üçe (fiil vezni-sıfat-'alem) çıkmaktadır.⁹⁵ Ancak Ahfeş 'alem illetinin sıfat

Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 377; Şâtübî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 599; Ferrâ ise bu kelimenin ma'dûl olmadığını savunur. Bk. İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye*, 3: 1448.

⁸⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 248 vd.

⁸⁸ Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, 3: 492; İbnü's-Serrâc da es-Sîrâfî gibi düşünür. Bk. İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 88.

⁸⁹ Zeccâc, *Mâ yeḥşarîf vemâ lâ yeḥşarîf*, 3; Ebû 'Alî el-Fârisî, *el-Îzâh*, 296.

⁹⁰ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 2: 296; Şâtübî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 591 vd.

⁹¹ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 82-83.

⁹² Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 218; 'Alevî, *el-Minhâc*, 2: 5; Şâtübî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 590-591.

⁹³ Şâtübî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 590-591.

⁹⁴ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 2: 82.

⁹⁵ Semânî, *el-Fevâid ve'l-ḳavâ'id*, 607; Sîbeveyh'in bu konudaki görüşleri için bk. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3: 226 vd.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaṣṣal*, 1: 163.

illetini ortadan kaldırdığını iddia etmektedir.⁹⁶ Bu vezinlerde gelip aslen sıfat olmayan kelimeler ise munsarif olarak kullanılırlar. Örneğin *أُزْمَل* kelimesinde vasıflık asıl olmadığı ve müennesi “tâ”lı *أُزْمَلَةٌ* şeklinde geldiği için gayr-i munsarif değildir.⁹⁷

Sonunda ziyâde ان (elif-nûn) bulunan kelimeler de Arapçada gayr-i munsarif kabul edilmektedirler. Müennesi *فَعْلَى* vezninde gelen *فَعْلَانُ* kalıbındaki sıfatlar buna örnek verilmektedir. Buna göre *عَطْشَانُ*, *كِسْلَانُ*, *سَكْرَانُ* gibi kelimeler zâid elif-nûn aldıklarından munsarif kabul edilmişlerdir. Bu kelimeler ‘alem veya nekre durumlarında gayr-i munsarif kullanılmaktadırlar.⁹⁸ Nahivciler bu kelimelerin gayr-i munsarif olmasının sebebinin bunları sonunda elif-i memdûde bulunan kelimelere kıyas ederek açıklamışlardır. Her iki kelimenin harf sayısı, hareke, sükûnu ve ziyâde harf alışı yapılan kıyasa illet kabul edilmiştir. Aynı zamanda sonlarında tâ-i te’ nîsi kabul etmeyişleri de bir başka benzer yön olarak ortaya konmuştur.⁹⁹ Ziyâde harf aldığı için fer‘ olan bu kelimeler yukarıdaki kıyasla düşünüldüğünden dilde gayr-i munsarif olarak kullanım alanı bulmuştur.¹⁰⁰

Sonunda zâid ان bulunan ‘alem isimler de gayr-i munsarif kabul edilmektedir. Bunların gayr-i munsarif olarak kabul edilmeleri benzerlerinde olduğu gibi zâid harfler almaları ve *عَطْشَانُ* ve *سَكْرَانُ* gibi kelimelere kıyas edilmeleri sebebiyledir. Çünkü bu kelimeler müenneslik tâsı almazlar. Örneğin *مَرْوَانُ* kelimesinin müennesi *مَرْوَانَةٌ* şeklinde kullanılmadığından nahiv âlimleri bu kalıplarda gelen kelimeleri gayr-i munsarif kabul etmişlerdir.¹⁰¹ Buna karşın sonunda ان olan her kelime (*طَحَّانُ* ve *سَمَّانُ* gibi) gayr-i munsarif değildir. Bu harflerin zâid olup olmadığı ortaya çıkarıldıktan sonra hüküm beyan edilmiştir.¹⁰²

7. Mürekkep ‘Alem İsimler

Arapçada mürekkep isimler, bazı gramer âlimlerine göre *terkîbu izâfe*, *terkîbu isnâd* ve *terkîbu mezc* olarak üç grupta ele alınmıştır.¹⁰³ Mezc-î terkîb olarak

⁹⁶ Zeccâc, *Mâ yenşarif vemâ lâ yenşarif*, 7; Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 607. Sibeveyh'in bu konudaki görüşleri için bk. Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 226 vd.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 163.

⁹⁷ Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 341.

⁹⁸ Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 218; Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 623; Suyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi*, 1: 102 vd.

⁹⁹ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 238; Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 335.

¹⁰⁰ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 155.

¹⁰¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 1: 156-157.

¹⁰² Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 240 vd.; Müberrid, *el-Mukteḍab*, 3: 336.

¹⁰³ Şâtîbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 617.

adlandırılan mürekkep isimler tek bir kelime gibi değerlendirildiğinden¹⁰⁴ i' râbı ikinci isim alır.¹⁰⁵ Bu iki isimden oluşan terkipler 'alem olarak kullanıldıklarında gayr-i munsarif olurlar. Çünkü bu kelimeler, bir ismi gayr-i munsarif yapan iki illete sahip olmuşlardır. Bunların 'alem olmaları ve müfrede göre fer' kabul edilmeleri (mürekkep olmaları) gayr-i munsarif olmalarını gerektirmiştir.¹⁰⁶ Aynı zamanda bu kelimeler müzekker ismin sonuna gelen ve birinci ismin sonunun fetha olmasına sebep olan te'nîs tâsına kıyas edilmişledir. Örneğin حَمْرَةٌ ve طَلْحَةٌ örneklerinde görüldüğü üzere te'nîs tâsı 'alem isimde kelimeyi gayr-i munsarif kılmaktadır. Bu durum zikredilen mürekkep isimde de mevcuttur. Örneğin حَضْرَمَوْتُ ve بَعْلَبَاكُ kelimeleri iki kelimedenden oluşmuştur. Bunlarda da sonuna te'nîs tâsı bitişen isimler gibi ilk ismin sonu fethalıdır.¹⁰⁷ Görüldüğü üzere her iki lâfız da tek kelime olarak değerlendirilmiştir. Bundan dolayı mürekkep isimler sonunda te'nîs tâsı bulunan kelimelelere kıyas edilmiş ve gayr-i munsarif olmuşlardır.¹⁰⁸ رَأَيْتُ رَامَ هُرْمُرَ هَذَا رَامَ هُرْمُرَ رَأَيْتُ رَامَ هُرْمُرَ örneklerinde görüldüğü gibi رَامَ هُرْمُرَ mezc-î terkîb halinde olduğu için gayr-i munsarif olmuştur.¹⁰⁹

Bir kelimenin 'alem, sıfat, cemi, müennes, 'adl, terkîb, a'cemî olması, fiil vezninde bulunması ve sonuna zâid elif nûn alması onu gayr-i munsarif yapan

¹⁰⁴ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 3: 329; Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4: 20; Zeccâc, *Mâ yeṣarif vemâ lâ yeṣarif*, 102; İbn 'Uşfûr, *Şerḥu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 330.

¹⁰⁵ Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4: 20; Zeccâc, *Mâ yeṣarif vemâ lâ yeṣarif*, 102.

¹⁰⁶ İbn Ya 'îş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal*, 1: 162.

¹⁰⁷ Terkîb halinde olup ilk ismin sonu fetha olmayan kelimeler de vardır. Bk. Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4: 21.

¹⁰⁸ Müberrid, *el-Mukteḍab*, 4: 20; Zeccâc, *Mâ yeṣarif vemâ lâ yeṣarif*, 102; Şâtıbî, *el-Mekâşidu's-şâfiye*, 5: 617.

¹⁰⁹ Semânîni, *el-Fevâid ve'l-kavâ'id*, 641.

illetlerdir.¹¹⁰ Bunlardan ‘alemiyyet ve vasfiyyet manevî, diğerleri lâfzî illetlerdir.¹¹¹ Yukarıda ifade edildiği üzere bu illetler tek başına bir ismin munsarifliğini ortadan kaldıracak güçte kabul edilmemişlerdir. İstisnalar olmakla beraber bu dokuz illetten ikisi bir isimde birleştiğinde fiile benzemekte ve ona kıyas edilmektedir. Ancak isim bu benzerliklerden dolayı fiile amel yönünden kıyas edilmemiştir. Çünkü nahiv âlimlerine göre bu durumda aralarında mânâ bakımından tam bir benzerlik bulunmamaktadır. Ayrıca onlar, bu dokuz illetin amel bakımından ismi fiile kıyas edecek kadar kuvvetli olmadığına kanaat getirmişlerdir.

Yukarıda zikredilen illetlerin bazılarının bulunup bulunmaması ‘alem ve nekre durumunda kelimeyi farklı özelliklerde kılmaktadır. Bu bakımdan gayr-i munsarif kelimeler farklı kısımlarda değerlendirilmiştir. Buna göre ‘alem veya nekre durumunda gayr-i munsarif olan kelimeler vardır. Bazı kelimeler ise ‘alem durumlarında gayr-i munsarif iken nekre durumlarında munsariftir.¹¹² ‘Alem veya nekre halinde gayr-i munsarif olan kelimelerde ya ‘alemlik yoktur ya da ma‘rifelik illeti düşmüş yerine başka bir illet gelmiştir. Nekre halinde munsarif, ‘alem halinde gayr-i munsarif olan kelimelerin illetlerinden biri ‘alem oluşturmaktadır.¹¹³

Arapçada gayr-i munsarif olan kelimeler harf-i târif aldıklarında ve muzâf olduklarında munsarif olarak kullanılmaktadırlar. Çünkü bu iki durum fiillerde bulunmadığından ve fiile olan benzerlik ortadan kalktığından gayr-i munsarif olmalarını gerektirecek bir durum kalmamıştır.¹¹⁴ Bu ise gayr-i munsarifliğin kıyasla açıklandığını göstermektedir.

¹¹⁰ İletler için bk. Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ‘îl en-Nehhâs el-Murâdî el-Mısırî, *Kitâbu't-Tuffâhe fi'n-naḥv*, thk. Korkis ‘Avvâd (Bağdat: Matba‘atu'l-‘Ânî, 1385/1965), 28 vd.; Ebû ‘Alî el-Fârisî, *el-İzâh*, 294; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. ‘Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Unmûzecu fi'n-naḥv* (by., 1420/1999), 16; Enbârî, *Esrâru'l-'Arabîyye*, 214; Ebü'l-Hüseyn Zeynuddîn Yahyâ b. ‘Abdî'l-Mu‘tî b. ‘Abdinnûr ez-Zevâvî el-Mağribî, *el-Fuṣûlu'l-ḥamsûn*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (el-Kahire: ‘Îsâ el-Bâbî'l-Halebî, 1398/1977), 157 vd.; Ebü'l-Feth Nâsiruddîn b. ‘Abdisseyyid b. ‘Ali el-Mutarrazî, *el-Mişbâh fi 'ilmi'n-naḥv*, thk. ‘Abdulhamîd es-Seyyid Talîb (el-Kahire Mektebetü'ş-Şebâb, t.y.), 49; İbn Ya‘îş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal*, 1: 135-136; İbn ‘Ufûr, *Şerḥu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 328; Ebü'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Kunnâs*, 122; Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf el-Câberdî, *el-Muğnî fi 'ilmi'n-naḥv*, thk. Kâsım el-Mûşî Ebü Muhammed Enes (Beyrut: Dâru Sâdır, 1432/2011), 21; ‘Alevî, *el-Minhâc*, 2: 8; İbn ‘Akîl, *Şerḥu İbn ‘Akîl*, 2: 294; Burhânuddîn İbrâhîm b. ‘Ömer el-Bikâ‘î, *Mâ lâ yesteğnî ‘anhu'l-insân min mulâhi'l-lisân fi'n-naḥv*, thk. Meşhûr Meşâhrah, Nâsiruddîn Ebü Hudaýr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1431/2010), 68; Adma Tarabay, *el-Memmû ‘u mine'ş-şarf*, *Mu‘cem ve dirâse* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1428/2008), 4; Ahmed es-Senûsî Ahmed, *Akliyyetu'l-etrâb fi 'ilmi'l-'râb*, thk. Muhammed Sâlim ‘Addûd (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008), 104.

¹¹¹ İbn Tûlûn, *Şerḥu İbn Tûlûn*, 2: 176.

¹¹² Zeccâcî, *el-Cumel fi'n-naḥv*, 218.

¹¹³ İbn ‘Ufûr, *Şerḥu Cumeli'z-Zeccâcî*, 2: 331.

¹¹⁴ Zeccâcî, *Mâ yensarif vemâ lâ yensarif*, 6.

Bize göre nahiv âlimlerinin gayr-i munsarif kelimeleri kıyasa dayandırmaları daha öncesinde kelimeleri ve kullanımları asıl ve fer' olarak ayırmalarından kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

1. Gramer âlimlerinin kelimeleri taşıdıkları özellikler bakımından asıl ve fer' açısından iki kısma ayırmaları gayr-i munsarif kelimelerin tespitinde kıyas yönteminin kullanılmasını gerekli kılmıştır.

2. Gayr-i munsarif kelimelere bakıldığında onların bir yönüyle fiillere benzerliği görülmektedir. Bu durum söz konusu kelimelerin tenvin ve kesre almasını engellemiştir.

3. Gayr-i munsarif bir kelimenin birçok nahiv âlimine göre iki illet içermesi gerekmektedir. Ancak gayr-i munsarif olduğu halde görünüşte iki illet içermeyen kelimeler de bulunmaktadır. Bu durum onların farklı yorumlar yapmasına sebep olmuştur. Ancak onlar meseleyi yine kıyasen açıklanmaya çalışmışlardır.

4. Gramer âlimlerinin kıyas çerçevesinde ele aldığı bazı gayr-i munsarif isimler kanaatimizce uzak benzerliklere dayanmaktadır. Dolayısıyla bazı gayr-i munsarif isimlerde Arap kullanımı yani semâ önemli bir faktördür.

5. Bir ismin fiile benzerliği sebebiyle gayr-i munsarif olması Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında ittifakla kabul edilmiştir. Ancak Basra ekolüne mensup dil âlimleri fiilin isme göre fer' olmasını ileri sürerken Kûfe ekolüne mensup âlimler, fiilin isme göre mürekkep kabul edilmesi sebebiyle fer' kabul edildiğini ileri sürmüşlerdir. Dolayısıyla Kûfe ekolüne mensup âlimler fiilin isme göre asıl olması gerektiğine dair görüşleriyle bir çelişkiye düşmemişlerdir. Zira onlara göre isim, fiilden türemiştir. Bu sebeple fiil, isme göre asıldır.

KAYNAKÇA

- Adma Tarabay. el-Memnû' u mine'ş-şarf, Mu'cem ve dirâse. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1428/2008.
- Ahmed, es-Senûsî Ahmed. 'Akliyyetu'l-etrâb fî 'ilmi'l-i'râb. Thk. Muhammed Sâlim 'Addûd. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008.
- 'Alevî, Yahyâ b. Hamza. el-Minhâc fî şerhi Cumeli'z-Zeccâcî. Thk. Hâvî 'Abdullâh Nâcî. 2 Cilt. er-Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1430/2009.
- Bikâ'î, Burhânuddîn İbrâhîm b. 'Ömer. Mâ lâ yesteğnî 'anhu'l-insân min mulâhî'l-lisân fi'n-naḥv. Thk. Meşhûr Meşahrah, Nâsiruddîn Ebû Hudayr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431/2010.
- Câberdî, Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf. el-Muğnî fî 'ilmi'n-naḥv. Thk. Kâsım el-Mûşî Ebû Muhammed Enes. Beyrut: Dâru Sâdır, 1432/2011.
- Cevcerî, Şemsuddîn Muhamed b. 'Abdulmun'im. Şerḥu Şuzûri'z-zeheb. Thk. Nevvâf b. Cezâ el-Hârisî. Medine: 'Îmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1424/2004.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâ'îl b. Hammâd. Tâcu'l-luğa. Thk. Ahmed 'Abdulğafûr 'Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1407/1987.
- Ebû 'Alî el-Fârisî, el-Hasan b. Ahmed 'Abdilğaffâr. el-İzâḥu'l-'Aḍudî. Thk. Hasen Şazilî Ferhûr. er-Riyad: 1389/1969.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf el-Endelusî. et-Tezyîl ve't-tekmîl fî Şerhi Kitâbi't-teshîl. Thk. Hasan Hindâvî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'ş-Şâmiyye, 1420/2000.
- Ebû'l-Fidâ, 'Îmâduddîn İsmâ'îl b. el-Efdal el-Eyyûbî. Kitâbu'l-Kunnâş fî fenneyi'n-naḥv ve'ş-şarf. Thk. Riyâd b. Hasen el-Hevvâm. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, 1425/2004.
- Enbârî, Kemâlüddîn Ebû'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. Esrâru'l-'Arabiyye. Thk. Muhammed Râzî Muhammed Medkûr, Vâil Mahmûd Sa'd 'Abdulbârî. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûnu'l-İslâmiyye, 1436/2015.
- Enbârî, Kemâlüddîn Ebû'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. el-İğrâb fî cedeli'l-İ'râb (Lume'u'l-edille ile birlikte). Thk. Sa'îd el-Efgânî. Suriye: Matba'atu'l-Câmi'âti's-Suriyye, 1377/1957.
- Enbârî, Kemâlüddîn Ebû'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. el-İnşâf fî mesâili'l-ḥilâf. Thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut, el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1433/2012.

- Ezherî, Hâlid b. ‘Abdillâh. Şerhu’t-Taşrih ‘ale’t-Tevdîh. Thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûn es-Sûd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1421/2000.
- Fevzân, ‘Abdullâh b. Sâlih. Delîlu’s-sâlik ilâ Elfiyeti’bn Mâlik. 3 Cilt. er-Riyad: Dâru’l-Muslim, 1416/1995.
- Feyrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya’kûb. el-Ķâmûsu’l-muĶîf. el-Kahire: Dâru’l-Ķadi’l-cedîd, 1435/2014.
- Fırncı, DoĶan. “Sarfta Adl Olgusu”. İĶdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı, 7 (2016): 119-133.
- General, Ökkeş. Arap Dilinde Gayr-i Munsarif. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013.
- Gültekin, Aladdin. Arap Dilinde Gayr-i Munsarifler. Yüksek Lisan Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1996.
- Gültekin, Aladdin. “Arap Gramerinde Gayr-i Munsarif Kelimelerin Cümle İçinde Farklı Kullanımları”. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı, 43 (2017): 193-216.
- İbnü’s-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl en-Nahvî el-BaĶdâdî. el-Uşûl fi’n-naĶv,. Thk. ‘Abdülhüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.
- İbnü’l-Verrâk, Ebü’l-Hasen Muhammed b. ‘Abdillâh. ‘İlelu’n-naĶv. Thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Nessâr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1429/2008.
- İbn ‘Akîl, Behâüddîn ‘Abdullâh el-Hemedânî el-Mısrî. Şerhu İbn ‘Akîl ‘alâ Elfiyeti’bn Mâlik. Thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 1433/2012.
- İbn Bâbeşâz, Ebü’l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs el-Mısrî el-Cevherî. Şerhu’l-MuĶaddimeti’n-naĶviyye. Thk. Muhammed Ebü’l-Futûh Şerîf. 2 Cilt. b.y. 1398/1978.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed ‘Abdullâh b. ‘Abdillâh et-Tâî el-Endelusî. Şerhu’l-Kâfiyeti’s-şâfiye. Thk. ‘Abdu’l-Mun‘im Ahmed Harîrî, 4 Cilt. Mekke: Dâru’l-Me’mûn, 1406/1986.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Mısrî, Lisânu’l-‘Arab. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1414/1994.
- İbn Mu’tî, Ebü’l-Hüseyn Zeynuddîn Yahyâ b. ‘Abdinnûr ez-Zevâvî el-MaĶribî. el-Fuşûlu’l-Ķamsûn. Thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. el-Kahire: ‘Îsâ el-Bâbî’l-Halebî, 1398/1977.

- İbn Tûlûn, Ebû ‘Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. ‘Alî ed-Dimaşkî. Şerhu İbn Tûlûn ‘alâ Elfiyeti’bn Mâlik. Thk. ‘Abdulhamîd Hâsım Muhammed el-Feyyâz. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1423/2002.
- İbn ‘Uşfûr, Ebü’l-Hasen ‘Alî b. Mu’min b. Muhammed b. ‘Alî el-İşbîlî. Şerhu Cümeli’z-Zeccâcî. Thk. Fevâz eş-Şe’âr. Beyrut: 3 Cilt. Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Ya’îş, Ebü’l-Bekâ Ya’îş b. ‘Alî b. Ya’îş b. Muhammed en-Nahvî. Şerhu’l-Mufaşşal. Thk. İbrahîm Muhammed ‘Abdullâh. 11 Cilt. el-Kahire: Dâru Sa‘iddîn, 1436/2015.
- Mekkûdî, Ebû Zeyd ‘Abdurrahmân b. ‘Alî b. Sâlih. Şerhu’l-Mekkûdî ‘alâ Elfiyeti’bn Mâlik. Thk. Fâtıma Râşid er-Râcîhî. 2 Cilt. Kuveyt: Câmi‘atu Kuveyt, 1413/1993.
- Merâğî, Ahmed Mustafâ-Muhammed Sâlim ‘Alî. Kitâbu Tehzîbi’t-tevdîh fi’n-naḥv ve’s-şarf. Mısır: Matba‘atu’s-Se‘âde, 1430/1921.
- Misellâtî, Nûrî Hasen Hâmid. Esbâbu ihtilâfi’n-nuḥât min ḥilâli kitâb’il-İnşâf li’bni’l-Enbârî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1431/2010.
- Muhammed, Şa‘bân Zeyyîn el-‘Âbidîn. el-‘İlletu’n-naḥviyye fi ḍav’i’l-memnû‘i mine’s-şarf. el-Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 1432/2002.
- Murâdî, Ebû Muhammed Bedruddîn Hasen b. Kâsım b. ‘Abdillâh b. ‘Alî. Tevdîhu’l-meḳâşid ve’l-mesâlik. Thk. ‘Abdurrahmân ‘Alî Süleymân. 6 Cilt. el-Kahire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1422/2001.
- Mutarrizî, Ebü’l-Feth Nâsiruddîn b. ‘Abdisseyyid b. ‘Alî. el-Miṣbâḥ fi ‘ilmi’n-naḥv. Thk. ‘Abdulhamîd es-Seyyid Talîb. el-Kahire Mektebetü’s-Şebâb, ts.
- Müberrid, Ebü’l-‘Abbâs Muhammed b. Yezîd. el-Muḳteḍab. Thk. Muhammed ‘Abdulhâlik ‘Udayme. 4 Cilt. el-Kahire: İhyâu’t-Turâsi’l-İslâmî, 1415/1994.
- Nehhâs, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâ‘îl el-Murâdî el-Mısrî. Kitâbu’t-Tuffâḥe fi’n-naḥv. Thk. Korkîs ‘Avvâd. Bağdat: Matba‘atu’l-‘Ânî, 1385/1965.
- Radî, Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî. Şerhu’r-Raḍî li Kâfiyeti’bni’l-Ḥâcib. Thk. Hasen b. Mahmûd, Yahyâ Beşîr Mısrî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Vizâretu li Ta‘lîmi’l-‘Alî, 1417/1996.
- Sefer, ‘Abdul‘azîz ‘Alî. el-Memnû‘u mine’s-şarf fi’l-luḡati’l-‘Arabiyye. Kuveyt: Câmi‘atu Kuveyt, 1421/2000.
- Semânînî, ‘Ömer b. Sâbit. el-Fevâid ve’l-ḳavâ‘id. Thk. ‘Abdulvehhâb Mahmûd el-Kahle. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1422/2002.

- Sevinç, Rifat Resul. "Arapçada Türüne Göre Tenvin, Anlam Özellikleri ve Kullanımı". *Ekev Akademisi Dergisi* 16/51 (2012): 307-324.
- Sîbeveyh, 'Ömer b. 'Osmân b. Kanber. el-Kitâb. Thk. İmîl Bedî' Ya'kûb. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1430/2009.
- Sîrâfî, Ebû Sa'îd el-Hasan b. 'Abdillâh b. Merzubân. Şerhu Kitâbi Sîbeveyh. Thk. Ahmed Hasan Mahdalî, 'Alî Seyyid 'Alî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008.
- Soytürk Zeynep. Sîbeveyhi'nin el-Kitâb Adlı Eserine Göre Munsarif ve Gayri Munsarif Konuları. Yüksek Lisan Tezi, Gazi Üniversitesi, 2015.
- Suyûtî, Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'. Thk. Ahmed Şemsuddîn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.
- Suyûtî, Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. el-Meţâli'u's-se'îde fî şerhi'l-Ferîde. Thk. Nebhân Yâsîn Hüseyin. Bağdat: Dâru'r-Risâle, 1397/1977.
- Süheyli, Ebü'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. 'Abdillâh el-Mâlikî. Emâli's-Suheyli. Thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ. el-Kahire: Matba'atu's-Se'âde, 1390/1970.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Musâ b. Muhammed el-Lahmî el-Girnâfî. el-Mekâşidu's-şâfiye fî şerhi'l-Hulâşeti'l-Kâfiye. Thk. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn, Muhammed İbrâhîm el-Bennâ, Süleymân b. İbrâhîm el-Âyid. 10 Cilt. Mekke: Ma'hedu'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- 'Ukberî, Ebü'l-Bekâ 'Abdullâh b. Hüseyin. el-Lubâb fi 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb. Thk. Ğazî Muhtâr Tuleymât. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1416/1995.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. Mâ yenşarif vemâ lâ yenşarif. Thk. Hüdâ Mahmûd Karâ'e. el-Kahire: İhyâu't-Türâsi'l-İslâmî, 1391/1971.
- Zeccâcî, 'Abdurrahmân b. İshâk en-Nahvî. el-Cumel fi'n-naḥv. Thk. 'Alî Tefkîk el-Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- Zeccâcî, 'Abdurrahmân b. İshâk en-Nahvî. el-İzâh fî 'ileli'n-naḥv. Thk. Muhammed es-Seyyid 'Osmân. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1390/1971.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. el-Unmûzecu fi'n-naḥv. b.y., 1420/1999.
- Sülün, Murat. *Türk Toplumunun Kur'an Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Uysal, Halil. "Cumhuriyet Dönemi Kur'an Araştırmaları", *Makâlât* 1 (1999): 199-263.

YAYIN DEĞERLENDİRMELERİ

BOOK REVIEWS

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2018, (14): 104-108

Yayın Değerlendirmesi / Book Review

Atıf: Turan, Süleyman(Ed.). "Engellilik ve Dinler". Değerlendiren: Şeyma Turan.

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (14) 2018:104-108

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.473524>

Şeyma Turan*

Turan, Süleyman(ed.). *Engellilik ve Dinler*. İstanbul: Açılım Kitap, 2017.

Turan, Suleyman(ed.). *Disability and Religions*. Istanbul: Açılım Kitap, 2017.

Yapılan araştırmalar dünyada bir milyardan fazla insanın hayatlarını engelli olarak devam ettirmek durumunda olduğunu göstermektedir. Yine araştırmalara göre engelli insanların çoğu normal standartların çok altında bir yaşam sürmektedir. İnsanların hayatlarının çeşitli dönemlerinde istemedikleri olaylarla karşılaştıkları ve bu olayların yaşamlarını önemli oranda etkiledikleri bir vakıadır. Yaşanılan olumsuzlukların nedeni sorgulandığında ise özellikle dini açıklamaların ve yaklaşımların öne çıktığı söylenebilir. Engellilik konusu bu sorgulamaların en çok yapıldığı konulardan biridir. Gerek engelli bireyler gerekse engelli bireylerin aileleri "neden ben" ya da "neden biz" sorusunu sorarak kendilerini tatmin edecek bir yanıt bulmaya ve teselli olmaya çalışmaktadırlar.

Ülkemizdeki engellilik literatürü incelendiğinde sosyoloji, psikoloji, tıp, ekonomi ve İslam özelinde, meselenin dini boyutlarıyla geniş bir yelpazede ele alındığı görölmektedir. Engellilik olgusunun dini boyutları hakkında yapılan araştırmalara bakıldığı zaman Kelam, Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi gibi çeşitli alanlarda engellilik konusunun işlendiği tespit edilmektedir. Fakat ülkemizde İslam

---

* Yüksek lisans öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Eğitimi Anabilim Dalı. Graduate student, Recep Tayyip Erdogan University, Social Sciences Institute, Department of Education of Religion. Rize / Turkey (seymarize@hotmail.com) <https://orcid.org/0000-0001-9398-5053>

dini dışındaki dini gelenekler açısından engellilik konusuyla ilgili sadece dar kapsamlı birkaç çalışmanın mevcut olduğu görülmektedir. Tanıtımını yapacağımız *Engellilik ve Dinler* isimli kitap bu doğrultuda farklı dinsel geleneklerin engellilik konusunda sahip olduğu öğretileri ve ortaya koyduğu açıklamaları geniş bir yelpazede ele almakta ve bu yönüyle önemli bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Konunun uzmanı araştırmacıların yazılarından oluşan bu derleme kitabın amacını editör, Giriş bölümünde şu şekilde ifade etmektedir: “Dinsel geleneklerin engelliliği nasıl açıkladıkları ya da ne tür cevaplar ortaya koyduğu önemli bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Bu noktadan yola çıkarak hazırlanan bu derleme kitap, engellilerin ve birtakım kronik hastalıkların dünyadaki farklı dinsel gelenekler içerisinde nasıl ele alındığı, yorumlandığı, ne tür teolojilerin ve yaklaşımların ileri sürüldüğü ve bu konuda hangi adımların atıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır” (s. 9).

Turan, kitabın içerisindeki makalelerin yazılış üslûbunu da yine Giriş bölümünde şu sözleriyle aktarmaktadır: “Söz konusu yazılar incelendiğinde tarihsel, kültürel ve etnografik metin analizlerine başvurulduğu, kişisel hikâyelere yer verildiği, teolojik ve felsefi sorgulamaların yapıldığı ve ayrıca dinler arasında birtakım mukayeselere gidildiği, kısaca oldukça çeşitli metodolojik ve teorik yaklaşımların uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda kitaptaki bölümlerin engellilik olgusunun farklı boyutlarına ilişkin yaratıcı, eleştirel ve pratik önemli bakış açıları sunduğu söylenebilir” (s. 10).

Kitap yerli ve yabancı yazarların yazmış olduğu 15 makaleden oluşmaktadır. *Engelliliği Anlamak: Kavramlar, Tanımlar, Modeller* isimli ilk makalede engelliliğin tanımlanması ve sınıflandırılmasından, engelli bireylere yönelik atılan resmi adımlardan, engellilik türlerinden, tıbbi ve sosyal engellilik modellerinden, engelli bireylerin durumlarından bahsedilmektedir. *Din Felsefesi Perspektifinden Engellilik* isimli makalede, makalenin yazarı Amos Yong, Down sendromlu bir kardeşi olduğunu (s. 36) belirterek konuya bu perspektiften baktığını ve amacının din felsefesindeki geleneksel yaklaşımları engellilik çalışmaları perspektifinden sorgulamak olduğunu belirtmektedir. *Dinlerin Engellilik ve Engelli İnsanlara Yönelik Tutumlara Bazı Etkileri* isimli üçüncü makalede Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam, Hinduizm ve Budizm’den örnekler verilerek bu dinlerdeki engellilik yaklaşımları ve engelliliğin nelerden kaynaklanabileceği üzerindeki olumlu, olumsuz, bilimsel ve felsefi görüşler ortaya koyulmaktadır. *İslam Dini Perspektifinden Engellilik Sorunu* isimli makalede ayet ve hadislerden hareketle İslam dininde engelliliğin anlamından

bahsedilerek “Kur’an insanın en üstün ve şerefli oluşu noktasında maddi ve fiziki yönüne değil, manevi ve ruhi yönüne dikkatleri çekmektedir. Allah katında insanları değersiz kılan ölçüt fiziksel değil, manevi engelliliktir” (s. 87) diyerek temel ilke belirtilmektedir. Yani İslam dininde körlük, sağırlık ya da dilsizlik gibi fiziksel engeller asıl engel olarak görülmemekte; manevi yönden hakikati görmeyen, işitmeyen ya da konuşmayanlar asıl engelli olarak telakki edilmektedir. Ayrıca İslam dininde üstünlük ölçütü olarak sadece takvanın gösterilmesi insanlar arasında renk, dil, ırk gibi farklılıkları anlamsızlaştırmakta ve engelliliği de bir eksiklik olarak insanlar arasında ayrımcılık gerektiren bir kusur olmaktan çıkarmaktadır. Makalede ayrıca itikadi mezheplerden olan; Mutezile, Eşari ve Maturidi’nin engelliliğe dair görüşlerine yer verilmektedir. Mutezile engellilik konusunu Tanrı’nın adaleti ve hikmeti bağlamında ele alırken; Eşari, Allah’ın iradesi ve kudreti bağlamında ele almaktadır. Maturidi ise konuyu iki yaklaşım tarzı arasında ortayolu bulan bir tavra sahiptir. *Yahudi Kutsal Metinlerinde Engellilik* isimli makalede Yahudi kutsal metinleri olan yazılı ve sözlü kitaplarda engelliler için yer alan ifadeler yer verilmekte ve Yahudi inancındaki engellilik algısı ortaya koyulmaktadır. Yahudi geleneğine göre her insan, bir öz değere sahiptir ve bu değeri insan olarak yaratılmakla doğuştan kazanmaktadır. Kadın ya da erkek, sağlıklı ya da engelli olmak insana fazladan bir değer kazandırmayacağı gibi şerefine de gölge düşürmez. Tıpkı İslam dininde ifade edildiği gibi Yahudi geleneğinde de körlük, dilsizlik gibi fiziksel olarak düşünülebilecek engellilikler dini metinlerde mecazi engellilik anlamında kullanıldığı görülmektedir. *İnsanoğlunun Engellilik Tecrübesine İlişkin Yahudi Teolojik Yaklaşımları* isimli makalede Yahudilikteki engelliliğe dayalı teolojik tutumlar anlatılmaktadır. Ayrıca Yahudiliğin engelliliğe bakışı da “Yahudilik ortaya çıktığı ilk andan itibaren, engelli insanların dışlanmaması, aşağılanmaması ya da ayrımcılığa mahkûm bırakılmaması görüşünü savunmaktadır” (s. 141) şeklinde ortaya koyulmaktadır. *Yeni Ahit’teki Engellilikle İlgili Pasajlar: Eski Hikâyeler Yeni Yaklaşımlar* isimli yedinci makalede ilk olarak Kanonik İncillerden hareketle İsa’nın engelliliğe bakışı okuyuculara sunulmakta ve engelliliğin günahattan gelmediğini ifade eden bölümler olduğu gibi günahın neticesinde olduğunu belirten kısımların da yer aldığı belirtilmektedir. Engelli olan insanların dini törenlere katılımlarının büyük oranda yasaklandığı fakat bütünüyle dışlanmadıkları görülmektedir. İsa’yla ilgili bakışın verilmesinin ardından Elçilerin İşleri ve Pavlus’un Mektupları bölümlerindeki ilgili pasajlardan hareketle engellilik algıları ortaya koyulmaktadır. Özellikle Pavlus’un yaşadığı vizyondan hareketle engelliliğe dair görüşler belirtilmektedir. Son kısımda ise Yeni Ahit’teki diğer kitaplarda engellilerden doğrudan bahseden ifadelerin yer

almadığı belirtilerek, atıflara yer verilmektedir. İslam ve Yahudilikte olumlu bir şekilde sınırları çizilen engellilik konusu hakkında Hıristiyanlıkta net bir tavra rastlanmamaktadır. Hıristiyanlık geleneğinde hem engelliliğe karşı olumlu yaklaşımlara hem de olumsuz tavrılara yer verildiği görülmektedir. *Hıristiyanlıkta Engellilik: Kutsayıcı ya da Lanetleyici Gelenekten Çağdaş Yaklaşımlara* isimli makalede Hıristiyan geleneğinde engellilere yönelik var olan lanetleyici ve kutsayıcı yaklaşımlara sahip önemli isimlerin düşüncelerine, çağdaş dönemde ortaya çıkan Engellilik Teolojisine ve bu teoloji doğrultusunda görüş geliştiren Block, Black ve Eisland'ın teolojilerine, son olarak da günümüzde atılan adımlara değinilmektedir. *Doğu Dini Konteksinde Engellilik* isimli makalede dünyada hâkim olan Hinduizm, Budizm ve İslam'ın engelliliğe bakışlarına, örneklerle beraber olası yaklaşımlara ve farklılıklara değinilmektedir. *Farklı Bir Modelde Engellilik: Asya Mirasına Genel Bir Bakış* isimli onuncu makalede Asya mirasından özellikle Caynizm ve Taoizm'in engelliliğe bakışlarına örneklerle beraber yer verilmektedir. *Hindular Engellikle Nasıl Başetmektedir?* isimli makalede yazar, bir taraftan Hinduizm'in engellilikle başa çıkma yollarından ve meydana gelen değişimlerden bahsederken diğer taraftan da Budizm, Caynizm ve Sihizm'deki karma inancıyla farklılıkları da ortaya koymaktadır. *Kronik Hastalıklar ve Engellilik: Budizm ve Hıristiyanlıkta Acı ve İyileştirme Hikâyeleri* isimli makalede Budizm ve Hıristiyanlığın engelli ve kronik hastalığa sahip bireylere bakışı ortaya koyulmakta ve bu konuda çeşitli yaklaşımlardan bahsedilmektedir. Sonuç kısmında ise "Her iki dini gelenek, insanların karşılıklı ihtiyacını anlama ve araştırma esasında insanların maneviyatı ve tedavisi için ciddi güç sarf etmektedir "(s. 291) ifadesine yer vererek iki dindeki ortak yaklaşım belirtilmektedir. *Şintoizm ve Japon Kültüründe Engellilik* isimli makalede Japonya'da engellilik konusundaki düşüncüyü etkileyen üç dinsel geleneğin (Budizm, Konfüçyanizm ve Şintoizm), engelliliğe dair kutsal metinlerindeki bölümlerden ve günümüze kadar engellilere yönelik atılan adımlardan bahsedilmektedir. *Modellerin Ötesinde: Engellilik Araştırmalarına Bazı Geçici Taoist Katkıları* isimli makalede Taoizmle ilgili genel bilgiler verildikten sonra, engelliliğe dair var olan dört modelden (basit engellilik örneği, tıbbi engellilik, dini yetersizlik ve sosyal engellilik) bahsedilmekte ve çeşitli örnek pasajlara yer verilmektedir. Makalenin sonuç kısmında ise Taoizm'de engelliliğe karşı geleneksel tutum ve görüşlere uymanın özgürlük ve gelişmeyi güçlendirmeyi sağlayacağı ifade edilerek makalenin amacı ortaya koyulmaktadır. *Yeni Dini Hareketlerde Engellilik: Wicca Örneği* isimli son makalede ise Wicca'nın engelliliğe yönelik bakışı ele alınmakta ve çeşitli örneklerle açıklanmaktadır.

Ülkemizdeki engellilik literatürü araştırıldığında sosyoloji, psikoloji, tıp, ekonomi ve İslam özelinde, dini boyutlarıyla meselenin geniş bir yelpazade ele alındığı görülmekle birlikte İslam'ın dışındaki herhangi bir dinî gelenekte engellilik konusunu ele alan birkaç sınırlı makalenin dışında çalışma olmadığı düşünöldüğünde kitabın önemi daha da artmaktadır. Ayrıca bu kitabın başka çalışmalara kapı aralayacağı da muhakkaktır. Konuya ilişkin önemli bir boşluğu dolduran bu çalışmanın, engellilik ve din konusunda araştırma yapan araştırmacılara ve okurlara kılavuz bir eser olacağı kanaatindeyiz.